

СТАНІСЛАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНА СЕРІЯ

ВИПУСК III

ДЕРЖАВНЕ
УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
„РАДЯНСЬКА ШКОЛА“

КНТБ — 1968

СТАНІСЛАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНА СЕРІЯ

ВИПУСК III

НБ ПНУС

bn4635

bn 4635

ДЕРЖАВНЕ
УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
„РАДЯНСЬКА ШКОЛА“

КИЇВ — 1958

Редакційна колегія:

П. Т. Руценко, доцент, кандидат історичних наук
(відповідальний редактор)

І. Г. Шевченко, кандидат історичних наук

Г. В. Січкач, доцент, кандидат історичних наук

Г. М. Ордовська, кандидат історичних наук

І. К. Васюта, кандидат історичних наук.

Станіславський державний
педагогічний інститут

Научные записки, историческая серия, вып. III
(на українском языке)

Государственное учебно-педагогическое издательство
„Радянська школа“

Редактор *О. Т. Ленік*

Технічний редактор *Н. К. Волкова*

Коректор *Д. Т. Франко*

Здано до набору 27/XII-1957 р.

Підписано до друку 25/XI-1958 р.

Папір 60x92¹/₁₆. Друк. арк. 11. Умови. арк. 11.

Тираж 500

БФ 17064

Державне учбово-педагогічне видавництво „Радянська школа“.
Київ, Ново-Павлівська, 2. Видавн. № 9500.

Зам. № 1201. Коломийська міська друкарня № 2. Станіславського обласного управління культури. м. Коломия, вул. Борисенка, 6.

І. Г. ШЕВЧЕНКО,

кандидат історичних наук

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК НАРОДНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ В РОКИ ЧЕТВЕРТОЇ П'ЯТИРІЧКИ (1946—1950)

Дана стаття висвітлює досвід боротьби українського народу під керівництвом Комуністичної партії за виконання рішень Партії і Уряду в галузі розвитку народної освіти на Україні в період четвертої п'ятирічки. Висвітлення цього питання набуває особливого значення в сучасних умовах боротьби Партії і Уряду за дальше піднесення матеріального добробуту і культурного рівня народу, за гігантський культурний ріст суспільства, необхідний для підготовки переходу до комунізму. Написання цієї статті диктується не лише актуальністю питання, а й відсутністю літератури, яка б розкривала відбудову і розвиток народної освіти на Україні в роки четвертої п'ятирічки.

* * *

Комуністична партія і Радянський уряд завжди надавав величезного значення широкій освіті народних мас, розвитку радянської школи, без чого неможливий розквіт соціалістичної культури, неможливе успішне будівництво комуністичного суспільства. Радянська держава поставила мету, як сказано в програмі Комуністичної партії, перетворити школу «...із знаряддя класового панування буржуазії в знаряддя цілковитого знищення поділу суспільства на класи, в знаряддя комуністичного переродження суспільства»¹.

Керуючись політикою Комуністичної партії, радянський народ у довоєнний період досяг величезних успіхів в культурному будівництві. Повна ліквідація неписьменності серед дорослого населення і запровадження загального початкового обов'язкового навчання, перехід до загального семирічного навчання, розширення середньої освіти в місті і на селі, розгортання великої сітки середніх і вищих навчальних закладів створили сприятливі умови для

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I. Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 392.

оволодіння найширшими масами трудящих досягненнями науки, техніки, літератури, мистецтва, для розквіту культури.

Віроломний напад гітлерівської Німеччини на СРСР завдав великих втрат народній освіті. Німецько-фашистські загарбники тимчасово окупували територію України, закрили всі школи і освітні установи, зруйнували й знищили біля 17000 шкільних приміщень, розграбували шкільне майно, навчальні кабінети, бібліотеки, спалили біля 18 млн. книг шкільних бібліотек, наявні фонди підручників, методичної і іншої літератури¹. Майже повністю знищені навіть ті підручники, які зберігали в себе діти і населення. Тільки в системі народної освіти збитки, завдані фашистами, обчислюються величезною сумою в 5 млрд. 166 млн. карбованців.

У тяжкі роки Великої Вітчизняної війни Партія і Уряд продовжували приділяти велику увагу розвитку радянської школи. Було прийнято ряд рішень уряду, спрямованих на дальше зміцнення школи і підвищення якості її навчальної і виховної роботи. В 1943 р. була запроваджена п'ятибальна система оцінки знань учнів. З 1944 р. встановлено обов'язкове складання випускних екзаменів для учнів, які закінчують початкову і семирічну школу, а для учнів, які закінчують середню школу — введені екзамени на атестат зрілості і встановлено нагородження тих, які закінчують школу з відмінними і добрими оцінками, золотою і срібною медалями; розроблені «Правила для учнів» і проведено ряд заходів, спрямованих на підвищення якості навчальної і виховної роботи, на дальше зміцнення радянської школи.

Після вигнання окупантів, разом з успішною відбудовою і дальшим розвитком промисловості, транспорту і сільського господарства, швидко розвивалась народна освіта. Відродження народної освіти на території Української РСР почалось ще під час війни, але основні відбудовчі роботи здійснені в роки четвертої п'ятирічки.

В галузі народної освіти в четвертому п'ятирічному плані були поставлені такі найважливіші завдання: здійснити загальне обов'язкове навчання дітей з семирічного віку в місті і на селі і забезпечити необхідні умови для дальшого росту середньої освіти на Україні; забезпечити навчання молоді, яка в умовах Вітчизняної війни і тимчасової окупації УРСР не могла вчитися в школі; укомплектувати школи висококваліфікованими кадрами; відбудувати і розширити навчально-матеріальну базу шкіл. Важливішим завданням було неухильне покращення якості навчання і виховання дітей у школі і поза нею, дальше підвищення ідейно-політичного рівня шкільної роботи.

¹ Очерки по истории педагогики, изд. АПН РСФСР, М., 1925, стор. 537.

Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946—1950 рр. передбачав доведення в 1950 р. числа початкових, семирічних і середніх шкіл до 29045 з кількістю учнів у них до 6300 тис. чоловік¹. Велика увага в законі зверталась на швидкий ріст числа семирічних і особливо середніх шкіл і контингенту учнів у них, що забезпечувало можливість здійснення загального навчання дітей семирічного віку як у місті, так і на селі.

Український народ, керований Комуністичною партією, добився серйозних успіхів у галузі народної освіти. Робота школи на початку четвертої п'ятирічки проходила в складних умовах. В одному класі сиділи учні різного віку з однаковим рівнем знань. Невистачало вчителів. Діти не мали необхідної кількості підручників, у школах невістачало парт. наочного приладдя і ін. Особливо відчувалась недостача шкільних приміщень.

Усі народи Радянського Союзу і насамперед російський народ подали допомогу районам, які потерпіли від гітлерівської окупації, зокрема Українській РСР. Уже в 1941 р. для дітей, евакуйованих з УРСР, в східних областях Радянського Союзу були організовані школи з українською мовою викладання, дошкільні установи, надана допомога одягом, взуттям, харчуванням, підручниками та ін. Велику допомогу дістали школи України після звільнення. З 1944 по 1950 рік від Учпедгіза РРФСР було одержано понад 60 млн. підручників, десятки тисяч різних наочних посібників на суму понад 100 млн. крб.²

Багато книг безкоштовно одержали з Держфонду РРФСР шкільні бібліотеки Сталінської, Луганської, Київської та інших областей УРСР. Багато московських, саратовських, куйбишевських та ін. шкіл РРФСР надіслали в подарунок школам УРСР бібліотеки, наочне приладдя. Братня РРФСР допомогла українським школам педагогічними кадрами.

Заходами Партії, Уряду, профспілкових і комсомольських організацій, зусиллями батьків, учителів і самих учнів труднощі відбудови успішно переборювались. Уже в 1946/47 навчальному році сітка шкіл республіки досягла довоєнного рівня. За період з 1946 по 1950 рік у республіці було побудовано 3334 нових шкіл. За першу післявоєнну п'ятирічку кількість загальноосвітніх шкіл Української РСР виросла в 1950 р. до 31055 одиниць, а учнів у них — до 6842 тис. чоловік³. Таким чином, сітка початкових, семирічних і середніх шкіл перевищила довоєнний рівень і в 1950 р. була більша, ніж передбачено п'ятирічним планом. Великого розмаху

¹ Развитие советской экономики, Статистические материалы, изд. ВПШ при ЦК ВКП(б), 1946, таблица № 200.

² «Радянська школа», 1952, № 4, стор. 6.

³ Культурное строительство СРСР, Статистический сборник, Госстатиздат, М., 1956, стор. 54.

пабуло шкільне будівництво в ці роки в західних областях Української РСР. На початку четвертої п'ятирічки там було 5987 шкіл, які охоплювали 867, 8 тис. учнів, а в 1950 р. — 7565 шкіл, в яких навчалося 1294 тис. дітей¹.

Велика робота була проведена по забезпеченню шкіл меблями, культінвентарем, учбово-наочними приладдями, а також по комплектуванню шкільних бібліотек, по електрифікації і радіофікації шкіл. Величезна увага приділялась забезпеченню учнів підручниками. Тиражі підручників з року в рік збільшувались і за п'ятиріччя досягли колосальної цифри — 113,3 млн. примірників². Це крім тих підручників, які були завезені з братньої РРФСР.

Протягом першої післявоєнної п'ятирічки на утримання шкіл, зміцнення їх матеріальної бази було витрачено бюджетних коштів понад 14 мільярдів крб. За один тільки 1950 р. на утримання шкіл витрачено 3597 млн. крб. проти 1650 млн. крб. у 1940 р. Особливо виросли асигнування на заробітну плату вчителя. В 1940 р. вони склали 1232,9 млн. крб., а в 1950 р. виросли більш ніж у два рази і досягли 2838,5 млн. крб.³. А всі видатки на народну освіту в 1950 р. становили 6777 млн. крб.⁴.

Велику роль у справі відбудови шкільних приміщень, виготовлення шкільних меблів і упорядкування шкільних садиб на Україні відіграв патріотичний рух трудящих на допомогу школам, який увійшов в історію під назвою житомирського руху.

26 травня 1946 р. трудящі Житомирської області провели масовий недільник підготовки шкіл до нового навчального року, в якому взяло участь 298798 чоловік. У цей день в усіх містах і селах області завершилась підготовка шкіл до 1946/47 навчального року. Високоякісно відремонтовані школи, квартири вчителів, завезено паливо для шкіл і вчителів, споруджено спортмайданчики та ін. без особливих затрат державних коштів і фондів матеріалів. Вартість виконаних робіт становила 23766400 крб.⁵. Проводячи масовий недільник, трудящі Житомирської області звернулися до всіх трудящих Радянської України з закликом наслідувати їх приклад.

У своїй постанові від 30 травня 1946 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б) України відмітили, що масовий недільник трудящих Житомирщини «є проявом всенародної турботи про радянську

¹ «Радянська школа», 1952, № 10, стор. 28.

² «Радянська школа», 1951, № 3, стор. 5.

³ Там же.

⁴ Культурное строительство СССР. Статистический сборник. Госстатиздат, М., 1956, стор. 74.

⁵ Патріотичне піклування трудящих Житомирщини про школу. Вид. «Радянська школа», К., 1949, стор. 29.

школу, про наших дітей»¹. Схвалюючи патріотичний почин трудящих Житомирської області, Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б) України зобов'язали партійні і радянські органи, профспілкові і комсомольські організації, органи народної освіти, наслідуючи почин житомирців, широко організовувати на місцях соціалістичне змагання трудящих міста й села за кращу відбудову і підготовку шкіл до нового навчального року. Газета «Правда» 9 червня 1946 р. в передовій «Благородний приклад житомирців» писала: «Благородний приклад трудящих Житомирської області заслуговує найбільшу підтримку і найпильнішу увагу з боку всієї радянської громадськості. Завдання місцевих партійних і комсомольських організацій — підхопити цю ініціативу, бути зачинателем громадської допомоги школі, очолити народний рух за організацію допомоги школі»².

Масовий патріотичний рух за надання допомоги школі широко розповсюдився по всій Україні, по всьому Радянському Союзу. Тільки в 1946 р. на Україні методом народної будови було збудовано 590 нових шкільних приміщень, відремонтовано біля 26 тисяч шкіл, заготовлено і завезено палива більш, ніж у 12000 шкіл, вироблено і відремонтовано понад 300 тис. одиниць шкільних меблів³.

Про те, яких широких розмірів і розповсюдження набув патріотичний рух житомирців за всенародну допомогу школі і яку роль він відіграв у відбудові і будівництві шкіл на Україні, красномовно свідчать такі дані: за час з 1946 по 1950 рік включно методом народної будови було споруджено 2403 шкільних приміщень на 256155 учнівських місць»⁴.

В роки четвертої п'ятирічки Партія і Уряд прийняли ряд важливих постанов, спрямованих на дальше поліпшення всієї навчально-виховної роботи в школах країни. Центральний Комітет КП(б) України і Ради Міністрів УРСР щороку розглядали питання про підготовку шкіл УРСР до нового навчального року і приймали конкретні рішення. В жовтні 1946 р. ЦК КП(б) України прийняв рішення «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи шкіл Української РСР»⁵, в якому відмітив, що партійні і радянські організації УРСР, виконуючи рішення Партії і Уряду про школу, добились значних успіхів у справі відбудови і зміцнення початкових, семирічних і середніх шкіл республіки. Створені необхідні умови для повного здійснення закону про загальне нав-

¹ Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У. див. «Партробітник України», № 6, стор. 44. К., 1946 р.

² «Правда» 9 червня 1946 п., № 136(10218).

³ Очерки по истории педагогики, изд. АПН РСФСР, стор. 588. М., 1952.

⁴ «Радянська школа», 1951. № 3, стор. 4.

⁵ Постанова ЦК КП(б) України, див. «Радянська школа» 1946, № 6, стор. 1—3.

чання і нормальне проведення навчально-виховного процесу в школі.

Разом з тим ЦК КП(б) України вказав, що урок — основна форма навчальної і виховної роботи — проводиться в багатьох школах ще на низькому ідейно-політичному рівні; що в викладанні мали місце аполітичність, формалізм, недостатня наочність; слабо використовувались лабораторно-практичні роботи і екскурсії і часто урок зводився до простого викладу фактів, без належного їх аналізу і узагальнення. В школах мало привчали дітей до самостійної роботи над підручником і книжкою. Багато вчителів проводили виховну роботу у відриві від навчання, поза зв'язком з життям, з запитами дитячого колективу. Різкій критиці піддано роботам УНДІПу, газети «Радянська освіта», журналу «Радянська школа», шкільної інспектури Міністерства освіти УРСР.

ЦК КП(б) України вимагав «рішуче поліпшити якість навчання і виховання учнів, витравляти з навчально-педагогічного процесу аполітичність, бездіяльність, все, що породжує формалізм у знаннях дітей¹, зміцнювати порядок і дисципліну в школі, організувати повсякденну роботу з учнями по впровадженню «Правил для учнів», активізувати роботу учкомів, піднести рівень поза-шкільної і позакласної виховної роботи, пов'язуючи її з життям, покращити роботу по марксистсько-ленінській освіті вчителів.

До XVI з'їзду КП(б) України (1949 р.) радянська школа на Україні прийшла із значними досягненнями. «Відбудова і нове будівництво шкіл та культурних закладів, здійснення загальної обов'язкової початкової освіти, зростання числа учнів, збільшення числа спеціалістів, яких випускають вищі школи, дальший розвиток науки, літератури й мистецтва — така загальна картина культурного піднесення народу»², — говорив М. С. Хрущов у доповіді на XVI з'їзді КП(б)У.

З'їзд закликав комуністів України і надалі вести непримиренну боротьбу з всілякими проявами буржуазної ідеології і особливо українського буржуазного націоналізму, з проявами низькопоклонства перед розтлінною буржуазною культурою; боротися за високу ідейність і партійність, проти аполітичності і бездіяльності, всебічно поліпшувати якість навчально-педагогічної роботи, підвищувати рівень ідейно-політичного виховання учнівської молоді, виховувати її в дусі радянського патріотизму, безмежно віданою Комуністичній партії.

Розширення сітки шкіл, зміцнення їх навчально-матеріальної бази дозволило завершити загальне обов'язкове початкове навчан-

¹ Партархів Укрфіліалу ІМЛ при ЦК КПРС. ф. I оп. 1—32, спр. 356, л. 23.

² М. С. Хрущов, Звітна доповідь ЦК КП(б)У XVI з'їздові Комуністичної партії (більшовиків) України, Укрполітвидав, К., 1949, стор. 58.

ня і в 1949/50 навчальному році перейти до здійснення загального семирічного і розширення десятирічного навчання.

За роки першої післявоєнної п'ятирічки відбулися історичні зміни в структурі шкільної сітки Української РСР, що видно з таких даних: ¹

Навчальні роки	Т и п и ш к і л				Разом
	Початкові	Семирічні	Середні	Інші	
1945/46	17365	8467	2321	317	28470
°/о	61,0	29,3	7,1	2,56	100,0
1950/51	14776	12951	3223	105	31055
°/о	47,5	41,7	10,4	0,4	100,0

З наведеної таблиці видно, що кількість початкових шкіл за п'ятиріччя зменшилась на 2589 одиниць, але значно збільшилась кількість семирічних і середніх шкіл в цілому на 5048 одиниць. Процент охоплення п'ятима класами випускників четвертих класів щорічно зростав і в 1950 р. досяг 97,6². Таким чином, школи Української РСР на кінець четвертої п'ятирічки наблизились до повного охоплення семирічним навчанням усіх дітей, які закінчили четверті класи. В період четвертої п'ятирічки була широко розгорнута сітка шкіл робітничої і сільської молоді. В цих школах в основному навчалися ті підлітки, які під час війни не мали можливості вчитися. За п'ять років ці школи випустили: з четвертих класів 118,8 тисяч, з сьомих — 65,8 тисяч і з десятих — 31,1 тисяч юнаків і дівчат³.

Велика робота в галузі народної освіти за п'ятиріччя проведена в Західних областях України. До возз'єднання західних областей з Українською РСР в них було всього лише декілько десятків гімназій і ліцеїв, у яких навчалися діти поміщиків і духовенства, осадників і куркулів. Радянська влада широко відкрила шлях трудящим до освіти. В 1949/50 навчальному році в західних областях УРСР працювало 7680 початкових і середніх шкіл, 112 технікумів, 25 вищих навчальних закладів, в тому числі університети у Львові, Чернівцях і Ужгороді⁴. В цих областях за п'ятиріччя абсолютна кількість семирічних шкіл виросла з 1698 одиниць до 3286, середніх — з 324 до 619, питома вага семирічних шкіл

¹ Таблиця складена на основі матеріалів Статистичного збірника «Культурное строительство СРСР». Госстатиздат, М., 1956, стор. 88, 124.

² «Радянська школа», 1951, № 3, стор. 6.

³ Там же.

⁴ «Культура и жизнь», 21 травня 1950 р., № 14(142).

зросла на 15% і середніх — на 2,8%¹. Західним областям УРСР надавалась всебічна допомога в здійсненні закону про загальне обов'язкове навчання, в розгортанні середньої освіти і забезпеченні шкіл кваліфікованими педагогічними кадрами.

З метою ознайомлення вчителів західних областей республіки з досягненнями соціалістичного будівництва в країні щорічно проводились екскурсії. Так, літом 1949 р. 976 вчителів цих областей відвідали промислові підприємства, культурно-освітні і навчальні заклади Києва, Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя, шахти Донбасу. В 1950 р. такі ж екскурсії були організовані в Москву, Ленінград, на Кавказ і по Україні.

Бурхливо розвивається народна освіта в наймолодшій радянській області — Закарпатській. Під час окупації хортістської Угорщини там було 430 початкових, 18 семирічних і 4 середніх шкіл, в яких навчалось 84509 учнів. За роки Радянської влади сітка шкіл надзвичайно зросла. В 1949/50 навчальному році в області працювало 845 шкіл, у яких навчалось 135 тисяч учнів. Кількість семирічних шкіл збільшилась за роки Радянської влади в 16 раз, кількість середніх шкіл — в 10 раз. Велике зростання народної освіти можна показати на прикладі с. Кошелево (Хустська округа). В 1935 р. там була одна початкова школа, з одним вчителем. Понад 250 дітей села зовсім не вчилися. В 1949/50 навчальному році там діяли дві початкові і одна семирічна школа, в яких було 472 учні і 14 вчителів². Таким чином, усім трудящим західних областей забезпечено право на освіту, забезпечено дітям щасливе дитинство.

Вирішальну роль у докорінному поліпшенні якості навчально-виховної роботи в школах УРСР, підвищенні ідейно-політичного рівня вчителів, піднесенні радянської культури в цілому відіграли історичні постанови Партії і Уряду про школу, рішення ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б) України з ідеологічних питань. Ці постанови Партії мобілізували радянське вчительство на боротьбу з пережитками капіталізму в свідомості людей, з аполітичністю і формалізмом у викладанні основ наук, за правильне використання художньої літератури як важливої зброї виховання в молоді попуття радянської національної гордості і палкого патріотизму.

Велике значення для підвищення ідейного рівня навчально-виховної роботи шкіл мала постанова ЦК КП(б) України від 24 серпня 1946 р. «Про перекинування і помилки у висвітленні української літератури в «Нарисах історії української літератури»³. ЦК КП(б) України вказав, що автори «Нарису», ігноруючи класову боротьбу як основний закон розвитку класового суспільства, всупереч лєнінським вказівкам про те, що є дві національні культури

¹ «Радянська школа», 1951, № 3, стор. 4.

² «Сучасне і майбутнє», 1950, № 6, стор. 9.

³ Постанова ЦК КП(б) України від 24 серпня 1946 р. «Правда України» 1 вересня 1946 р. № 173 (2369).

в кожній національній культурі, затушовували різницю і протиріччя між реакційними і прогресивними течіями в літературі, пропагували буржуазно-націоналістичну теорію «єдиного потоку» в українській дожовтневій літературі. Ці і ряд інших помилок і перекручень (ігнорування спільності походження, єдності і взаємодії в історичному розвитку російського і українського народів, їх мови і культури, замовчування великого і плодотворного впливу російської культури і літератури на розвиток української культури і літератури та інші), які допустили автори «Нарису», мали місце і в шкільних підручниках з української літератури, виданих Міністерством освіти УРСР. Підручники скупо знайомили дітей з досягненнями соціалістичного будівництва, не показували кращих радянських людей, героїв праці і науки; в них нічого не було сказано про життя радянського соціалістичного міста, про героїчну працю робітничого класу в нашій країні. Село показано, переважно дореволюційне, відстале. Поодинокі матеріали про колгоспне село написані нецікаво, нудно, сухою штампованою мовою. Не було навіть згадки про Дніпрогес, великі фабрики, заводи.

Виконуючи рішення ЦК КП(б) України, органи народної освіти, під керівництвом партійних організацій, докладали всіх зусиль до того, щоб виправити помилки в підручниках з української літератури. Багато уваги приділялось складанню високоякісних програм з української літератури. Виправлялись помилки у викладанні літератури, показувався благодетельний вплив передової російської культури на українську, розкривалось світове значення російської, особливо радянської літератури — найпередовішої, найідейнішої літератури світу.

ЦК КП(б) України в постанові «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії Наук УРСР»¹ викрив грубі перекручення і помилки націоналістичного характеру, допущені в працях інституту, які негативно вплинули на викладання історії в вузах і середніх школах республіки.

Виконуючи це рішення, Міністерство освіти УРСР і його органи на місцях здійснили ряд заходів (виправлення програм, підручників, перепідготовка вчителів та ін.). Велика увага зверталася на поліпшення викладання історії, Конституції СРСР і УРСР.

Дискусія з питань мічурінської біології сприяла перебудові викладання біології в школах на основі мічурінського вчення, зміцнення зв'язку теорії з практикою соціалістичного сільського господарства. В основу нових програм з біології покладено мічурінське вчення. В програмах розкривається єдність живого організму і середовища. Велика увага приділяється встановленню тісного контакту шкіл, зокрема сільських, з колгоспами, розповсюдженню досвіду зв'язку з школою знатних ланкових, майстрів високих врожаїв Олени Хобги, Марка Озерного і інших. По-новому

¹ «Вільшовик України» № 8, стор. 1—10, 1947.

поставлена робота на пришкольніх ділянках, робота юннатів. В 1949/50 навчальному році в школах республіки працювало понад 18 тисяч гуртків юних натуралістів-мічурінців, в яких брали участь біля 500 тисяч школярів¹. Ахтирська і Бочечанська школи Сумської області, Глинківська і Фурсянська — Київської, Чорнотисівська — Закарпатської, Ровенківська — Луганської області і тисячі інших шкіл республіки широко на практиці знайомили своїх учнів з досягненнями агробіологічної науки, викладання біології тісно пов'язували з практикою передових колгоспів і радгоспів, з досвідом передовиків сільського господарства, Героїв Соціалістичної Праці.

Після об'єднаної сесії Академії Наук СРСР і Академії Медичних наук СРСР (1950 р.), присвяченої фізіологічному вченню академіка І. П. Павлова, а також сесії Академії Наук УРСР, в якій взяли участь викладачі біології середніх шкіл республіки, була докорінно перероблена програма з анатомії і фізіології.

Значну допомогу працівникам школи подали загальнореспубліканські наради вчителів початкової школи, інспекторів, завідуючих відділами народної освіти, сесії Академії Наук УРСР з питань історії, літератури, мовознавства, в яких брали участь вчителі. Широко обговорювалися питання перебудови навчальної роботи на серпневих (1950 р.) нарадах учителів. Все це сприяло поліпшенню навчально-виховної роботи школи.

Партія і Уряд велику увагу звертають на позакласну і позашкільну роботу з піонерами і дошкільниками — цю важливу ділянку комуністичного виховання дітей. ЦК КП(б) України в постанові «Про заходи поліпшення позашкільної роботи з дітьми» (листопад 1946 р.) вказав на недостатній ідейно-політичний рівень позашкільної роботи, а також на те, що вона не завжди була підпорядкована навчальним і виховним завданням, охоплювала незначну кількість учнів.

В травні 1948 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б) України знову розглядають це питання і приймають важливу постанову «Про заходи щодо поліпшення позашкільної роботи з дітьми в містах Української РСР в літній період 1948 року»¹. В рішенні відмічалось, що позашкільна робота серед дітей поліпшилась, стала більш ідейно направленою, змістовною, масовою. Разом з тим вказувалось і на серйозні недоліки (недостатня організація культурного відпочинку і дозвілля дітей, не завжди враховувались їх вікові особливості, інтереси і запити, недостатньо залучались для організації роботи серед дітей працівники мистецтва, літератури, науки і техніки, майстри спорту) і накреслені конкретні заходи для їх ліквідації. Виконуючи ці рішення, органи народної освіти при активній допомозі комсомольських і піонерських орга-

¹ «Культура и жизнь» 21 травня 1950 р., № 14(142).

² В Раді Міністрів УРСР і ЦК КП(б) України. «Правда України», 8 травня 1948 р., № 108 (2846).

нізації добились значних успіхів в поліпшенні позашкільної роботи. Зокрема, більш змістовною і цікавою стала робота різних гуртків (фізико-технічних, біологічних, літературних і ін.), значно зросла їх кількість. Якщо в 1946 р. в школах України працювало 60 тисяч різних гуртків, то в 1950 р. їх було вже понад 127 тисяч. Ними було охоплено 3221 тисяча учнів — на 2 млн. більше, ніж у 1946 р.¹ Методичними центрами позашкільної і позакласної роботи стали відновлені після війни республіканські дитячі станції — Центральна технічна станція, агробіостанція, екскурсійно-туристська станція, дитяча бібліотека, Центральний будинок художнього виховання дітей.

На Україні проводилась велика робота по оздоровленню піонерів і школярів. В 1950 р. в піонерських таборах і санаторіях республіки відпочивало біля мільйона дітей. Працювало 766 міських піонерських таборів, 12 тисяч зведених піонерських дружин. Понад 2 млн. учнів республіки брали участь в походах і подорожах по рідному краю. 20 тисяч піонерів і школярів відпочивали на екскурсійно-туристських базах і в таборах.² Мільйони дітей були охоплені такими формами літнього відпочинку і оздоровлення як міські і позаміські піонерські табори, а для сільських піонерів в 1950 р. були організовані окремі колгоспні і міжколгоспні табори.

Партійні організації республіки надавали повсякденну допомогу школам, органам народної освіти. Більшість шкільних партійних організацій систематично займалися питаннями навчально-виховного процесу, глибоко вникали, активно втручалися у всі сторони життя школи, мобілізували вчительський колектив на поліпшення якості навчання і комуністичного виховання дітей. Про це свідчать численні факти. Так, первинна партійна організація Васильківської СШ № 3 була одною з кращих серед парторганізацій шкіл Київської області. Учителі й комуністи, підвищуючи свій ідейний рівень і вдосконалюючи педагогічну майстерність, здійснювали в колективі авангардну роль, були прикладом для інших. Вони старанно готувались до уроків, проводили їх цікаво, змістовно, на високому ідейному рівні. Добре була поставлена і виховна робота, а також робота по політичній освіті комуністів. Заслуховувались звіти комуністів про вивчення ними марксистсько-ленінської теорії, про виконання ними партійних доручень. Цінну ініціативу проявила парторганізація, скликавши збори батьків-комуністів. Це сприяло поліпшенню виховної роботи серед учнів, зміцненню контакту між сім'єю і школою. В результаті неодноразового обговорення на партійних зборах діяльності піонерської організації поліпшився зміст роботи піонерських дружин і загонів, вони

¹ «Радянська школа», 1951, № 3, стор. 8.

² Там же, стор. 11.

стали більше впливати на підвищення успішності учнів, зміцнення дисципліни¹.

Добре працювали партійні організації Черкаської СШ № 2, Запорізької СШ № 1, Ровенської СШ № 5 і багато інших.

Велику роботу проводили шкільні парторганізації в справі керівництва марксистсько-ленінською освітою вчительського колективу, забезпечення партійного керівництва роботою комсомольської і профспілкової організації школи. Парторганізації школи — активні учасники в проведенні масово-політичних і господарських кампаній. Обкоми, міськкоми і райкоми КП(б) України систематично направляли роботу шкільних парторганізацій. Заслуховували на своїх засіданнях питання про роботу шкіл і органів народної освіти. Партійні органи провели значну роботу по зміцненню первинних парторганізацій і поліпшенню їх діяльності. Так, Київський Обком КП(б)У в 1948 р. всебічно вивчив роботу 18 шкільних парторганізацій, заслухав звіт секретаря первинної парторганізації Васильківської СШ № 3. Рішення Обкому про роботу цієї парторганізації обговорювалось на засіданнях райкомів і міськкомів КП(б) України, а також на зборах шкільних парторганізацій. Обком провів дводенний семінар секретарів шкільних парторганізацій про підготовку і проведення партзборів і перевірку виконання їх рішень, про досвід окремих секретарів первинних парторганізацій шкіл. Аналогічні семінари провели і ряд інших обкомів КП(б) України².

В комуністичному вихованні дітей важливу роль покликані відігравати комсомольські і піонерські організації шкіл. Постанова XII пленуму ЦК ВЛКСМ «Про заходи щодо поліпшення роботи комсомолу в школі» (березень, 1944 р.) і рішення XI з'їзду ВЛКСМ «Про роботу комсомолу в школі» (квітень, 1949 р.) поставили перед комсомольськими організаціями завдання активно допомагати педагогічним колективам краще організувати навчальний процес, поліпшувати дисципліну учнів, їх свідоме ставлення до навчання. Велику роль в поліпшенні роботи комсомольських і піонерських організацій шкіл відіграло рішення червневого (1950 р.) пленуму ЦК КП(б) У «Про стан і заходи поліпшення політичної і виховної роботи комсомольських організацій серед міської і сільської молоді УРСР». Комсомольці і піонери брали активну участь у здійсненні закону про загальне обов'язкове навчання і поведінку, організовували товариську допомогу учням, які відстають, допомагали в піднесенні якості фізичного виховання дітей. Комсомольці і піонери брали активну участь в деревонасажденні, знищенні шкідників сільського господарства, виготовленні навчальних приладів, в організації походів, екскурсій, вечорів художньої самодіяльності і ін. Комсомольці і піонери були завж-

¹ «Партійне життя», 1948, № 8, стор. 24—25.

² «Радянська освіта», 27 серпня 1948 р., № 35 (304).

ди зразком для всіх учнів у навчанні і дисципліні. Так, в 1950/51 навчальному році не було жодного невстигаючого піонера в 492 піонерських загонах Дрогобицької області, в піонерських загонах шкіл Києва, Харкова, Запоріжжя, в Богданівській школі Дніпропетровської області, Костянтинівській школі Сталінської області і багатьох інших.

Про ріст авторитету піонерської організації свідчить той факт, що лише з жовтня 1950 р. по квітень 1951 р. на Україні вступило в піонерські організації 531 тис. дітей. На початок 1951 р. на Україні налічувалось 4 млн. юних піонерів, які були об'єднані в 30212 дружинах. В піонерській організації республіки працювало 30 тисяч старших піонервожатих¹.

В результаті поліпшення всієї навчально-виховної роботи школи з року в рік неухильно підвищується успішність учнів, зменшується кількість другорічників, збільшується кількість випускників і зростає число осіб, які закінчують школи з золотими і срібними медалями. Так, в 1949/50 навчальному році до випускних екзаменів підійшли без поганих оцінок сотні середніх і семирічних шкіл, тисячі початкових шкіл і десятки тисяч вчителів. Педагогічні колективи таких шкіл, як 78-а, 84-а і 94-а середні школи м. Києва, 126-а СШ м. Харкова, Фурсянська семирічна школа Київської області і багато інших добились майже повної і високої успішності учнів². З 1946 по 1950 р. процент успішності збільшився до 89,1, а процент другорічників зменшився в четвертих класах з 17,2 до 9,2, в сьомих класах — з 13,4 до 5,3 і в десятих з 5,6 до 0,7. В республіці 22451 клас закінчили 1949/50 навчальний рік без жодного другорічника³.

Результати екзаменів показують, що знання учнів з року в рік стають ґрунтовнішими, підвищується комуністична свідомість шкільної молоді. Радянська школа на Україні виховала цюм'яних патріотів соціалістичної Батьківщини, багатьох Героїв Радянського Союзу і Героїв Соціалістичної Праці. Олег Кошовий і його товариші з «Молодої гвардії», Ляля Убийвовк, Іван Кожедуб, Петро Кривоніс, Паша Ангеліна і багато інших — усі вони виховані радянською школою і комсомолом під керівництвом Комуністичної партії.

Одним з найважливіших заходів, від розв'язання якого залежить якість навчально-виховної роботи, є систематична робота вчителів над підвищенням свого ідейно-політичного рівня і ділової кваліфікації.

Марксизм-ленінізм учить, що вчитель, його світогляд, його моральне обличчя є важливим і вирішальним фактором у вихованні і навчанні підростаючих поколінь. Якість знань учнів, їх світогляд і поведінка в кінці кінців залежить від учителя. В. І. Ленін яскра-

¹ «Радянська школа», 1951, № 6, стор. 12.

² «Культура и жизнь». 21 травня 1950 р., № 14 (142).

³ «Радянська школа», 1951, № 3, стор. 9.

во і переконливо передав цю думку в своєму листі учням партійної школи на острові Капрі ще в 1909 році. «В усякій школі найважливіше — ідейно-політичний напрям лекцій. Чим визначається цей напрям? Цілком і виключно складом лекторів»¹.

Радянський учитель — це не лише вихователь підростаючого покоління, але і активний, безпосередній учасник державного і суспільного життя країни. Він не лише навчає дітей, але й проводить широку громадську, культурно-політичну роботу серед дорослого населення. Він тісно зв'язаний з своїм народом, служить своєму народові і тому є народним учителем в повному розумінні цього слова.

Радянський вчитель є безпосереднім провідником політики Комуністичної партії і Радянської держави в галузі народної освіти. Він покликаний виховувати мужніх і стійких людей, які володіють основами наук, високоідейних і культурних, здатних переборювати будь-які труднощі і побудувати комунізм в нашій країні. Комуністична партія і Радянський уряд завжди проявляли і проявляють виключне піклування про радянських вчителів. В. І. Ленін в статті «Сторінки з щоденника» писав: «Народний учитель повинен у нас бути поставлений на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві»². Партія і уряд вживають усіх заходів до поліпшення матеріального і правового становища вчителів, до підвищення якості їх педагогічної і політичної підготовки. Підготовка вчителів іде головним чином через педагогічні навчальні заклади. На Україні в 1950 р. було 27 педагогічних і 19 учительських інститутів і 77 педагогічних училищ. Готуються учительські кадри і в 7 університетах України³.

Партія і уряд високо оцінюють благородну і відповідальну працю учителя. В тяжкі роки Вітчизняної війни була підвищена зарплата вчителям і іншим шкільним працівникам. 10 лютого 1948 р. вдруге підвищена зарплата педагогічним працівникам. Крім того, вчителям надано ряд пільг і переваг у справі матеріального забезпечення. Десятки тисяч радянських вчителів за вислугу років і бездоганну роботу нагороджені орденами і медалями СРСР. Багато вчителів з честю носять почесне звання заслуженого вчителя республіки. Кращі з кращих вчителів Радянської країни обрані депутатами Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних республік і місцевих Рад депутатів трудящих.

Все це обумовило кількісний ріст і підвищення якісного складу працівників шкіл. Якщо до Великої Жовтневої соціалістичної революції було всього лише 48403 вчителів, а в 1946 р. — 182032, то в 1950 р. в школах республіки працювало 283.5 тисячі вчите-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 418.

² В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 409.

³ Очерки по истории педагогики, Издание АПН РСФСР, стор. 540. М., 1952.

лів¹. Збільшилась кількість вчителів, які закінчили учительські та педагогічні інститути в середньому на 12%. Склад вчителів в основному поповнювався за рахунок випускників середніх і вищих педагогічних навчальних закладів. За п'ятиріччя педагогічні училища випустили 53300 вчителів, а педагогічні та учительські інститути — 53230².

Виходячи з марксистсько-ленінського вчення про роль і завдання учительства, Комуністична партія особливо великої уваги надає підвищенню ідейно-політичного рівня радянських учителів. Ще в програмі партії, яка прийнята в 1919 р. на VIII з'їзді, було поставлено завдання підготовки «...нових кадрів працівників освіти, пройнятих ідеями комунізму»³, яке успішно розв'язане в нашій країні. Однак в період переходу від соціалізму до комунізму завдання підвищення ідейно-політичного рівня радянського вчительства набирає ще більшого значення. Тільки опанувавши марксистсько-ленінську науку про закони розвитку людського суспільства, радянські вчителі можуть стати справжніми вихователями нових людей — активних будівників комунізму.

На основі глибокого і повсякденного вивчення марксистсько-ленінської теорії учительство Радянської України за роки четвертої п'ятирічки добились нового піднесення рівня ідеологічної роботи шкіл республіки. В 1949/50 навчальному році всіма формами марксистсько-ленінського навчання на Україні було охоплено 284532 членів спілки вчителів, зокрема, в університетах марксизму-ленінізму навчалось понад 3 тис. чоловік, самостійно вивчали твори класиків марксизму-ленінізму 65280 чол.⁴. Для вчителів республіки було прочитано багато лекцій з історії партії і теорії марксизму-ленінізму. В практику роботи ввійшли науково-практичні конференції. Щорічно літом працювали курси перепідготовки, які охоплювали десятки тисяч учителів. Все це позитивно відбивалось на якості роботи вчителів, на підвищенні успішності учнів.

Радянський учитель не обмежує свою роботу лише стінами школи. Він активний громадський діяч. Під керівництвом партійних організацій учителі республіки ведуть велику агітаційно-пропагандистську роботу. Так, силами вчителів-лекторів в 1949 р. для населення прочитано 112346 лекцій, а в 1950' р. декілька сот тисяч лекцій⁵ на загальнополітичні, природничо-наукові, літературні теми, а також на теми колгоспного будівництва. Лекції тісно пов'язувалися з життям, націлювали трудящих на виконання завдань комуністичного будівництва, сприяли вихованню радян-

¹ Культурное строительство СССР, Статистичний сборник. Госстатиздат, М., 1956, стор. 88—89.

² «Радянська школа», 1951, № 3, стор. 5.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, стор. 393, Держполітвидав УРСР, К., 1954.

⁴ «Радянська освіта», 9 серпня 1950 р., № 33 (409).

⁵ «Культурно-освітня робота», 1951, № 3, стор. 5.

ських людей в душі радянського патріотизму і дружби народів, формуванню їх матеріалістичного світогляду. В складі районних лекторських груп і сільських лекторів в 1950 р. налічувалось понад 70 тисяч вчителів;¹ понад 11 тисяч учителів республіки брали активну участь в роботі гуртків художньої самодіяльності і керували ними². Вчителі керували гуртками і школами марксистсько-ленінської освіти, редагували стінгазети, керували агрогуртками, організували ланки високих врожаїв, вели дослідну роботу на колгоспних полях і ін. Розробляючи актуальні питання, працівники народної освіти Радянської України частіше і більше всього зверталися за порадою і допомогою до російської педагогічної громадськості, до вчителів, шкіл і органів народної освіти РРФСР, вчилися у них, переймали їх досвід.

* * *

Підсумовуючи виконання рішень Партії і Уряду в галузі розвитку народної освіти в період четвертої п'ятирічки, треба відмітити, що трудящі Радянської України під керівництвом Комуністичної партії, при братній допомозі всіх народів Радянського Союзу, і особливо великого російського народу, домоглися великих успіхів у відбудові і розвитку закладів народної освіти. Була відновлена сітка початкових, семирічних, середніх шкіл і їх навчально-матеріальна база, що дало можливість здійснити закон про всеобуч. Значно зросла кількість вчителів, їх ідейно-теоретичний рівень і ділова кваліфікація. Піднісся ідейний зміст навчально-виховної роботи в школі. За п'ятиріччя була відновлена робота вищих навчальних закладів, технікумів, середніх спеціальних шкіл і досягнуті нові успіхи в підвищенні якості підготовки кадрів.

Підсумки розвитку народної освіти за роки четвертої п'ятирічки ще раз продемонстрували переваги соціалістичної системи господарства над капіталістичною. Тільки в дружній сім'ї народів СРСР, з допомогою великого російського народу став можливим ріст національної за формою, соціалістичної за змістом культури українського народу.

В п'ятій п'ятирічці трудящі Радянської України добилися нових значних успіхів у розвитку народної освіти. В цьому році вони разом з усім радянським народом відзначають сорок перші роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції. До цієї знаменної події в історії нашої Батьківщини український народ приходить з грандіозними успіхами в усіх галузях господарського і культурного будівництва, в розквіті своїх матеріальних і духовних сил, успішно розв'язуючи великі завдання комуністичного будівництва, накреслені ХХ з'їздом Комуністичної партії Радянського Союзу.

¹ «Культурно-освітня робота», 1951, № 3, стор. 5.

² Там же.

І. К. ВАСЮТА.

кандидат історичних наук

БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ СТАНІСЛАВА ПРОТИ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ І ПОЛІТИЧНОЇ БЕЗПРАВНОСТІ (1921—1939 рр.)

Велика Жовтнева соціалістична революція, поваливши владу буржуазії та поміщиків і встановивши диктатуру пролетаріату, відкрила нову еру в історії людства: еру краху капіталізму і торжества соціалізму. Вона вказала народам усього світу шлях до визволення від капіталістичного рабства.

Під впливом Великого Жовтня на Західній Україні розгорнулася боротьба трудящих за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Вже в 1918 р. на західноукраїнських землях, які знаходились тоді під гнітом Австро-Угорщини, піднімається могутня хвиля революційних виступів трудящих.

Від натиску революційних мас і поразок на фронті «клаптикова» Австро-Угорська монархія розпалась. Українська буржуазія поспішила захопити в Галичині владу в свої руки, щоб придушити зростання пролетарської революції. В жовтні 1918 р. українські буржуазно-націоналістичні партії створили у Львові «Національну Раду» і проголосили так звану «Західноукраїнську народну республіку» (ЗУНР). Буржуазний «уряд» ЗУНР виконував волю імперіалістів Антанти і був у їх руках слухняним знаряддям боротьби проти Країни Рад.

Робітники і трудящі селяни Західної України розгорнули рішучу боротьбу проти зунрівців, за встановлення Радянської влади і возз'єднання з Радянською Україною. Весною 1919 р., коли радянські війська підійшли до ріки Збруч, вибухли повстання у Золочеві, Станіславі, Коломиї, Тернополі, Самборі та інших містах. В результаті збройного повстання робітники і солдати Дрогобича повалили буржуазну владу і створили робітничо-селянську Раду.

Коли боротьба трудящих загрожувала класовому пануванню української буржуазії, на допомогу їй прийшла Антанта та її білопольські ставленики, які придушили революційний рух у Гали-

чині. 25 червня 1919 р. Антанта прийняла рішення, яким уповноважувала панську Польщу окупувати Східну Галичину.

Цей акт окупації трудящі маси розглядали як насильство над їх волею і не припиняли боротьби проти своїх поневолювачів. Контрнаступ Червоної Армії проти білополяків влітку 1920 р. сприяв піднесенню політичної активності трудящих Галичини. На значній території західноукраїнських земель була встановлена Радянська влада. Але польська буржуазія, одержавши щедру допомогу США і Антанти, спираючись на підтримку західноукраїнської буржуазії та поміщиків, жорстоко придушила революційний рух трудящих мас і знову відновила окупацію всієї Західної України.

З перших днів окупації Галичини польські імперіалісти, наслідуючи приклад габсбурської монархії, встановили тут колоніальний режим, який тримався насильством бюрократичного апарату, війська і поліції. Колишні органи самоврядування: Галицький сейм і Виділ крайовий були скасовані, а Галичина стала офіційно називатись «Малопольщею». З 1921 р. управління окупованою територією Східної Галичини передається Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводам, які підпорядковувались безпосередньо варшавському урядові.

Станіслав з повітового провінціального міста, яким він був при Австро-Угорщині, перетворюється в адміністративний воєводський центр, де зосереджувався численний бюрократичний штат чиновників воєводського управління, окружного земського управління, окружного суду, повітового староства і міського магістрату. Для підтримання окупаційного режиму в місті незмінно перебували великі сили війська та поліції.

В 1925 р. до Станіслава були приєднані приміські гміни ¹: Княгинін — місто і Княгинін — колонія. Територія міста зросла в 5 раз, а його населення подвоїлось і становило, за даними міського магістрату, біля 63 тисяч чоловік ². В наступні роки, завдяки масовому безробіттю і відсутності промислового будівництва, населення міста не тільки не зросло, але й скоротилось. За офіційним переписом 1931 р. тут налічувалось 59700 чоловік населення.

Будучи центром Прикарпаття, багатого різноманітними природними ресурсами, Станіслав мав сприятливі можливості для промислового розвитку. Але польські колонізатори, як і їх австрійські попередники, тримаючи всю Західну Україну на становищі аграрно-сировинного придатку до своєї метрополії, штучно затримували економічне піднесення краю і міста. За весь двадцятирічний період пансько-польського панування у Станіславі не було побудовано ні одного крупного промислового підприємства.

¹ Гміна — адміністративно-територіальна одиниця.

² Станіславський обласний державний архів, ф. 27, оп. 1, спр. 46, арк. 1. (Далі — СОДА).

В економічному відношенні Станіслав являв собою ремісничо-торгове місто Прикарпаття. Промисловість була слабо розвинута. В 1935 р. в місті налічувалось 18 середніх підприємств, на яких разом працювало 950 робітників; серед них: електростанція, газовий завод, ватна фабрика Мендельсона, шкіряний завод Маргошеса, спиртовий завод Лібермана, нафтоперегінний завод Габера, друкарня Хованця, кондитерська фабрика «Локарно» та інші¹. Значне місце в економіці міста посідали дрібні напівкустарні підприємства харчової, шкіряної, швейної, текстильної, деревообробної, хімічної, металургійної, електротехнічної і поліграфічної галузей промисловості. На цих підприємствах у 1928 р. працювало 2600 робітників, або 74% всіх робітників міста, зайнятих у промисловості і торгівлі².

Станіслав був крупним залізничним вузлом, що сприяло розвитку торгівлі в місті. Під кінець 20-х років у ньому нараховувалось 255 крупних і середніх торговельних підприємств I—II категорії і 2550 дрібних торговельних закладів³. Польські і закордонні монополії переповнювали станіславський ринок різноманітними товарами, які внаслідок скорочення платоспроможного попиту трудящих не завжди знаходили собі покупця.

Головну роль в економіці міста відігравав єврейський і польський капітал. Більша частина крупніших підприємств промисловості знаходилась у власності єврейської буржуазії: Маргошеса, Лібермана, Мендельсона, Габера, Гріфеля, Нелькена, Андермана та інших.

У боротьбі з сильними конкурентами українська буржуазія міста об'єднувалась у господарські й торговельні кооперативи і посідала в них вирішальні позиції. В її руках цілком зосереджувались такі кооперативи: філія «Народної торгівлі», «Сільський господар», український окружний союз кооперативів, крайовий молочний союз, «Злука», «Основа», «Самопоміч», «Світло», «Народний дім», «Надія» та інші кооперативні спілки, що виникли в основному в 20-х роках. Крім того, українською буржуазією в Станіславі були засновані відділ земельного іпотечного банку, кредитний банк, українська міщанська каса⁴.

Як і буржуазія, робітничий клас Станіслава за національним складом був неоднорідний і складався з представників польської, єврейської, української національностей.

Робітники міста зазнавали жорстокої експлуатації. Робочий час у промисловості і торгівлі фактично не обмежувався. Закон про 8-годинний робочий день, прийнятий буржуазно-поміщицьким сеймом Польщі під натиском мас в грудні 1919 р., мав цілий ряд

¹ СОДА, ф. 6с/68, оп. 2, спр. 694/169, арк. 154—158.

² СОДА, ф. 262 оп. 1, спр. 472, арк. 6—8.

³ СОДА, ф. 1с/2, оп. 7, спр. 870, арк. 6.

⁴ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 264, арк. 266—268.

винятків, які давали можливість промисловцям і торгівцям подовжувати робочий час. Вже в 1922 р. інспектор праці округу за-реєстрував у Станіславі і воеводстві 154 порушення закону про час праці¹. Ці порушення з кожним роком зростали і стали систе-мою на всіх підприємствах. Інспектор праці відзначав, що в 1925 р. законодавство про робочий час зовсім не дотримувалось власниками пекарень і лісопильних заводів². На дрібних промис-лових і ремісничих підприємствах час праці цілком залежав від волі підприємців та майстрів.

Заробітна плата робітників, виключаючи деякі високооплачу-вані категорії, не задовольняла прожиткового мінімуму робітни-чої сім'ї. Наприклад, некваліфіковані робітники нафтоперегінного заводу Габера і цегельного заводу «Патрія», в 1935 р. одержува-ли пересічну 2 злотих у день, що ледве вистачало для їх прохар-чування. Хоч заробітки робітників номінально підвищувалися, але їх реальна вартість падала значно швидше внаслідок росту інфляції і дорожнечі товарів масового споживання.

Забезпечуючи високі прибутки, підприємці використовували дешеву працю жінок і підлітків, яка оплачувалась у 2—3 рази нижче праці дорослих робітників. Навіть інспектор праці 45 Ста-ніславського обводу, звітуючись за 1930 р., змушений був визнати: «Нижча зарплата жінок порівняно з платнею чоловіків, особливо в період сучасної господарської кризи, привела до збільшення кількості зайнятих жінок і підлітків за рахунок дорослих робіт-ників... Зустрічаються випадки, коли самі батьки, не маючи мож-ливості утримувати дітей і посилати їх до школи, влаштовують їх на дрібних промислових і торгових підприємствах за мізерну платню або тільки за харчування, де ці діти змушені працювати зверх своїх сил до 12 годин на добу»³. Після кризи в промислових підприємствах Станіслава, на кожному з яких працювало 25 і більше робітників, було зайнято біля 20% жінок і підлітків⁴.

Для одержання надприбутків буржуазія проводила раціоналі-зацію промислового виробництва, в результаті якої зростало безробіття та інтенсифікація праці зайнятих робітників. При цьому підприємці не рахувались з охороною життя і здоров'я працюючих. Внаслідок цього на виробництві надзвичайно зроста-ли нещасні випадки, значна частина яких супроводжувалась смертністю або втратою працездатності.

Наслідки нещасних випадків характеризують такі дані інспек-торату праці 9 округу по Станіславському воеводству і в тому числі по Станіславу⁵.

¹ СОДА, ф. 262, оп. 1, спр. 738, арк. 6.

² СОДА, ф. 262, оп. 1, спр. 329, арк. 14.

³ СОДА, ф. 262, оп. 1, спр. 630, арк. 20.

⁴ СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 694/169, арк. 154—158.

⁵ СОДА, ф. 262, оп. 1, спр. 208 і 329.

Роки	Всього нещасних випадків	З н и х		
		смертельних	з втратою працездатності	легких
1922	118	9	84	75
1923	288	18	146	124
1924	293	18	129	146
1925	437	23	177	237

Постійним лихом для трудящих міста було масове безробіття, викликане хронічним недовантаженням виробничого апарату та капіталістичною раціоналізацією. Надзвичайно великих розмірів безробіття досягнуло під час кризи 1929—1933 рр. На 1 лютого 1930 р. Станіславською біржею праці було зареєстровано понад 3100 незайнятих трудящих¹. Під тиском безробіття робітники багатьох діючих підприємств змушені були працювати по декілька днів на тиждень із скороченою заробітною платнею.

В роки більш сприятливої господарської кон'юнктури безробіття знаходилося на такому високому рівні, до якого воно ніколи не піднімалося перед першою світовою війною. Наприклад, на 16 лютого 1939 р. в Станіславі було зареєстровано понад 2300 безробітних, не враховуючи незареєстрованих і напівбезробітних². Робітники, які втратили роботу і не одержували державної допомоги, переносили всі муки найманого капіталістичного рабства.

Вкрай несприятливими були квартирні умови трудящих. Під час першої світової війни Станіслав знаходився у безпосередній сфері воєнних дій, в результаті яких було знищено більше тисячі квартир. Незважаючи на великі воєнні руйнування, буржуазно-поміщицький уряд Польщі майже зовсім не відпускав коштів на житлове будівництво і благоустрій міста. Протягом 20 років міським магістратом було побудовано всього 222 квартири³.

В місті загострювалась квартирна криза, від якої терпіли робітники, трудова інтелігенція і вся міська біднота. На вузді трудящих наживались насамперед понад 30 крупних домовласників. Кожен з них мав у своїй власності 3 і більше будинки. Крім того, за офіціальним переписом 1921 р. в Станіславі налічувалось 158 домовласників, кожен з яких володів двома будинками. Ця група експлуататорів одержувала від квартирної плати трудящих солідну частину капіталістичного прибутку.

Трудящі маси зазнавали тяжкого політичного і культурного гніту. Правлячі кола Польщі з політичним недовір'ям ставились у першу чергу до трудящих українців, звільняючи їх з роботи в установах, на державних підприємствах і залізниці. Староста Ста-

¹ СОДА, ф. 262, оп. 1, спр. 472, арк. 3.

² СОДА, ф. 262, оп. 1, спр. 1141, арк. 15.

³ СОДА, ф. 27, оп. 1, спр. 46, арк. 2—3.

ніславського повіту 2 липня 1924 р. доповідав воеводі, що «...залізничні працівники (непольської національності — Г. В.) в такій мірі замішані в антидержавній діяльності, що даліше їх перебування на посадах є небезпечним; в даний час справність залізничної була б під серйозною загрозою тим більше, що в залізничній адміністрації зайнята ціла армія службовців чужої національності»¹. В списку політично «неблагодійних» залізничників Станіславського повіту налічувалося 1847 робітників і службовців польської національності, переважно українців, які не визнавали польської окупації і тому більшість з них була звільнена з роботи. З 1469 членів профспілок залізничних робітників та службовців міста в 1935 р. українці становили всього 15%².

Шляхетські колонізатори, планомірно ополячуючи корінне населення, забороняли вживання української мови в усіх ланках адміністративно-державного апарату; вони підтримували націоналістичні організації польської, української, єврейської буржуазії, в той же час забороняли прогресивні культурно-освітні заклади, закривали українські школи. В результаті так званого шкільного плебісциту, проведеного в 1925—1926 рр., з 62 державних українських народних шкіл Станіславського повіту залишилось тільки 10 шкіл, у яких навчання велось українською мовою, а решта шкіл була перетворена в польські³. В Станіславі налічувалося 6 державних гімназій і професійних шкіл, з них тільки одна державна українська гімназія⁴. Плата за навчання була така висока, що більшість трудящих не мала можливості вчити своїх дітей. Тому нормальним явищем серед місцевого населення стала масова неписьменність, особливо на селах Станіславщини, де понад 60% трудящих українців не вмiли зовсім читати й писати⁵.

Темрявою і насильством панівні класи Польщі намагались утримати своє панування над трудящими. Щоб тримати маси у покорі, отруїти їх свідомість релігійним дурманом і націоналістичною ідеологією, польські імперіалісти всіляко сприяли діяльності католицької та уніатської церкви і буржуазно-націоналістичних партій.

* * *

Визиск буржуазії і поміщиків, тяжкий політичний і національний гніт трудящих польськими окупантами викликали законний опір народних мас, які ніколи не мирились із насильницьким поневоленням їх земель іноземним імперіалізмом. У відповідь на встановлення окупаційного режиму буржуазно-поміщицької Польщі трудящі Станіслава і всієї Західної України піднялись на рі-

¹ СОДА, ф. І с/2, оп. І, спр. 214/191, арк. І.

² СОДА, ф. 262, оп. І, спр. 976, арк. 28.

³ СОДА, ф. І с/2, оп. І, спр. 264, арк. 295.

⁴ Там же, арк. 286.

⁵ СОДА, ф. І с/2, оп. І, спр. 243/253, арк. 4.

шучу боротьбу проти польських колонізаторів та їх прислужників — українських буржуазних націоналістів.

Страйки і демонстрації проти соціального і національного гніту розгорнулися з перших днів окупації Західної України панською Польщею. В кінці 1920 р. страйкували металісти і комунальники Станіслава. Наступного року в страйкову хвилю втягнулись шкіряники і кравці, а також хіміки міста, які солідарно підтримували загальний страйк робітників нафтової промисловості Західної України. В боротьбі за корінні інтереси робітники українці, поляки і євреї виступали єдиним фронтом.

Щоб паралізувати страйковий рух робітничого класу, особливо залізничників, уряд Пілсудського видав 23 лютого 1921 р. декрет про встановлення на залізницях воєнного стану. Проти наступу капіталу і реакції 27 лютого 1921 р. було оголошено загальний політичний страйк. Однак соціал-угодовські ватажки ППС, УСДП, Бунду, зраджуючи інтереси робітників, зірвали цей страйк.

Тільки Комуністична партія Західної України, незважаючи на її організаційну та ідейну слабкість, була єдиною партією, яка рішуче захищала соціальні інтереси трудящих, боролась за справжню незалежність Польщі і возз'єднання Західної України з Радянською Україною.

Організації Комуністичної партії Східної Галичини, які об'єднували трудящих української, польської, єврейської національностей — кращих представників соціал-демократичних гуртків і революційні елементи міста та села, в 1921 р. існували на всій території Західної України. В Станіславі знаходився Окружний Комітет КПСГ¹. Організаційно слаба та ідеологічно незріла, Комуністична партія Західної України тоді ще не зуміла спрямувати революційні настрої мас в єдине русло боротьби за перемогу влади Рад на Західній Україні і возз'єднання її з Радянською Україною. Але в ході класової боротьби Комуністична партія в цілому і її Станіславська організація загартувувались на принципах марксизму-ленінізму і з кожним роком збільшували свій вплив на розвиток революційного руху трудящих.

Величезним фактором, що активізував революційну енергію трудящих у їх боротьбі проти всякого гноблення, були успіхи соціалістичного будівництва в Радянській країні і особливо в Українській РСР, яка стала могутньою притягаючою силою для всіх частин українського народу, що залишились ще за її межами.

Трудящі Західної України не визнавали жодного заходу буржуазно-поміщицького уряду Польщі, спрямованого на зміцнення окупації їх земель. Активні виступи мас були викликані переписом населення восени 1921 р. Незважаючи на поліцейські репресії, під час перепису трудящі відкрито заявляли про те, що вони не

¹ СОДА, ф. І с/2, оп. І, спр. 28/39, арк. 16—19.

визнають польської окупації. В цьому відношенні типовим був запис одного залізничного службовця м. Станіслава, який у графі «державне громадянство» написав «Річ Посполита Польська як окупантка Східної Галичини»¹.

Ще гостріший характер мав опір трудящих Станіслава і всієї Західної України проти запровадження військової повинності для українців. Нез'явлення рекрутів на призовні пункти, дезертирство українських солдатів з польської армії стали масовим явищем. Наприклад, з покликаних окупаційними органами влади на військовий огляд влітку 1921 р. в Станіславі не з'явилося 25% залізничних працівників української національності. Дирекція звільнила їх з роботи².

Особливо гострими були виступи української молоді проти примусового набору рекрутів у селах Станіславського повіту. На оголошену мобілізацію «добровольців», в польську армію в грудні 1922 р. не з'явився ні один рекрут Гаґусевич, Сельця, Крилоса, Ямниці, Угриньова вищого і нижчого, Чернієва³. Польські окупанти направили в ці села каральні загони поліції і війська, які організували справжнє полювання на молодь, доставляли її на призовні пункти, звідкіля новобранців відправляли в армію з документами «добровільців».

Примусовий набір рекрутів, якого польські власті не мали права проводити за міжнародними договорами, викликав загальне народне обурення і гнів усіх трудящих Галичини. 11 грудня 1922 р. трудящі Станіслава провели перед староством демонстрацію⁴, вимагаючи від окупантів виконання міжнародних зобов'язань по відношенню до Галичини. Голос протесту проти порушення прав українського населення Західної України піднімали всі чесні люди світу.

Революційні виступи трудящих проти соціального і національного гніту в багатьох місцях Західної України переростали в повстання проти білопольських загарбників, які вилились у форму народного партизанського руху. В 1922 р. партизанські загони вели збройну боротьбу проти польських окупантів у Станіславському, Тлумачькому, Рогатинському, Городенківському та інших повітах Прикарпаття. Вони наводили смертельний жах на панів. Тільки в липні—серпні 1922 р. партизани Станіславщини спалили 24 об'єкти державної і крупної приватної власності⁵. Масовими стали вбивства представників влади. Внаслідок піднесення революційного руху для окупантів склалось таке загрозливе становище, що восени 1922 р. буржуазно-поміщицький уряд Польщі зму-

¹ СОДА, ф. I с/2, оп. I, спр. 37/31, арк. 9.

² СОДА, ф. I с/2, оп. I, спр. 1/15, арк. 2.

³ СОДА, ф. I с/2, оп. I, спр. 103/69, арк. 79.

⁴ СОДА, ф. I с/2, оп. I, спр. 106/80, арк. 67.

⁵ СОДА, ф. I с/2, оп. I, спр. 49/70, арк. 278.

длений був додатково надіслати в Станіславське воєводство 7 піхотних полків і 1 полк уланів¹, які разом з поліцейськими загонами розпочали криваві репресії в містах і селах.

В умовах шаленого терору восени 1922 р. проходили вибори до буржуазно-поміщицького сейму Польщі, які перетворились у масову демонстрацію протесту трудящих проти окупаційного режиму панської Польщі. Звітуючись про хід виборів у повіті, станіславський староста констатував: «Українське сільське населення, знаходячись під тиском інтелігентських кіл, чинило пасивний опір, затруднюючи виборчу акцію; вибрані члени комісії відмовлялись виконувати доручені їм обов'язки, вишукуючи найрізноманітніші причини, як незнання польської мови, вік, хворобу, а в багатьох випадках, твердячи, що вони не є громадянами Польської держави. Ці зусилля привели до масового утримання сільського населення від голосування при виборах як до сейму, так і до сенату»². Спроба правлячих кіл Польщі добитись визнання масами окупації західноукраїнських земель шляхом проведення виборів до сейму закінчилась цілковитим провалом.

Щоб «узаконити» насильницьке загарбання Західної України білополяками, в березні 1923 р. рада послів імперіалістичних держав Антанти юридично визнала східні кордони Польщі. Радянський уряд виступив з протестом проти анексії Західної України панською Польщею. 12 березня 1923 р. уряд Української РСР заявив про те, що він вважає недійсним встановлення будь-якого режиму у Східній Галичині без його попередньої згоди і опитування самого населення. Однак Антанта, намагаючись посилити буржуазно-поміщицьку Польщу, як державу «буфер» проти Радянської країни, грубо нехтувала бажанням народних мас Західної України і не хотіла рахуватись з думкою Радянського уряду.

Після рішення імперіалістичної Антанти про остаточне приєднання Західної України до Польщі українські буржуазні націоналісти стали відкрито переходити на службу до польських імперіалістів. «Трудовики» — головна партія західноукраїнської буржуазії в травні 1923 р. заявила про свою згоду з рішенням ради послів Антанти і вимагала від правлячих кіл Польщі «територіальної автономії для всіх земель, населених українцями в кордонах Польської держави»³. Куркульська партія «хліборобів» також заявила, що вона погоджується співробітничати з польською державою. Але не мирилися з окупантами трудящі маси Західної України, які ще більше посилили боротьбу проти поневолювачів.

Загарбання західноукраїнських земель панською Польщею призвело до дальшого погіршення економічного становища тру-

¹ СОДА, ф. I с/2, спр. 111/105, арк. 32.

² СОДА, ф. I с/2, оп. 1, спр. 69, арк. 36.

³ Львівський обласний державний архів, ф. I, оп. 1, спр. 139, арк. 192.

дящих. В країні шалено зростала інфляція. Вартість польської марки в жовтні 1923 р. понизилась порівняно з кінцем 1919 р. в 14.092 рази. В результаті інфляції і зв'язаної з нею дорожнечі нечувано посилилось зубожіння трудящих. Досить сказати, що з січня по грудень 1923 р. кошти утримання у Станіславському воєводстві зросли до 20.960%¹. Разом з тим зростав національний гніт.

Все це викликало гостре обурення народних мас, яке під безпосереднім впливом ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції виливалось у піднесення революційного руху. В Польщі, як і в деяких інших капіталістичних країнах Європи, визріла революційна криза.

У таких умовах став швидко зростати потяг трудящих до визвольних ідей марксизму-ленінізму, поширювався вплив Комуністичної партії. Звітуючись про громадсько-політичний рух за червень 1923 р., начальник інформаційного відділу Станіславського воєводства із занепокоєнням відзначає: «Падіння валюти і зростання дорожнечі, а також несприятливе матеріальне становище робітників усіх категорій полегшує комуністичним діячам діяльність, яка ставить своєю метою опанувати робітничі маси, вказати їм, що джерелом такого становища є всевладдя буржуазії і капіталу, а також пропагувати оборону їх інтересів шляхом масових виступів і страйків. Цим і пояснюється зростання страйкового руху в останній час...»².

Під керівництвом КПЗУ навіть економічні страйки набирали політичного характеру і своїм вістрям були спрямовані проти самих основ капіталістичного ладу. Навіть за значно зменшеними даними воєводської поліції, на території Станіславщини в 1923 р. пройшли 140 страйків, які охопили 42.250 робітників. У перших рядах страйкового руху йшов станіславський пролетаріат³. У 19 страйках, що відбулись у Станіславі, брали участь понад 23 тисячі трудящих, причому більшість з них страйкували по декілька разів.

Найвищого напруження страйковий рух робітників міста досягнув влітку і восени 1923 р. В його авангарді стояли залізничники, які тільки в червні провели три масові страйки. Боротьба станіславських залізничників зливалась з революційним рухом пролетаріату всієї Західної України і Польщі. Так, солідаризуючись із страйкуючими залізничниками Львова, Кракова, Стрия, Самбора та інших залізничних пунктів, 28 червня оголосили страйк машиністи і робітники залізничних майстерень Станіслава⁴, незважаючи на репресивні заходи дирекції залізниці, наполегливо відстоювали свої вимоги протягом десяти днів⁴.

¹ СОДА, ф. 262, оп. I, спр. 208, арк. 7.

² СОДА, ф. I с/2, оп. I, спр. 147, арк. 42.

³ СОДА, ф. I с/2, оп. I, справи 169/146, 130/147, 151, 170/148.

⁴ СОДА, ф. I с/2, оп. I, спр. 130/147, арк. 41.

Слідом за залізничниками 9 липня оголосили загальний страйк деревообробники Прикарпаття і в тому числі Станіслава. В Станіславському воєводстві страйком було охоплено, за неповними даними, 4,5 тисячі робітників¹. Пізніше застрайкували столяри, кравці та інші категорії робітників міста і всеводства, які вимагали поліпшення умов життя і підвищення заробітної плати, що нечувано швидко падала в зв'язку з ростом дорожнечі.

Буржуазно-поміщицький уряд за допомогою правих вожаків з ППС, УСДП, Бунда, Поалей-сіона все робив, щоб придушити революційний робітничий рух. Але багатонаціональний пролетаріат міста, усвідомлюючи необхідність згуртування своїх сил, об'єднався у класових профспілках і давав належну відсіч наступові капіталу і його лакеїв. На конференції делегатів профспілок Станіслава в червні 1923 р. було створено Раду профспілок, у яку ввійшли всі місцеві професійні спілки, що знаходились під впливом Комуністичної партії. Намагаючись розколоти профспілковий рух, ППС спробувала створити нову Раду профспілок. Однак ця спроба закінчилась цілковитим провалом².

Робітники міста незалежно від їх національності і політичних переконань у повсякденній боротьбі виступали єдиним фронтом. Коли Окружний Комітет «Союзу пролетаріату міст і сіл» — легальної революційної організації звернувся до соціал-угодовських партій з пропозицією 2 вересня 1923 р. спільно провести святкування міжнародного дня робітничої молоді, то Бунд і Поалей-сіон відмовились. Всупереч волі опортуністичних вожаків, трудяща молодь міста 2 вересня взяла масову участь у демонстрації і провела її під інтернаціональними лозунгами Комуністичної партії. На мітингу, що відбувся за містом, на полі Домброви, одноставно була прийнята резолюція, в якій робітнича молодь заявила про свою готовність до боротьби за 6-годинний робочий день, за безплатне загальне навчання рідною мовою, проти націоналізму, фашизму і милітаризму, засудила розкольницьку політику всіх соціал-угодовців і насамперед Бунду та Поалей-сіону. «Результат цієї боротьби, — вказувалось у резолюції, — буде тільки тоді корисний, коли вся робітнича молодь стане в одній бойовій лінії»³.

В революційну боротьбу, очолювану пролетаріатом, втягувались широкі верстви трудящих. У середовищі робітничого класу визріла ідея штурму капіталістичних порядків панської Польщі, що яскраво проявилась під час бурхливої страйкової хвилі, яка пройшла по всій Західній Україні і Польщі в жовтні—листопаді 1923 р.

22 жовтня знову розпочався загальний страйк машиністів залізниць, охопивши і Станіслав. Внаслідок страйку на станіслав-

¹ Там же, арк. 63—65.

² СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 583/52, арк. 8.

³ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 174, арк. 15.

ській залізниці припинився рух пасажирських поїздів¹. Уряд панської Польщі доклав усіх зусиль до того, щоб придушити страйковий рух залізничників. На залізницях був установлений військовий стап. посилювався терор проти активних революційних діячів.

Незважаючи на репресії уряду, обурення мас проти антинародної політики правлячих кіл Польщі зростало з кожним днем. У звіті про політичну ситуацію Станіславський воєвода вказував, що в кінці жовтня і на початку листопада в усіх промислових центрах Прикарпаття, зокрема в Станіславі, пройшли масові мітинги і демонстрації трудящих, на яких воці заявляли про свою готовність «підтримати весь робітничий клас у його прагненні до усунення сучасного уряду»². Під тиском робітників ЦК ППС і Центральна Комісія профспілок Польщі змушені були 5 листопада 1923 р. оголосити загальний політичний страйк.

Страйк швидко охопив всю Польщу і Західну Україну. В Станіславі страйкувало понад 4 тисячі трудящих, серед яких, як відмічав воєвода, панувала думка, що єдиною умовою повернення їх до праці є прихід до влади лівого (тобто робітничо-селянського—**І. В.**) уряду³. Страйк цілком паралізував господарське життя міста.

Робітничий клас Станіслава і всієї Західної України не був самотнім у своїй боротьбі: разом з пролетаріатом Польщі він мужньо боровся за повалення капіталістичного ладу і встановлення пролетарської влади. В Кракові політичний страйк переріс у збройне повстання, яке буржуазно-поміщицький уряд жорстоко придушив. При активній допомозі соціал-угодовців та буржуазних націоналістів урядові вдалося придушити і загальнополітичний страйк.

Потерпівши поразку, пролетаріат Польщі змушений був тимчасово відступити. Однією з основних причин поразки робітничого класу була слабкість молоді Комуністичної партії, яка незважаючи на революційну кризу в країні, не змогла організувати пролетаріат і бідніше селянство в міцний союз і повести їх на перемогу пролетарської революції. Робітничий клас був розколотий правими лідерами соціалістичних партій. Відсутність єдності в робітничому русі полегшила капіталістичній реакції боротьбу проти окремих виступів пролетаріату.

* * *

В 1924 р. у Західній Європі наступила тимчасова часткова стабілізація капіталізму, досягнута за рахунок посилення експлуатації робітничого класу та пограбування народів колоніальних і залежних країн. Стабілізація капіталізму не тільки не усунула суперечностей капіталістичного суспільства, але й загострювала

¹ СОДА, ф. 1 с/2 оп. 1, сир. 147, арк. 131.

² Там же, арк. 128.

³ Там же, арк. 131.

їх і підготовлювала умови для нової кризи в країнах капіталу. Зовсім інший характер мала стабілізація Радянського Союзу, яка означала нове зростання господарської і політичної могутності країни соціалізму.

Перехід Польщі до стабілізації проходив з великими труднощами. Польська буржуазія і поміщики, придушивши революційне піднесення в 1923 р., не змогли зупинити дальшого загострення внутрішніх суперечностей. Економіка країни перебувала в стані розладу і довго не могла вийти з глибокої кризи.

Всі труднощі капіталістичної стабілізації правлячі кола Польщі переклали на плечі трудящих і насамперед на народні маси окупованих земель. На Західній Україні, як і в усій Польщі, загострювалась класова боротьба і зростав комуністичний рух.

Незважаючи на ряд помилкових положень і тактичних перегинів, Комуністична партія Польщі і її автономна крайова організація — Комуністична партія Західної України, керуючись рішеннями Комінтерну, за допомогою ВКП(б), неухильно йшла шляхом переростання в партію ленінського типу. Важливим етапом більшовизації партії була V конференція КПЗУ (червень 1924 р.), яка дала відсіч антипартійним елементам, що намагалися відвернути партію від боротьби за диктатуру пролетаріату, штовхнути її на шлях націоналізму і терору. В боротьбі з націоналістичним духом партія відстояла ідею інтернаціональної єдності робітничого руху Західної України з визвольною боротьбою трудящих мас Польщі. Враховуючи умови, що склалися на західноукраїнських землях, конференція поставила перед комуністичними організаціями завдання здобути вирішальний вплив серед робітників промислових центрів та міст і, організаційно спираючись на них, забезпечити керівництво робітничим рухом.

Одночасно Комуністична партія проводила велику роботу на селі, активно боролась за союз робітників та селян. Першим практичним проявом союзу робітників і трудящих селян була першотравнева демонстрація 1924 р. в Заболотіві, підготовлена і проведена комуністичною організацією Покуття. Трудящі селяни Заболотівщини в цій демонстрації проявили свою готовність боротися в союзі з робітничим класом, під революційними лозунгами Комуністичної партії за владу Рад і воз'єднання Західної України з Українською РСР. Налякани революційним піднесенням селянських мас, їх політичною зрілістю польські окупанти жорстоко розправились із демонстрантами Заболотова.

Поклавши в основу своєї діяльності рішення V конференції КПЗУ, комуністична організація Станіслава мобілізувала трудящі маси міста на боротьбу проти наступу буржуазії на їх права. У вересні 1924 р. металісти і хіміки міста солідарно підтримали загальний страйк робітників нафтової промисловості¹. В резуль-

¹ СОДА. ф. 1 с/2. оп. 1, спр. 181/201, арк. 55.

тапі організованої боротьби нафтовики примусили підприємців підписати колективну угоду, на підставі якої умови праці і заробітна плата робітників залишилися незмінними.

Страйковий рух поширився на інші категорії робітників. На території Станіславського воєводства в 1925 р. відбулося 26 страйків¹, які охопили різні галузі промислового виробництва. В Станіславі страйкували друкарі, робітники каналізації та ін.

Революційною боротьбою були охоплені також маси безробітних, що організовували політичні демонстрації, вимагали хліба й роботи. Жваву діяльність у Станіславі розгорнув комітет безробітних. В кінці грудня 1925 р. з ініціативи комуністів він підготував меморіал до варшавського уряду, в якому ставилися вимоги ліквідації управління посередництва праці, скорочення поліції і війська, надання допомоги безробітним².

Розгортання масового руху безробітних викликало тривогу в правлячих колах. Комендант поліції Станіславського воєводства у звіті за січень 1926 р. відмічав: «Безробіття зараз має серйозну небезпеку для держави внаслідок того, що комуністи ведуть постійну агітацію серед мас безробітних, які стають сприятливим матеріалом для антидержавних лозунгів... Настрій серед безробітних... є дуже піднесений, а часті збори в професійних приміщеннях, на яких не бракує комуністичних агітаторів, найкраще свідчать про впливи, яким піддаються безробітні»³.

Комуністична партія спрямовувала свої зусилля на те, щоб надати масовому рухові безробітних організованого характеру, з'єднати його з боротьбою зайнятих на виробництві робітників. Під керівництвом комуністів і профспілки робітників хімічної промисловості нафтовики Західної України і Польщі провели 20 жовтня 1925 р. загальний політичний страйк протесту проти безробіття. Нафтовиків солідарно підтримали робітники нафтоперегінного заводу Гріфеля у Станіславі⁴. Страйкуючі Дрогобича, Биткова провели масові демонстрації.

Загострення класової боротьби і зростання революційної активності трудящих, консолідація їх під проводом Комуністичної партії — все це штовхало українську буржуазію і її націоналістичні партії в обійми польських панів. Скомпрометувавшись своєю антинародною діяльністю, головна партія західноукраїнської буржуазії УНДО в кінці 1926 р. проголосила демагогічний лозунг «орієнтації на власні сили». Насправді УНДО йшла на поводу правлячих кіл панської Польщі і спільно з ними виступала проти корінних інтересів українського народу.

¹ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, справи 259, 261, 262, 264.

² СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 264, арк. 343.

³ СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 617/86, арк. 1.

⁴ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 264, арк. 256.

Найбільш активно співробітничали з польською шовіністичною буржуазією «Русько-українська партія хліборобів» та «Українська народна партія». На позицію неприхованого угодовства з окупантами стала куркульська організація «Українського народного союзу», створена на першому селянському конгресі Східної Галичини, що відбувся в кінці січня 1926 р. в Станіславі. Але позбавлений підтримки мас «Український народний союз» не виправдав сподівань українських буржуазно-націоналістичних верховодів і польських правлячих кіл. Начальник відділу безпеки Станіславського воеводського управління із занепокоєнням відмічав, що «партія УНС..., яка стоїть на ґрунті польської державності, в організаційному відношенні слаба. Вона має послідовників і прибічників головним чином серед старої генерації в Косівському, Снятинському, Колсмийському, Тлумацькому, Надвірнянському, Скольському, Туркеському повітах, однак в такій кількості, що про вирішальні впливи в гмінах і в повітах зараз не може бути й мови»¹. Трудящі маси міста і села, переконавшись у зрадництві буржуазно-націоналістичних партій, все більш згуртовувались навколо Комуністичної партії.

Важливою подією в історії КПЗУ став її II з'їзд, що відбувся на початку 1926 р. З'їзд підбив перші підсумки більшовизації партії, яка після V конференції зробила крок вперед в організаційному відношенні, в зміцненні її пролетарського ядра. З метою дальшого організаційного зміцнення партії II з'їзд постановив продовжувати її пролетарізацію. Велика увага приділялась питанню єдності революційного руху трудящих західноукраїнських земель і Польщі. З'їзд вніс у це питання належну ясність, вказавши, що возз'єднання Західної України з Радянською Україною неможливе без повалення влади польської буржуазії і завоювання диктатури пролетаріату в Польщі.

II з'їзд КПЗУ поставив питання про організацію кампанії захисту СРСР на основі використання тактики єдиного фронту знизу. «Вказана кампанія довкола СРСР, — говорилося в резолюції з'їзду, — має у нас на Західній Україні особливе значення ще й через те, що вперше в центрі уваги працюючих мас ставить СРСР не як якогось таємного визволителя Західної України, а як твердиню революції, яка у величезній мірі полегшує боротьбу працюючих за визволення, але не може цієї боротьби заступити, яка стане в пригоді працюючим масам тим швидше, чим більше вони скупчаться навколо неї для активної оборони та зміцнення»². Антивоєнні кампанії захисту СРСР організовувались у Західній Україні щорічно й перетворювались в могутній засіб революційної мобілізації мас.

¹ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 477, арк. 3.

² Журнал «Наша Правда» № 1—4, Львів, 1926, стор. 51.

Керуючись рішеннями II з'їзду КПЗУ, комуністична організація Станіслава очолила боротьбу трудящих мас міста проти реакційної політики буржуазного уряду, який намагався оздоровити фінанси і вийти з тяжкої господарської кризи за рахунок трудящих. Зимою і весною 1926 р. в Станіславі і воеводстві прокотилась хвиля політичних страйків та демонстрацій залізничників і деревообробників¹.

Революційне піднесення охопило всю країну. Жорстоко придушуючи його, буржуазний уряд не зупинився і перед такими крайніми заходами, як розстріли трудящих. 31 березня власті наказали розстріляти демонстрацію безробітних в Стрию. Стрийський розстріл, названий трудящими «Кривавою середою», викликав бурхливу хвилю протесту, яка прокотилась по Західній Україні.

В кінці 1925 — першій половині 1926 рр. польська буржуазно-поміщицька держава вступила в фазу цілковитого розкладу. В таких умовах важко було управляти країною старими методами парламентаризму і буржуазної демократії. Польська буржуазія і поміщики шукали нових методів управління державою і боротьби з революційним рухом трудящих. Наслідуючи приклад італійських фашистів, панівні класи Польщі передають всю повноту влади націоналістичній кліці Пілсудського, яка 12—14 травня 1926 р. здійснила державний переворот і встановила у країні фашистську диктатуру.

Разом з міжнародним імперіалізмом фашистська кліка Пілсудського повела відверту політику на розв'язування війни проти Радянського Союзу і на ліквідацію тих незначних буржуазно-демократичних свобод в країні, які декларувала польська буржуазна конституція 1921 р. Пілсудчики розпочали жорстоку боротьбу проти революційного руху і насамперед проти авангарду пролетаріату — Комуністичної партії. В кінці 1926 — на початку 1927 рр. фашистський уряд Пілсудського інспірував судові процеси над комуністами і революційно настроєними трудящими у Володимир-Волинському і Стрию.

В знак протесту проти фашистського терору Комуністична партія організувала демонстрації і страйки в Стрию, Станіславі і деяких інших містах Західної України. В судових залах комуністи мужньо відстоювали свої переконання. Звітуючись про судовий процес у Стрию, начальник відділу безпеки Станіславського воеводського управління змушений був визнати, що «в цьому процесі майже всі обвинувачені в кількості 43 осіб поводитися дуже гордо. Деякі з них, наприклад Юзеф Грицуляк, Юзеф Келл'єр, намагалися навіть використати судовий зал для комуністичної агітації. Перший виконав гімн III Інтернаціоналу, а другий виголосив

¹ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 415, арк. 368.

велику промову про справи безробіття. Сам процес дав можливість компартії підняти кампанію в захист політичних в'язнів»¹.

Проти фашизації політичного життя країни і наступу капіталу на життєвий рівень трудящих Комуністична партія організувала масовий страйковий рух. В 1926 р. на Станіславщині відбулося 38 страйків, причому 30 з них припадають на другу половину року².

Серед широких мас трудящих швидко розвіювались дрібно-буржуазні ілюзії щодо демагогічної політики «санації» пілсудчиків і зростало незадоволення фашистським режимом. Навіть відділ безпеки Станіславського воєводського управління в березні 1927 р. змушений був визнати, що «українське населення, яке складає переважну більшість на селі, за малими винятками вороже настроєне по відношенню до Польської держави»³. Після перевороту кліки Пілсудського боротьба трудящих мас Західної України за соціальне і національне визволення набирає яскраво вираженого антифашистського характеру.

Одним з перших крупних виступів трудящих проти фашистської диктатури був загальний страйк робітників деревообробної промисловості, оголошений 29 листопада 1926 р. Він охопив усі центри деревообробної промисловості Прикарпаття. До страйку приєднались також робітники «Польських закладів деревообробної промисловості в Станіславі» і його найближчих околиць⁴.

Страйковий комітет, що керував загальним страйком, закликав робітників об'єднуватися у профспілку і солідарно виступати в боротьбі проти фашизму і наступу капіталу на права робітничого класу. Для придушення страйку власті нерідко використовували збройні загони поліції, що загострювало страйкову боротьбу. Між страйкуючими робітниками тартака «Польська фореста» у Надвірній і поліцейськими відбулась кривава сутичка, в результаті якої 19 робітників було поранено і скалічено⁵. Незважаючи на репресії властей, страйк тривав понад три тижні. 19 грудня деревообробники примусили підприємців задовольнити майже всі економічні вимоги, які були закріплені в колективному договорі.

В кінці 1926 р. страйкова боротьба поширилась на інші категорії трудящих Станіслава і його околиць. 2 грудня страйкували робітники обох нафтоперегінних заводів міста, які солідарно підтримали загальний страйк нафтовиків Західної України. 5 грудня оголосили страйк пекарі міста⁶.

Крайньою напруженістю характеризувався страйк шахтарів

¹ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 15/488, арк. 57.

² СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, справи 415—418.

³ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 477, арк. 4.

⁴ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 402, арк. 36.

⁵ Там же, арк. 98, 108.

⁶ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 418, арк. 244—245.

озокеритної копальні в Дзвинячах, Богородчанського повіту, що наполегливо відстоювали свої економічні вимоги¹. Щоб не втратити високих прибутків, власники копальні організували криваву розправу над страйкуючими. 21 листопада наряд поліції кулями зустрів демонстрацію страйкуючих трудящих. На місці були вбиті Семен Карабінович, Микола Дребот і Микола Волочій; 8 демонстрантів було поранено.

В умовах фашистського терору навіть економічні страйки набирали політичної спрямованості. Трудящі все більш переконувались у неминучості переростання їх економічної боротьби в боротьбу політичну.

Разом з посиленням капіталістичної експлуатації і політичного гніту поглиблювався процес революціонування широких мас трудящих. Цей процес відбився, зокрема, на реформістських профспілках, праві соціалістичні вожді яких проводили політику класового співробітництва з буржуазією. Серед останніх створились ліві течії, або «червоні фракції», які стояли на позиції класової боротьби і знаходились під впливом комуністів. Станіславська партійна організація КПЗУ мала вирішальний вплив у профспілках харчовиків, кравців, будівельників, шкіряників, металістів, кераміків, парикмахерів, хіміків та цегельників міста. На конференції 23 лютого 1927 р. ці профспілки створили міжспілкову «комісію дев'яти», яка погоджувала їх дії у класовій боротьбі проти буржуазії².

Процес полівіння мас відбився і на соціал-угодовських партіях, які фактично зрослися з апаратом фашистської диктатури. Праві вожді ППС, УСРП, Поалей-Сіону, Бунду та інших опортуністичних партій допомагали буржуазії здійснювати капіталістичну стабілізацію за рахунок трудящих і проводили зрадницьку політику розколу робітничого руху. Проти такої політики правого керівництва цих партій виступали багато рядових членів. Ліві елементи в рядах ППС і Поалей-Сіону консолідувалися в ППС-лівницю і Поалей-Сіон-лівницю. Незважаючи на певні помилки, ці партії в повсякденній боротьбі за корінні інтереси робітничого класу виступали єдиним фронтом з Комуністичною партією.

Станіславська партійна організація КПЗУ спільно з ППС-лівницею, Сельробом і Поалей-Сіоном-лівницею виступала в профспілковому русі, на виборах до міського самоврядування, що відбулися в 1927 р., в масовому русі трудящих на захист Країни Рад.

Під інтернаціональними лозунгами захисту Союзу РСР проти фашистської диктатури Пилсудського пройшла масова демонстрація трудящих міста, яку організували 20 березня 1927 р. революційні профспілки. При участі 600 трудящих на мітингу виголосив

¹ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 402, арк. 186—191.

² СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 488, арк. 32.

промову комуністичний діяч міста Вільгельм Столярчук. Робітники відхилили резолюцію ППС-правиці і голосували за резолюцію, запропоновану комуністами і ППС-лівницею.

У резолюції трудящі міста висунули ряд політичних і економічних вимог: збереження завоювань робітничого класу, робітничого контролю над виробництвом, землі для селян, підвищення заробітної плати, застосування показника дорожнечі для безробітних, поширення страхування на всіх безробітних, скликання робітничого з'їзду. Виступаючи на захист СРСР, трудящі в резолюції вимагали від уряду встановлення добросусідських відносин Польщі з Радянським Союзом¹.

В масову антифашистську демонстрацію у березні 1928 р. вилилися вибори до польського буржуазно-поміщицького сейму. Виборча боротьба точилася між двома таборами: табором фашизму з фашистським урядом на чолі і революційним антифашистським табором, очолюваним Комуністичною партією.

Виступаючи в блоці з Сельробом і ППС-лівницею, КПЗУ перетворила вибори в засіб революційної мобілізації мас на боротьбу за робітничо-селянську владу і возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР. На знак протесту проти фашистського окупаційного режиму 26,4% виборців Станіславщини цілком відмовилася від голосування. В Станіславському повіті до виборчих урн не з'явилося 23% виборців².

Виборча кампанія, що проходила в обстановці різкого загострення класових суперечностей, сприяла дальшому зростанню революційної активності трудящих Станіслава. На заклик Комуністичної партії трудящі міста Першого травня 1928 р. припинили роботу і взяли активну участь у демонстрації. Станіславські робітники несли транспаранти з закликами: «Геть фашистський уряд!», «Хай живе диктатура пролетаріату!», «Землю без викупу селянам!», «За рівну працю, рівна плата жінкам!» та іншими. На придушення революційного виступу станіславських трудящих власті кинули великі загони поліції, які разом з буржуазно-націоналістичними молодчиками розганяли демонстрантів. Між робітниками і поліцейськими сталися криваві сутички³.

Першотравнева демонстрація трудящих Станіслава, як і інших міст Західної України, мала яскраво виражений комуністичний характер. Очищаючись від буржуазно-націоналістичних елементів, Комуністична партія Західної України ще більше посилила свій вплив у масах, прийшла до свого III з'їзду, що відбувся в 1928 р., ідеологічно і організаційно міцнішою.

III з'їзд КПЗУ дав правильну оцінку націоналістичній групі «васильківців», яка відколосалася від КПЗУ, і одностайно схвалив

¹ СОДА, ф. I с/2, оп. I, стр. 488, арк. 56.

² СОДА, ф. I с/2, оп. I, стр. 592, арк. 39.

³ СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, стр. 112, арк. 141—142, 182, 184.

діяльність нового керівництва партії. З'їзд підкреслив, що «мобілізація найширших мас трудящих Західної України на чолі з пролетаріатом під гаслом боротьби з воєнною небезпекою є основним, головним завданням цілої партії, кожної партійної організації, кожного члена партії»¹.

Значне місце в роботі з'їзду займали питання боротьби за маси, мобілізації і об'єднання їх навколо партії. З'їзд сформулював тактичні завдання партії щодо роботи серед робітників, селян, молоді, в масових легальних організаціях трудящих. З'їзд дав настанову про користування тактикою єдиного фронту в формі єдиного фронту знизу. В рішеннях з'їзду підкреслювалось, що «КПЗУ повинна стояти на чолі національно-визвольної боротьби, яку ведуть трудящі маси Західної України проти польського імперіалізму та фашизму. Боротьбу за самовизначення поневолених націй аж до відокремлення, боротьбу за визволення Західної України з-під польської буржуазної окупації та за об'єднання Західної України з Радянською Україною треба зв'язувати із всіма акціями, які веде КПЗУ»². III з'їзд відіграв велику роль у справі ідейної консолідації КПЗУ на платформі ленінізму і більшовизації її рядів. Це дало партії можливість очолити піднесення робітничого руху в Західній Україні напередодні світової економічної кризи.

В 1928 р. хвиля страйків охопила майже всі галузі промисловості Західної України. 2 липня розпочали загальний страйк деревообробники Прикарпаття³. В перших рядах страйкового руху йшли станіславські робітники кравецьких і швецьких майстерень, пекарень, комунальних і торговельних підприємств. Вони провели успішні страйки і добилися задоволення всіх економічних вимог. Економічні страйки робітників, особливо крупні, що супроводжувалися частковими політичними вимогами, були засобом агітації і мобілізації широких мас трудящих на боротьбу проти фашизму, за робітничо-селянський уряд і возз'єднання Західної України з Радянською Україною.

Станіславський пролетаріат солідаризувався з визвольною боротьбою робітничого класу всієї Польщі. Коли в жовтні 1928 р. спалахнув страйк текстильників в Лодзі, то революційні станіславські профспілки на своїй конференції 18 жовтня прийняли резолюцію солідарності із страйкуючими текстильниками і ухвалили організувати збір грошей на підтримку страйку⁴. Так у класових боях зростав інтернаціональний фронт трудящих Західної України і Польщі.

¹ «Наша Правда», № 6—10. Львів, 1928. стор. 46—47.

² Там же, стор. 50—51.

³ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 607, арк. 73, 85, 98.

⁴ СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 114, арк. 172.

Значна напруженість революційного руху свідчила про нестійкість і гнилість капіталістичної стабілізації в Польщі. Буржуазно-поміщицька Польща пізніше від інших капіталістичних країн Європи перейшла до часткової стабілізації і першою була вражена вже в кінці 1928 р. глибокою економічною кризою.

* * *

Криза охопила весь капіталістичний світ і найсильніше вразила США, які зосереджували в своїх руках не менше половини виробництва і споживання всіх країн світу. В результаті кризи до краю загострилися всі суперечності капіталізму і насамперед суперечність між працею і капіталом. Вихід з кризи імперіалісти шукали в прискоренні підготовки другої світової війни. В першу чергу зростає небезпека війни проти СРСР, який впевнено йшов по шляху будівництва соціалізму і своїми господарськими та культурними успіхами революціонував трудящі маси капіталістичних країн.

Наслідком кризи на західноукраїнських землях був різкий занепад продуктивних сил. Тільки за 1930—1931 рр. на території Станіславського інспекторату праці, за даними інспектора праці, було закрито 125 підприємств і звільнено з роботи більше 8 тисяч трудящих¹. Ті робітники, які залишилися на виробництві, працювали по декілька днів на тиждень. Криза загострила безробіття і усім своїм тягарем лягла на плечі робітників та селян, посиливши їх зубожіння. Різко понижується життєвий рівень трудящих. Наприклад, заробітна плата робітників основної галузі виробництва на Прикарпатті — деревообробної промисловості—в 1930 р. була скорочена майже наполовину².

Економічна криза ще більше загострила класову боротьбу і посилила революційну активність трудящих мас.

Масового характеру набрали локауті, які загострювали страйкову боротьбу трудящих. За даними Станіславського воєводського управління, робітники Станіславщини, захищаючи свої права в 1929—1933 рр. провели більше 80 страйків, у яких брало участь понад 12 тисяч страйкуючих. Багато категорій робітників Станіслава протягом цього періоду організували 12 страйків.

Особливо масовою була страйкова боротьба трудящих селян, яка весною і влітку 1929 р. поширилася на 20 повітів Західної України і охопила більше 30 тисяч сільськогосподарських робітників, селян-бідняків та середняків. Страйковий рух на селі, очолюваний Комуністичною партією і Сельробом, відзначався наступальним характером і національно-визвольною спрямованістю. Українські буржуазні націоналісти і соціал-угодовці, за завданням фашистського уряду, почали створювати фашистські проф-

¹ СОДА. ф. 262, оп. 1, справи 630, 683.

² Там же, арк. 11.

спілки сільськогосподарських робітників, щоб таким чином захопити в свої руки керівництво страйковою боротьбою і потім її зрівнати. Але цей замір ганебно провалився.

1930 рік ознаменувався дальшим загостренням боротьби трудящих Західної України проти фашистського окупаційного режиму. Селяни спалювали поміщицькі та куркульські маєтки, вбивали представників окупаційної влади і вимагали возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР. Фашистський уряд Пілсудського вдався до кривавої «паціфікації» («втихомирення») революційного руху, під час якої без суду було закатовано сотні трудящих.

«Паціфікація» супроводжувалася арештами комуністів Станіслава і всієї Західної України, переслідуванням революційних організацій трудящих, українських шкіл і прогресивних культурно-освітніх закладів. Фашистські погромники закрили у Станіславі приватну українську народну школу і українську гімназію¹. З осені 1930 р. криваве «втихомирення» революційної боротьби трудящих фактично не припинялося аж до визволення Західної України. В 1932 р. уряд Пілсудського розпустив легальну селянську організацію «Сельроб» і закрив усі революційні легальні газети, які видавалися на західноукраїнських землях.

Верховоди українських буржуазних націоналістів відкрито підтримували фашистські погроми. У таємному урядовому комюніке Міністерство внутрішніх справ Польщі повідомляло, що голова УНДО Левицький разом з головою «Просвіти» Галушинським кілька разів відвідали Міністерство внутрішніх справ у Варшаві, де вони «цілком погодилися з думкою про те, що у зв'язку із загостренням відносин, зусилля в напрямку їх паціфікації є необхідними»².

Уніатська церква за завданням Ватикану також надавала підтримку польським властям. Князі церкви поспішили домовитись з Пілсудським про методи швидкого придушення революційно-визвольного руху. До послуг польського фашизму у Станіславі стала «Українська католицька народна партія», створена в 1930 році з ініціативи станіславського єпископа Григорія Хомишина³.

Комуністична партія Польщі у жовтні 1930 р. звернулася до трудящих країни із закликом організувати страйки і демонстрації протесту проти «паціфікації» на західноукраїнських землях. Станіславський пролетаріат разом з робітничим класом Польщі виступив на підтримку національно-визвольної боротьби селянства.

Комуністи Станіслава організували цілий ряд демонстрацій і мітингів протесту проти фашистського терору. Під час демонстрації перед будинком окружного суду 19 червня 1930 р. трудящі

¹ СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 155, арк. 79.

² СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 724, арк. 88.

³ СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 387, арк. 4.

міста виголошували заклики «Геть фашистський уряд Пілсудського!», «Геть білий терор!», «Хай живе диктатура пролетаріату в Польщі!». Такі ж демонстрації були проведені в Калуші, Стрию, в Коломийському повіті та інших місцях¹.

В такій обстановці в середині листопада 1930 р. пілсудчики провели вибори до сейму. Шляхом виборів фашизм намагався відвернути трудящі маси від боротьби за революційний вихід з кризи. Комуністична партія разом із Сельробом і ППС-лівницею створили антифашистський блок, який на виборах виступав з вимогами робітничо-селянського уряду, конфіскації поміщицьких маєтків, фабрик, заводів, банків, залізниць, 7-годинного робочого дня, повного самовизначення усіх національностей. Незважаючи на терор і фальсифікацію виборчого списку антифашистського блоку, за нього голосувало багато виборців. У Станіславському виборчому окрузі цей блок одержав 15831 голосів². Виборча боротьба посилила серед робітників прагнення до створення єдиного фронту проти фашизму.

Разом з імперіалістичними державами Заходу фашистський уряд Пілсудського в цей час активно готувався до війни проти СРСР, сподіваючись вийти з тяжкої кризи за рахунок загарбання радянських територій і створення «великої Польщі» від Балтійського до Чорного морів. Особлива роль у підготовці цієї війни відводилась західноукраїнським землям, які імперіалісти хотіли перетворити в плацдарм для воєнного нападу на Радянський Союз. Тому революційна боротьба трудящих Західної України за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною разом з тим мала яскраво виражений антивоєнний, антифашистський характер.

В умовах шалених переслідувань комуністи Станіслава першого серпня щорічно відзначали міжнародний антивоєнний день, проводячи демонстрації і масовки на захист країни соціалізму.

Під антивоєнними лозунгами в 1931 р. пройшли першотравневі демонстрації на Прикарпатті. У травневій демонстрації в Станіславі прийняло участь 1300 трудящих³. З ініціативи КПЗУ в Станіславі і багатьох містах Західної України 25 лютого 1931 р. відбулися демонстрації безробітних, так звані «походи голодуючих», під час яких робітники вимагали зміни соціального законодавства, хліба і праці безробітним⁴.

Антифашистські настрої трудящих передавалися армії — основній опорі окупаційного режиму на західноукраїнських землях. Поширенню цих настроїв серед солдатів сприяли Станіславські організації КПЗУ і КСМ, які проводили нелегальну роботу у вій-

¹ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 744, арк. 105, 116, 126.

² Там же, арк. 128.

³ СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 152, арк. 165—166.

⁴ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, справи 783, 786, 787.

ськових частинах міста, зокрема в 6 полку уланів, де були створені комуністичні осередки¹. Поширююч серед солдатів ідеї пролетарського інтернаціоналізму, комуністи закликали їх виступати проти розпалювання фашистським урядом Пiлсудського антирадянської авантюри. В березні 1932 р. Станіславський ОК КСМ звернувся з відозвою «До робітників і селян, які вступають уряди імперіалістичної армії! До всієї трудящої молоді!» Відозва закликала солдатів і призовників підтримувати боротьбу трудящих проти фашизму і війни, виступати на захист Союзу РСР, а у випадку війни переходити на бік Червоної Армії².

Велике значення у піднесенні антифашистського, антиокупаційного революційного руху в Станіславі і на всьому Прикарпатті мала боротьба Комуністичної партії проти сектантських елементів у її рядах, які недооцінювали роботу комуністів з робітниками соціал-демократичних партій і цим самим гальмували подолання розколу у робітничому русі. 11 травня 1932 рк ЦК КПП звернувся до робітників з ППС, УСДП, Бунду, Німецької СД. членів профспілок з пропозицією створити єдиний фронт знизу на платформі боротьби за революційний вихід з кризи. «Вся акція, яку ми піднімаємо, — вказувалось у зверненні ЦК КПП, — не є відокремленою акцією, що розвивається одночасно з іншими акціями партії. Навпаки, ця акція повинна поєднати всі форми сучасної боротьби і всі кампанії, організовані партією, в одну політичну цілість, звернути нашу увагу на робітників, що йдуть за соціал-демократичними партіями, втягнути цих робітників до спільної боротьби проти фашистської диктатури, за робітничо-селянський уряд, проти перекладення тягаря на плечі трудящих мас, а також проти зрадницьких керівників ППС, Бунду і Німецької СД. В ході всієї акції ми повинні розгорнути найширшу агітацію за революційний вихід з кризи, вказуючи на конкретних прикладах робітничим масам контрреволюційну суть пепеесівського обману про «демократичний» вихід з кризи»³. Провідною ланкою всієї діяльності компартії при проведенні тактики єдиного фронту знизу стала боротьба проти підготовки нової світової війни, на захист Радянського Союзу і незалежності Китаю.

На основі тактики єдиного робітничого фронту знизу Станіславська окружна організація КПЗУ майже у всіх містах Прикарпаття створила антивоєнні комітети і в липні—серпні 1932 р. організувала численні антифашистські виступи — демонстрації і масовки. Під час демонстрацій у Станіславі, Коломиї, Надвірній, Долині, Калуші поширювалися листівки із закликами: «Геть ім-

¹ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 779, арк. 89.

² СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 700/170, арк. 2.

³ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 950, арк. 700.

періалістичну війну проти СРСР! Геть надзвичайні суди! Геть фашистську диктатуру!»¹.

З лозунгами боротьби проти фашистської диктатури, безробіття й голоду в 1932 р. відбулися першотравневі демонстрації і масові «походи голодуючих» 1 липня в Станіславі і у всіх містах Прикарпаття. Проти фашистського проекту закону про соціальне забезпечення 16 березня 1932 р. було оголошено політичний страйк протесту, який охопив робітників нафтової і гірничої промисловості Прикарпаття, станіславських пекарів і друкарів². Частими стали оборонні страйки робітників. У другій половині 1933 р. у Станіславі страйкували учні-електротехніки, робітники цегельних і каналізаційних підприємств. Усіма цими страйками керували комуністи й комсомольці.

Боротьба трудящих Станіслава проходила в умовах загального піднесення революційного руху на Західній Україні. Вслід за робітничим класом у боротьбу проти фашистської диктатури включилися широкі маси селянства. Виступи селян Ліського повіту, Львівської області і на Волині в 1932 р. переросли у збройні повстання проти буржуазно-поміщицького уряду.

В період революційного піднесення робітничого і селянського руху 1929—1933 рр. посилювався зв'язок Комуністичної партії з трудящими міста і села. Заступник начальника слідчого управління Станіславського воєводства в 1932 р. із страхом відзначав: «Комуністичний рух, що планово і послідовно розвивається у всій країні, з усією інтенсивністю діє і на терені Станіславського воєводства. Його вплив проникає майже всюди, в усі кутки міста і села... Він наближається до людей без огляду на національність, релігійне визнання або професію, на вік, стать і розумовий рівень. Комуністичний рух все більше загрожує найелементарнішим чинникам державного і суспільного ладу, основам і гарантіям порядку і публічної безпеки, моральним цінностям — усьому, що споконвічно закріплене і всюди визнане авторитетом колективного життя»³.

Такий вплив на маси Комуністична партія завоювала завдяки своїй героїчній боротьбі за життєві інтереси всіх трудящих, за їх соціальне і національне визволення. Усуваючи недоліки і помилки в своїй роботі і очищаючи свої ряди від опортуністів, КПЗУ в огні класових боїв виросла в досвідченого, загартованого керівника пролетаріату і всіх трудящих Західної України.

* * *

Тривала криза, завдавши тяжких ударів по капіталістичній економіці, не привела до нового піднесення промисловості. Після кризи наступила депресія, яка в Польщі тривала аж до її розпа-

¹ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 835, арк. 17—21.

² СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 831, арк. 34.

³ СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 700/170, арк. 4.

ду. Шукаючи виходу з господарських труднощів, польські правлячі кола форсували підготовку до нової війни. В 1934 р. фашистський уряд Пілсудського підписав договір з гітлерівською Німеччиною і активно включився у фарватер агресивної антирадянської політики фашистського блоку. У Польщі посилюється розгул фашистської реакції, що супроводжувався позбавленням трудящих решток буржуазно-демократичних свобод і жорстоким переслідуванням Комуністичної партії. Прийнята в 1935 р. фашистська конституція закріпила фашизацію польської буржуазно-поміщицької держави і звела нанівець участь народних мас у політичному житті країни.

Період депресії в Західній Україні ознаменувався дальшим розгортанням наступу буржуазії на соціальні права робітничого класу. У робітників були відняті всі соціальні завоювання: майже повністю ліквідовано 8-годинний робочий день, фактично ліквідовано страхування по безробіттю і різко погіршено страхування по хворобі, знижено оплату за наднормові години. Все це збільшувало прибутки капіталістів і погіршувало матеріальне становище робітників. Постійним лихом для всіх трудящих залишалось масове безробіття.

Внаслідок посилення капіталістичної експлуатації, національного гніту і політичної безправності, під впливом успіхів соціалістичного будівництва в СРСР з новою силою розгортається боротьба революційних мас на західноукраїнських землях. Своєю активністю трудящі Станіслава в цей час завойовують провідне місце в революційному русі Прикарпаття.

Особливо масовою стала страйкова боротьба, яка охопила майже всі категорії робітників міста. Протягом тільки одного 1934 р. в Станіславі відбулось 12 страйків, що дорівнювало кількості страйків за весь період економічної кризи. Найбільшу активність у страйковому русі проявили столяри і будівельники міста, які в 1934 р. провели 7 страйків проти антиробітничих фашистських законів. Їх боротьбу в січні цього року одноставно підтримали 4 тисячі килимників Покуття.

В боротьбі за свої життєві інтереси робітники виступали єдиним фронтом. На знак солідарності з страйкуючими станіславськими малярами профспілкова «лівіяця» міста оголосила загальний страйк. 11 червня 1934 р. майже все господарське життя у Станіславі завмерло: на роботу не вийшли не тільки трудящі міста, але і його найближчих околиць¹. Страйкуючі робітники з червоними прапорами перед будинком воеводського управління провели політичну демонстрацію, яку поліція розігнала, а її активних організаторів арештувала². Поліцейський терор ще більше загострив:

¹ СОДА, ф. 262, оп. I, спр. 901, арк. 92.

² СОДА, ф. 262, оп. I, спр. 889, арк. 29, 34.

класову боротьбу в місті і викликав гостре обурення трудящих, що вилилося 1 серпня 1934 р. у вуличній демонстрації. Демонстранти відкрито закликали до повалення фашистського уряду, ліквідації концентраційних таборів у Польщі, припинення антирадянської кампанії¹.

В боротьбу проти фашистського терору і загрози нової світової війни втягувались широкі верстви трудового населення Станіслава і всієї Західної України. Комуністична партія виступала ініціатором об'єднання усіх прогресивних сил у єдиний антифашистський народний фронт. Велике значення у зміцненні єдиного народного фронту на антифашистській основі і єдиного робітничого фронту на революційній платформі мав VII конгрес Комінтерну, що відбувся в липні — серпні 1935 р.

Конкретну програму боротьби комуністичних організацій Західної України визначив IV з'їзд КПЗУ (січень 1935 р.). З'їзд викрив недоліки партії в повсякденній роботі і вказав на вирішальне значення єдиного робітничого фронту для «мобілізації робітничих мас для боротьби проти капіталізму і фашизму протягом усього періоду, що передує безпосередній боротьбі за владу. Єдиний фронт є дійовим засобом ізоляції реформістських лідерів, які саботують і ламають класову боротьбу. Єдиний фронт повинен допомогти робітникам соціал-демократам перейти від реформізму до послідовної класової боротьби, до боротьби за диктатуру пролетаріату»². В резолюції з'їзду, підкреслювалось, що в умовах імперіалістичної окупації на Західній Україні основою єдиного пролетарського фронту повинна бути боротьба робітників українців, поляків і євреїв проти національного гніту і окупаційного терору.

Основною формою тактики єдиного фронту був єдиний фронт знизу, який створювався трудящими всупереч волі правих вождів соціалістичних партій. В боротьбі за здійснення єдиного фронту комуністи Станіслава використовували різні легальні і нелегальні організації трудящих: комсомол, МОДР, профспілки, спортивні клуби: «Адміра», «Прибой»; культурно-просвітні товариства: «Освіта», «Сцена», «Свобода» та інші. З допомогою цих організацій комуністи проводили масові збори трудящих, влаштовували дискусії і в конкретних випадках звертались до партійних керівників ППС, УСДП, УСРП, Бунду з пропозиціями про створення єдиного фронту. Боротьба за єдиний пролетарський фронт дала безсумнівні результати. Так, 17 січня 1935 р. в Станіславі відбулась міжспілкова конференція, на якій було створено організаційний комітет єдиного фронту. Такі комітети були створені в Коломиї, Снятині, Печеніжині та інших містах Прикарпаття³.

¹ СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 297, арк. 364.

² СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 256, арк. 7—8.

³ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 2323, арк. 14, 24, 40.

Праві верховоди соціал-угодовських партій, продовжуючи зрадницьку політику розколу робітничого руху, не хотіли йти на погоджені дії з комуністами. 12 квітня 1935 р. Станіславський ОК КПЗУ звернувся до ППС, Бунду, УСДП і УСРП з пропозицією провести 1 Травня спільні демонстрації і загальний страйк. Керівництво цих партій відмовилось від єдиного фронту з компартією. Першотравневу кампанію в 1935 р. комуністи провели під лозунгами утворення єдиного робітничого фронту і широкого народного фронту, проти наступу капіталу і фашизму, за диктатуру пролетаріату, за землю без викупу селянам, за право пригноблених народів на самовизначення аж до відокремлення. Незважаючи на розкольницькі дії правих соціалістичних керівників, більшість трудящих Станіслава вийшла на першотравневу демонстрацію під комуністичними лозунгами¹.

В гострій боротьбі з правими соціалістичними верховодами комуністи Станіслава виступали за класову інтернаціональну єдність профспілкового руху на основі братерського об'єднання у профспілкових організаціях робітників українців, поляків і євреїв, за запровадження середспілкової демократії і перетворення реформістських профспілок у справжні класові спілки. Щоб не допустити єдності у профспілковому русі, фашистський уряд почав ліквідувати класові профспілки і створював фашистські корпорації праці, так звані «Зв'язки зв'язку заводових». У цю фашистську організацію у Станіславі примусово були включені федерація польських залізничників, профспілки газового заводу, електростанції, будівельників, гастрономічних працівників, комунальників та двірників². Разом з тим нещадно переслідувались революційні класові профспілки. В 1936 р. власті закрили станіславські професійні організації шкіряників і кравців³.

Єдиний фронт трудящих був серйозною загрозою для панування польських окупантів на західноукраїнських землях. Тому, щоб придушити революційний рух і забезпечити буржуазії та поміщикам необмежену експлуатацію трудящих, польський фашизм вживав все жорстокіших заходів. Особливо посилюється терор проти Комуністичної партії — натхненника й організатора революційно-визвольної боротьби всіх трудящих Західної України. Тільки на Станіславщині в 1936 р. власті інспірували 5 судових процесів проти комуністів: 44 чоловіки були засуджені на різні терміни ув'язнення⁴.

Спільно з польським фашизмом проти революційного руху трудящих виступали українські буржуазні націоналісти з УНДО та ОУН — УВО. Ці партії західноукраїнської буржуазії ще більше

¹ СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 290, арк. 45, 73—74.

² СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 221, арк. 608.

³ СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 352, арк. 64.

⁴ СОДА, ф. 1 с/2, оп. 1, спр. 2325, арк. 70.

зв'язалися з польським імперіалізмом після того, як Польща активно включилась у агресивний антирадянський блок фашистських держав. Основою контрреволюційного союзу української буржуазії з польською імперіалістичною буржуазією була спільна ставка на війну проти СРСР. В межах цього союзу українська буржуазія вела конкурентну боротьбу з польською буржуазією за більшу участь в експлуатації трудящих мас, за західно-український внутрішній ринок, за місце у фашистському державному апараті.

Однак ні поліцейський терор, ні ворожі підступи буржуазних націоналістів не зламали волю трудящих до революційної боротьби, очолюваної Комуністичною партією. В 1936 р. у Станіславі і в усій Західній Україні назустріч гострі класові бої.

Початок цих боїв поклав розстріл поліцією безробітного Владислава Козака під час демонстрації безробітних Львова 14 квітня 1936 р. Похорон загиблого В. Козака 16 квітня перетворився у політичний страйк і грандіозну антифашистську демонстрацію. Озброєні до зубів загони поліції нещадно розстрілювали трудящих. Для захисту від поліції в різних кінцях міста виникли барикади, на яких загинуло близько сотні трудящих і було поранено кілька сот чоловік. Цей кривавий злочин властей викликав обурення трудящих усього світу.

На знак протесту проти кривавих звірств фашистського уряду робітничий клас Львова 18 квітня 1936 р. оголосив загальнополітичний страйк. Львівських робітників підтримав пролетаріат всієї Польщі. Демонстрації протесту проти кривавої розправи пройшли у Варшаві, Познані, Бориславі, Станіславі¹ та в багатьох інших містах і селах. 23 квітня відбувся страйк і демонстрація 1200 деревообробників Надвірної².

Під безпосереднім впливом розпочатої у квітні боротьби в 1936 р. відбувались першотравневі демонстрації. На заклик комуністів робітники Станіслава оголосили загальний страйк. Близько 2 тисяч трудящих різних національностей взяли участь у демонстрації, яка пройшла під лозунгом єдиного пролетарського і широкого народного фронту. Робітники міста несли транспаранти, на яких було написано: «Геть війну! Вимагаємо праці і хліба! Геть фашизм! Вимагаємо ліквідації Берези Картузької! Хай живе уряд робітників і селян!»³. На загальноміському мітингу робітники одностайно прийняли резолюцію, у якій вказувалось: «Переконали ми, що кращому майбутньому, сповнений вірою, що перемога недалека. український пролетаріат міста Станіслава разом з пролетаріатом польським, єврейським, німецьким і білоруським в день цього річного Першого травня закликає трудящі маси до боротьби під

¹ СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 339, арк. 149.

² Там же, арк. 155.

³ СОДА, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 365, арк. 167—168.

червоним прапором за соціалізм і волю, за владу робітників і селян...»¹.

Єдиним пролетарським фронтом розгорталась масова страйкова боротьба. В другій половині 1936 р. на Станіславщині відбулось 79 страйків, у яких взяли участь біля 10 тисяч трудящих². У Станіславі страйкували будівельники, деревообробники, текстильники, кравці, нафтовики. Завдяки наполегливості страйкуючих майже всі страйки з економічними вимогами закінчувались перемогою робітників.

Наступного року у страйкову хвилю втягнулись усі робітники міста, одноставно підтримуючи загальний страйк селян Західної України. За даними Станіславського інспектора праці, в 1937 р. у Станіславі відбулося 28 страйків, які охопили біля 2,3 тисячі робітників 101 підприємства³. Внаслідок сильного опору підприємців, які часто кликали собі на допомогу озброєні загони поліції, страйкова боротьба мала надзвичайно гострий характер. 11 страйків супроводжувалися «окупацією», тобто захопленням робітниками підприємств. Страйкуючі залишались на «окупованих» підприємствах до того часу, поки капіталісти не йшли на поступки.

В останні роки перед воз'єднанням Західної України з Українською РСР страйкова боротьба трудящих Станіслава і всього Прикарпаття була досить напруженою. У 1938 — вересні 1939 рр. у Станіславському воєводстві відбулося 69 страйків, що охопили біля 6 тисяч трудящих⁴. Поруч з економічними вимогами станіславські трудящі все рішучіше ставили антифашистські лозунги, добивалися ліквідації фашистського режиму, встановлення влади робітників та селян у Польщі і воз'єднання Західної України з Радянською Україною.

Із всього викладеного видно, що основним методом боротьби трудящих Станіслава проти капіталістичної експлуатації і політичної безправності були страйки. Піднесення страйкового руху в місті припадає на ті роки, які характеризувались загостренням революційної боротьби у всій Польщі. При цьому страйковий рух з кожним роком набирає все гострішої політичної спрямованості. В умовах фашистського режиму майже кожний економічний страйк мав політичне значення.

Страйки і політичні демонстрації у Станіславі спрямовувались комуністами в єдиний потік революційно-визвольної боротьби трудящих усїєї Західної України за владу Рад і воз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР. З глибокого підпілля КПЗУ забезпечувала керівництво революційним рухом різними методами. Випробуваною в огні класових боїв стала тактика ко-

¹ Там же, арк. 171.

² СОДА, ф. 1 с/2, оп. I, справи 2325 і 2327.

³ СОДА, ф. 262, оп. I, спр. 1040, арк. 1—7.

⁴ СОДА, ф. 1 с/2, оп. I, справи 2328, 2343.

муністів єдиного робітничого фронту знизу на революційній платформі і широкого народного фронту на антифашистській основі.

Але в 1938 р. революційний рух на Західній Україні і в усій Польщі зазнав тяжкої втрати. Виконавчий комітет Комуністичного Інтернаціоналу прийняв рішення про розпуск КПП в зв'язку з висунутим тоді обвинуваченням в широкому проникненні ворожої агентури в ряди керівництва партії. Як видно з опублікованої в лютому 1956 р. спільної заяви п'яти комуністичних партій, розпуск КПП був необґрунтований і базувався на матеріалах, сфальсифікованих викритими пізніше провокаторами.

Незважаючи на розпуск організованої марксистської партії, комуністи Польщі і Західної України зберегли ідейну відданість справі комунізму і продовжували боротьбу проти фашизму. Піднесення цієї боротьби свідчило про те, що панування окупантів на західноукраїнських землях не могло тривати довго.

Буржуазно-поміщицька Польща роздиралась гострими соціальними і національними суперечностями і при першому ж ударі гітлерівської військової машини цілком розвалилась. Протягом двох тижнів німецько-фашистські війська окупували Польщу і намагались також загарбати західноукраїнські землі. Але радянський народ не допустив цього. У вересні 1939 р. Радянська Армія допомогла трудящим Західної України і Західної Білорусії визволитись з-під гніту іноземних імперіалістів. Збулась споконвічна мрія народних мас цих земель про возз'єднання з своїми єдинокровними братами.

І. І. ЧЕРВІНКІН-КОРОЛЬОВ,

кандидат історичних наук

ДО ПИТАННЯ ПРО АНТИРАДЯНСЬКІ ПІДСТУПИ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ В ФІНЛЯНДІЇ ЛІТОМ 1919 року

Серед заходів іноземних імперіалістів в боротьбі проти молоді Радянської республіки в 1918—1920 рр. важливе місце займав план оточення Радянської Росії кільцем ворожих їй держав. До них імперіалісти зараховували і Фінляндію, яка, всупереч бажанню фінляндського народу, що прагнув жити в мирі і дружбі з радянським народом, повинна була стати знаряддям антирадянської політики імперіалістів Західної Європи і США.

Питання про роль, яку відводили тодішній Фінляндії імперіалісти Антанти в їх планах збройної інтервенції в Радянську Росію, вже знайшло певне висвітлення в радянській історичній літературі¹. Однак деякі проблеми, зв'язані з участю маннергеймівської Фінляндії в антирадянській інтервенції, розроблені ще недостатньо. Це стосується, зокрема, питання про антирадянські підступи іноземного імперіалізму в Фінляндії з метою втягти її в контрреволюційний похід на Петроград.

Автор не ставить своїм завданням детальне висвітлення внутрішнього економічного і політичного становища тогочасної Фінляндії, а також її участі в антирадянській інтервенції. На основі критичного аналізу документальних матеріалів, зібраних в третьому томі першої серії «Документів британської зовнішньої політи-

¹ Див. Б. Е. Штейн, «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции (1919—1920 гг.), М. 1949; А. Березкин, США — активный организатор и участник военной интервенции против Советской России (1918—1920 гг.), М. 1952; В. В. Тарасов, Борьба с интервентами на Мурмане в 1918—1920 гг. Лениздат, 1948; Г. Н. Караев, В боях за Петроград, М. 1951; И. Сюкияйнен, Карельский вопрос в советско-финляндских отношениях в 1918—1920 гг., Петрозаводск, 1948.

ки»¹ та деяких інших джерел, в статті досліджуються, головним чином, питання про дипломатичні підступи іноземної агентури в Фінляндії, спрямовані на втягнення її у відкриту війну з Радянською Росією. При цьому автор зупиняється лише на подіях весни і літа 1919 р., які найменш досліджені в нашій історичній літературі.

* * *

Відомо, що Фінляндії, як і прибалтійським країнам, у планах іноземних інтервентів відводилась роль плацдарму для наступу на Петроград, захоплення якого розглядалось у правлячих колах імперіалістичних держав як один із можливих шляхів знищення Радянської країни.

Фінляндський плацдарм був вигідний для інтервентів насамперед у військово-стратегічному відношенні. Фінляндія розміщена у безпосередній близькості від Петрограда і мала більшу, в порівнянні з прибалтійськими країнами, армію. На випадок вступу Фінляндії у війну з Радянською Росією інтервенти дістали б можливість з'єднати Північний фронт антирадянської інтервенції з Північно-Західним, створеним в кінці 1918 р. з метою захоплення Петрограда.

Фінляндія являла собою вигідний плацдарм і в політичному відношенні. Фінляндська реакційна буржуазія охоче надавала територію своєї країни для організації походу на Петроград, розраховуючи з допомогою англо-американських імперіалістів реалізувати агресивні антирадянські плани, які їй не вдалось здійснити з допомогою кайзерівської Німеччини. Вірних слуг у боротьбі проти Радянської країни імперіалісти Антанти знайшли в особі Маннергейма і його кліки. Душителі фінляндської революції барон Маннергейм прийшов до влади в грудні 1918 р., зайнявши пост регента Фінляндії і одночасно командуючого фінляндською армією. Ще до поразки Німеччини Маннергейм побував у Лондоні, а потім у Парижі, де вів переговори з представниками правлячих імперіалістичних кіл союзних держав про наступні спільні дії проти Радянської Росії.

Враховуючи значення Фінляндії як плацдарму для наступу на Петроград, а також обіцянки Маннергейма надати фінляндську територію для формування білогвардійської «добровольчої» армії, інтервенти на початку 1919 р. і направили майбутнього «командуючого» Північно-Західним фронтом інтервенції генерала Юде-

¹ Documents on British Foreign Policy, 1919—1939, First series, т. III, London, 1949. (Foreign Office Publications).

Значну частину документів цього тома, виданого в жовтні 1949 р. становить листування міністрів закордонних справ Англії Вальфура і Керзона з військовими і дипломатичними агентами в Фінляндії й Прибалтиці, яке зосереджене навколо питання про допомогу білогвардійській армії Юденича в наступі на Петроград.

нича до Фінляндії. Іноземні імперіалісти сприяли Юденнчу в формуванні, озброєнні і постачанні білогвардійських банд у Фінляндії.

Одночасно Англія і США шляхом переговорів з урядом Маннергейма, які відбувалися в лютому—березні 1919 р., вияснили можливості втягнення у війну з Радянською Росією самої Фінляндії і використання її збройних сил для походу на Петроград. Під час переговорів Маннергейм заявив, що «його армія готова і здатна завдати поразки більшовикам на півночі Росії» і що «він готовий був би почати військові дії негайно, якщо буде в цьому відношенні підтриманий союзниками і якщо Сполучені Штати поспішать з доставкою продовольства для Фінляндії»¹. Як винагороду за участь у війні проти Радянської Росії маннергеймівці вимагали передачі Фінляндії Мурманського півострова².

Розглядаючи Фінляндію, як і білогвардійців, лише як знаряддя здійснення своїх агресивних антирадянських планів, англо-американські імперіалісти намагались максимально використати загарбницькі наміри Маннергейма і його кліки по відношенню до Радянської держави. Реакційні кола фінляндської буржуазії, в свою чергу, сподівались, що спільна з Антантою участь Фінляндії в антирадянській інтервенції дасть їм можливість захопити Кольський півострів і Радянську Карелію.

Весною 1919 р., коли почався перший похід Антанти і радянський народ, керований Комуністичною партією, збирав сили для відсічі Колчаку, організатори цього походу вирішили почати наступ на Петроград з тим, щоб відтягти увагу радянського командування від головного тоді Східного фронту. Похід цей розглядався ними як допоміжний удар по Радянській республіці. Інтервенти планували оточити Петроград, відокремити його від Росії і оволодіти ним.

Просуваючись уздовж Мурманської залізниці, вони розраховували, оволодівши з допомогою білофіннів Петрозаводськом і Олонцем, вийти на безпосередні підступи до Петрограда зі сходу до початку головного удару, який повинен був завдати з Естонії білогвардійський Північний корпус Родзянка, і виконати таким чином завдання оточення Петрограда і з'єднання Північного фронту антирадянської інтервенції з Північно-Західним.

Підготовка наступу на Петроград з боку Мурманська знаходилась у тісному зв'язку з підготовкою білофіннів до нападу на Радянську Карелію. Керівництво обома операціями здійснювалось військовим командуванням інтервентів. Командуючий союзними військами на Півночі генерал Айронсайд і командуючий цими ж

¹ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919, Russia, 1937. (U. S. Publications of the Department of State), стор. 669.
(Далі—Foreign Relations, 1919, Russia).

² Там же, стор. 674.

військами на Мурмані генерал Мейнард брали участь в плануванні і організації вторгнення білофіннів у Карелію¹. При сприянні Антанти маннергеймівці розгорнули формування так званих «добровольчих загонів». озброєння і постачання білофінських «добровольців» теж здійснювалось з допомогою західних держав. У двадцятих числах квітня 1919 р. в Фінляндію прибули американські офіцери — члени місії США, яку очолював підполковник Грін². У Фінляндії знаходився також уповноважений АРА майор Хіт, який здійснював контроль за постачанням білофіннів продовольством. Приблизно в цей же час, тобто в квітні 1919 р., в Гельсінгфорс прибула група французьких офіцерів генштабу, інструкторів артилерії і авіації, на чолі з полковником Генером³.

Наступ інтервентів і білогвардійців на Петроград з півночі, вздовж Мурманської залізниці, почався у середині квітня 1919 р. Під час боїв на підступах до Петрозаводська білофінська Олонецька «добровольча армія», яка нараховувала більше 3-х тисяч чоловік, 20 квітня 1919 р. вторглась у Радянську Карелію. Командував цією «армією» майор Гуннар фон Гертцен, німецький офіцер на фінській службі. Головним «радником» останнього був представник командуючого союзними військами на Мурмані генерала Майнарда—Ходзон⁴.

Фінська реакція старанно приховувала, що вона була тісно зв'язана з англо-американськими імперіалістами і, вчинивши напад на Карелію, виконувала їх завдання. Цей факт викрив Радянський уряд, який 27 квітня 1919 р. надіслав фінляндському урядові ноту протесту з приводу нападу білофінських «добровольців». В ноті Радянського уряду говорилось, що метою білофіннів було досягти Мурманської залізниці, з тим, щоб відрізати шляхи сполучення радянським військам, які вели бої проти наступаючих з півночі військ Антанти.

«Депеші англійських радіостанцій, — говорилось в ноті Радянського уряду, — не залишають сумніву в тому, що існує органічний зв'язок між військовими операціями фінляндських військ і військ держав Згоди, які складають один і той самий стратегічний план»⁵.

Імперіалісти Антанти зробили спробу використати напад білофінських «добровольців» на Карелію для того, щоб штовхнути Фінляндію на оголошення відкритої війни Радянській Росії. З цією метою вони вдалися до прямої провокації. В ніч на 2 травня

¹ Див. George Stewart, *The White Armies of Russia. A Chronicle of counter-revolution and allied intervention*, New-York, 1933, стор. 206—207.

² Центральний Державний Архів Військово-Морського Флоту, ф. 92, 1919, спр. 417, арк. 56—57. (Далі — ЦДАВМФ).

³ «Красный Архив», т. 98, 1940, стор. 46, 58.

⁴ Ф. • И. Егоров, *Разгром белофинской авантюры в Карелии в 1919 г.*, Госиздат КФССР, 1952, стор. 57.

⁵ «Правда» від 29 квітня 1919 р.

1919 р. було передано радіотелеграфне повідомлення з Парижа про те, що нібито фінляндський уряд послав Радянському урядові ультиматум, у якому пропонував припинити наступ радянських військ в Карелії і загрожував оголошенням війни на випадок невиконання цієї вимоги. В дійсності Радянський уряд ніякого ультиматуму від фінляндського уряду не одержував і тим більше не вів наступу в Карелії¹.

Одночасно, з метою максимального використання Фінляндії як плацдарму для наступу на Петроград, імперіалісти з ініціативи США терміново 3 травня 1919 р. організували її визнання.

Однак плани іноземних інтервентів, розраховані на оточення Петрограда і відрив його від Радянської Росії, були своєчасно розкриті Комуністичною партією. 2 травня 1919 р. Рада Робітничої і Селянської Оборони Республіки постановила оголосити місто Петроград, Петроградську, Олонецьку і Череповецьку губернії у стані облоги й доручила Реввійськраді Республіки вжити всіх заходів для захисту Петрограда.

На боротьбу за свободу Радянської Карелії, на захист підступів до Петрограда разом з радянськими військами і петроградськими робітниками піднялись робітники Петрозаводська і трудяще селянство Карелії. На початку травня 1919 р. наступ інтервентів і білогвардійців уздовж Мурманської залізниці був припинений радянськими військами, а білофінські «добровольці» були відкинені з району Петрозаводська і вибиті з Олонця. Імперіалістичний план оточення Петрограда і відриву його від Радянської Росії був зірваний.

Успіхи Червоної Армії стали вирішальним фактором, який примусив фінляндський буржуазний уряд, незважаючи на тиск з боку імперіалістичних держав, утриматись від оголошення відкритої війни Радянській Росії і обмежити свою участь в антирадянській інтервенції діями «добровольців».

13 травня 1919 р. при підтримці англійського флоту почався наступ на Петроград білогвардійського Північного корпусу Родзянка. Над Петроградом знову нависла серйозна небезпека. За закликком Комуністичної партії на допомогу Петрограду прийшла вся Радянська країна. Партія підняла на захист колиски Жовтневої революції весь робітничий клас Петрограда, твердою рукою навела революційний порядок у місті. За ініціативою В. І. Леніна було прийняте рішення, яке категорично забороняло евакуацію Петрограда і потоплення кораблів Балтійського флоту. Флот був не тільки збережений, але й зміцнений, перетворений партією в боєздатну силу, яка завдала ряд поразок англійському флотові.

¹ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства. 1919. стор. 243.

На початку червня 1919 р. виявились наслідки величезної роботи, проведеної захисниками Петрограда під керівництвом Комуністичної партії по зміцненню фронту і тилу. 12 червня дальший наступ інтервентів і білогвардійців був припинений, а 18 червня, після ліквідації контрреволюційного заколоту на фортах «Красная Горка» і «Серая Лошадь», загроза Петрограду була усунена. В кінці червня 1919 р. був ліквідований Відліцький плацдарм білофінів, а білофінська «Олонецька армія» остаточно розгромлена Червоною Армією і відкинута в Фінляндію.

Незважаючи на серйозні поразки, організатори походу на Петроград докладали усіх зусиль, щоб добитись поставленої мети. Одночасно з наданням безпосередньої допомоги Юденичу імперіалісти все більше посилювали тиск на прибалтійські держави і особливо на Фінляндію, знову намагаючись втягти їх у війну проти Радянської Росії.

Питання про втягнення Фінляндії у похід на Петроград набуло для інтервентів особливої гостроти в червні 1919 р., коли стало ясно, що розгромлена радянськими військами армія Юденича—Родзянка не в змозі продовжувати наступ і відтягти сили Червоної Армії від Східного фронту. В особливе таємній телеграмі Колчаку від 13 липня колчаківський посол у Лондоні Набоков повідомляв, що 11 червня в англійське військове міністерство був викликаний представник Колчака генерал Головін, якому начальник оперативної частини міністерства заявив, що «необхідність допомоги тяжкому становищу на сибірському фронті вимагає енергійного розвитку дій на Петроград»¹. У зв'язку з тим, що стан білогвардійської армії Юденича—Родзянка не тільки робив неможливим продовження наступу, але не дозволяв сподіватися на її оборонну стійкість, то, як було заявлено Головіну, «в Англії вважають корисним притягнення для негайного продовження активних дій і заняття Петрограда фінляндських військ»². Представник Колчака погодився з цією пропозицією, але вважав необхідним повідомити про неї генерала Юденича.

Ще 26 травня 1919 р. в Гельсінгфорс прибула створена за пропозицією Герберта Гувера так звана об'єднана союзна місія в складі 26-ти офіцерів на чолі з англійським генералом Губертом Гофом. Головний штаб місії Гофа був організований у Гельсінгфорсі, де перебував тоді й Юденич. У Лібаві й Ревелі були створені відділи цієї місії. Місія генерала Гофа стала керівним центром зосередження контрреволюційних сил у Прибалтиці й Фінляндії для захоплення Петрограда.

Одним з головних завдань місії було втягти в війну з Радянською Росією Фінляндію. В листі до Керзона від 1 червня 1919 р.

¹ «Правда» від 26 вересня 1920 р.

² Там же.

сам генерал Гоф так визначив завдання своєї місії: «Головне питання в сучасний момент полягає в тому, чи повинні ми... санкціонувати просування фінської армії на Петроград... Не може бути сумніву в тому, що це було б дуже вигідно зробити»¹. Саме з цією метою об'єднана союзна місія і прибула в Гельсінгфорс.

Але на шляху до досягнення цієї мети перед інтервентами ставали серйозні труднощі, зв'язані насамперед із успіхами Червоної Армії під Петроградом. Повний розгром білофінських «добровольців» під Відліцею примусив уряд Маннергейма зайняти ще більш обережну позицію щодо участі Фінляндії у війні проти Радянської Росії, хоч маннергеймівці ще далеко не відмовились від своїх антирадянських планів. Як відзначав Й. В. Сталін, «фінський уряд після його невдач біля Відліцького заводу помітно знизив тон і перестав займатися неподобною лайкою на адресу російського уряду, причому так звані інциденти на Карельському фронті майже припинились»².

Друга, не менш серйозна перешкода на шляху втягнення Фінляндії в контрреволюційний похід на Петроград полягала в тому, що трудящі маси країни і їх авангард — робітничий клас, керований Комуністичною партією, чинили все зростаючий опір антирадянським планам іноземних інтервентів і маннергеймівців. Це змушені були визнати навіть агенти Антанти. В уже згаданому листі до Керзона від 1 червня 1919 р. генерал Гоф відзначав, що Маннергейм і його кліка не мають достатньої підтримки всередині країни і що переважна більшість фінляндського народу і армії виступають проти війни з Радянською Росією. «Партія, що стоїть за наступ, — писав Гоф, — чисто особисті прибічники Маннергейма і навіть кабінет гостро поділяється на дві частини. Армія не дуже надійна... в її лавах перебуває близько 50% червоних, а дехто вважає, що 75%. Половина населення соціалісти і червоні і будуть в дуже сильній опозиції»³.

Нарешті, однією з серйозних перешкод, що стояли на цьому шляху, крім незгод між Фінляндією і країнами Антанти, були суперечності між білофіннами і білогвардійцями в питанні про незалежність Фінляндії та з територіальних питань. Загострення цих суперечностей надзвичайно ускладняло справу створення «єдиного фронту» білогвардійців і білофіннів для боротьби проти Радянської Росії.

Відомо, що після Великої Жовтневої соціалістичної революції Радянський уряд, незважаючи на те, що владу в Фінляндії захопила реакційна буржуазія, послідовно здійснюючи ленінський принцип самовизначення націй, декретом від 31 грудня 1917 р. проголосив незалежність Фінляндії. Навпаки, білогвардійці і, зо-

¹ Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 383.

² Й. В. Сталін, Твори, т. 4, стор. 268.

³ Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 383.

-крема, Колчак, стояли на позиції відновлення «єдиної і невідомої Росії» і тому категорично відмовлялись дати будь-які гарантії про незалежність Фінляндії, мотивуючи тим, що це питання вправі вирішувати тільки майбутнє «російське народне зібрання». Враховуючи, однак, необхідність формування на території Фінляндії армії Юденича, Колчак намагався налагодити з білофіннами «дружнє співробітництво» і уникнути суперечок в питанні про незалежність, відклавши його на майбутнє¹. Юденич теж дотримувався точки зору Колчака.

Фінляндська буржуазія добре розуміла, що така позиція білогвардійців на випадок їхньої перемоги буде означати втрату незалежності Фінляндії, одержаної від Радянського уряду Росії. Звичайно, ця обставина не могла не стримувати антирадянських намірів правлячих кіл Фінляндії.

Крім розходжень у питанні про незалежність між білогвардійцями і білофіннами мали місце серйозні незгоди з територіальних питань і, зокрема, в питанні про Карелію. В той час як білофінни намагались «приєднати» Карелію до Фінляндії, білогвардійці, навпаки, зовсім не збирались віддавати її білофіннам. Характерним у цьому відношенні може бути такий факт. У таємній телеграмі від 9 травня 1919 р. на ім'я керуючого колчаківським міністерством закордонних справ Сукіна посол Колчака в Парижі Маклаков передав текст телеграми, одержаної ним від Юденича. Останній повідомляв, що білофінни зайняли Олонець і підходять до Петрозаводська і вважав, що з допомогою «союзного командування» необхідно перешкодити Фінляндії захопити Карелію. Юденич пропонував використати наступ білофіннів для встановлення у Карелії білогвардійської влади. З цією метою він відрядив до штабу союзницьких військ на Мурмані групу білогвардійських офіцерів².

Прагнучи втягти Фінляндію у спільний з білогвардійцями похід на Петроград, імперіалісти Антанги не могли не зважати на наявність серйозних незгод між учасниками цього походу. В листі до Керзона від 1 червня 1919 р. генерал Гоф, висловлюючи свої міркування з приводу участі Фінляндії в антирадянській інтервенції, попереджував, що позитивне вирішення цього питання буде зв'язане з подоланням «великих і тривалих суперечностей між фіннами і росіянами»³, тобто білогвардійцями.

Маннергейм і його кліка, переконавшись після розгрому білофінських «добровольців» у Карелії, що починати війну проти Радянської Росії справа ризикована, а також враховуючи становище всередині країни й позицію білогвардійців у питанні про незалежність Фінляндії та в територіальних питаннях, висунули ряд нових

¹ Див. «Красный Архив», т. 33, 1929, стор. 95—96.

² Там же, стор. 106.

³ Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 383.

умов наступу на Петроград. Першою вимогою Маннергейма було визнання незалежності Фінляндії білогвардійцями. В розмові з білогвардійським генералом Арсенєвим 8 травня 1919 р. Маннергейм заявив, що «для того, щоб російсько-фінський похід міг здійснитись, необхідно, щоб яка-небудь авторитетна російська влада визнала незалежність Фінляндії». Цю ж вимогу він повторив у розмові з Арсенєвим 20 травня 1919 р.¹

Але фінляндський уряд не обмежився цим. Він висунув ряд додаткових вимог, прийняття яких союзниками повинно було гарантувати незалежність Фінляндії від можливих зазіхань з боку «майбутньої Росії». Маннергеймівці вимагали нейтралізації російського Балтійського флоту і зруйнування Кронштадта, заснування нейтральної зони між Петроградом і фінляндським кордоном, а також зобов'язання Юденича не концентрувати білогвардійські загони в Фінляндії². У вигляді компенсації за участь фінляндських військ у поході на Петроград Маннергейм вимагав передачі Фінляндії Печенги (Петсамо) і смуги, яка зв'яже цей порт з Фінляндією. Крім цього, маннергеймівці висунули вимогу до союзників про постачання фінляндської армії літаками, танками й іншим озброєнням та військовим спорядженням, постачання продовольством, а також надання Фінляндії позики в 10 мільйонів фунтів стерлінгів³. Вимоги Маннергейма і його кліки свідчили про наміри фінляндської реакційної буржуазії здобути для себе якнайбільше вигід з участі в першому поході Антанти.

Великофінляндські апетити маннергеймівців викликали серйозне невдоволення білогвардійців. Справа ускладнювалась ще й тим, що самі союзники, і, зокрема, англійці, теж претендували на ті ж території, що й маннергеймівці і тому не збирались віддавати їх останнім. Про те, що в Англії розроблялись широкі плани перетворення Кольського півострова і Карелії в колонію англійського імперіалізму, свідчить хоча б діяльність англійського вченого Ернста Шекльтона, який на початку 1919 р. виступив у ролі колоніального підприємця — організатора «приватного товариства» по експлуатації природних багатств Кольського півострова і північної Карелії⁴.

Ось чому в правлячих колах Англії вважали, що раніше, ніж втягти білофіннів у спільний з білогвардійцями похід на Петроград, необхідно добитись від них гарантії в тому, що Фінляндія не має наміру захопити Карелію, або будь-який інший район і що будь-яка російська територія, яка виявиться окупованою білофіннами, буде передана білогвардійцям⁵.

¹ «Красный Архив», т. 98, 1940, стор. 59—61.

² Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 382—383.

³ Там же, стор. 382.

⁴ Див. Интервенция на Севере в документах. Сб. М. 1933, стор. 53—55, а також «Красный Архив», т. 19, 1926, стор. 49—52.

⁵ Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 383.

Однак фінляндський уряд відмовлявся дати такі гарантії. В телеграмі від 30 травня 1919 р. генерал Гоф доповідав військово-му міністерству про те, що «Маннергейм досі не дав запевнення в тому, що фінський уряд поверне Росії будь-яку російську територію, яку фінські війська вже окупували або зможуть окупувати»¹.

Що стосується вимог маннергеймівців про постачання фінської армії озброєнням і військовим спорядженням, а також про надання Фінляндії позики, то вони не становили для імперіалістів серйозних труднощів, однак позитивне розв'язання їх теж ставилося у пряму залежність від вирішення питань, що впливали із взаємовідносин білофіннів з білогвардійцями. Так, Керзон у листі до Бальфура від 16 червня 1919 р. писав, що, на його думку, англійський уряд повинен розглядати пропозицію про допомогу фіннам грошима, спорядженням і продовольством тільки при умові, якщо фінський уряд готовий дати зобов'язання про те, що він не має наміру назавжди залишатися на російській території і, зокрема, в Карелії, а також, якщо це зобов'язання буде підсилене взаєморозумінням між росіянами, що представлені адміралом Колчаком, і фінським урядом².

Таким чином, для того, щоб втягти Фінляндію у похід на Петроград, організаторам цього походу необхідно було розв'язати щонайменше два завдання: подолати опір фінляндського народу, що виступав проти війни з Радянською Росією, і, якщо не ліквідувати, то принаймні на деякий час пом'якшити суперечності між білофіннами і білогвардійцями. Виходячи з цих завдань, англійською дипломатією і був розроблений такий план втягнення Фінляндії у війну з Радянською Росією, який враховував як становище всередині країни, так і взаємовідносини білофіннів з білогвардійцями.

План цей найбільш повно був викладений Бальфуром у листі до Керзона з Парижа від 19 червня 1919 р. В цьому листі Бальфур писав, що англійський уряд буде «підтримувати і допомагати фінляндському урядові в разі наступу фіннів на Петроград при умові, якщо, по-перше, така політика буде цілком схвалена фінським сеймом і, по-друге, генерал Маннергейм попередньо одержить санкцію адмірала Колчака на такий крок»³.

Враховуючи опір, який чинили трудящі маси Фінляндії проєктованій імперіалістами антирадянській авантюрі, Бальфур пропонував насамперед добитися, щоб цей захід був схвалений сеймом. Інтервенти сподівались, що схвалення сейму надасть вступові Фінляндії у відкриту війну з Радянською Росією більше авторитету, перетворить його в «загальнонаціональну» справу.

¹ Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 382.

² Там же, стор. 381.

³ Там же, стор. 385.

Далі Бальфур пропонував добитися, щоб умови, виставлені Маннергеймом, були санкціоновані Колчаком. У цей час, в кінці травня 1919 р., США і Антанта фактично визнали Колчака «верховним правителем Росії». Однією з попередніх умов цього визнання була вимога до Колчака про те, що він визнає незалежність Фінляндії. Але Колчак погоджувався визнати Фінляндію лише де-факто з винесенням рішення цього питання на розгляд Установчих зборів. У тому випадку, якщо вдалося б досягти угоди між ним і Маннергеймом, то питання про незалежність Фінляндії було б розв'язане. Для інтервентів відпала б також необхідність вимагати від білофіннів особливих гарантій відносно того, що вони не збираються постійно залишатися на окупованих ними російських територіях і, зокрема, в Карелії.

Нарешті, якщо такої угоди вдалось би досягти, вся відповідальність за напад білофіннів на Петроград лягла б на Колчака і на Маннергейма, а союзники залишилися би в стороні. Бальфур прямо заявив, що на випадок досягнення угоди «вся відповідальність за фінську допомогу була б покладена на адмірала Колчака»¹. Тому що, як вказував він же трохи раніше, 26 травня 1919 р., в телеграмі англійському консулові в Ревелі Бозанкету «союзні уряди не хочуть в будь-якій мірі бути відповідальними за військові операції проти цього міста»². (Мова йшла про Петроград — І. Ч.). Боротьба трудящих капіталістичних країн проти антирадянської інтервенції примушувала правлячі кола цих країн якомога ретельніше маскуватися, приховувати їх дійсну роль організаторів антирадянської інтервенції.

Крім того, у імперіалістів була ще одна важлива причина добиватися угоди між Маннергеймом і Колчаком. Справа в тому, що основну ставку в боротьбі проти Радянської Росії, починаючи з травня 1919 р., тобто з моменту визнання Колчака «верховним правителем», США і Антанта робили на колчаківців і всі останні питання вирішували під кутом зору головного завдання, а саме — опори на Колчака і допомоги йому³.

Першим кроком до запроєктованої інтервентами угоди між урядом Маннергейма і білогвардійським урядом Колчака повинна була стати угода між Маннергеймом і Юденичем, який, як «головнокомандувач» Північно-Західним фронтом антирадянської інтервенції, був значно більше, ніж Колчак, зацікавлений у залученні білофіннів для походу на Петроград.

Підготовкою умов майбутньої угоди між Маннергеймом і Юденичем безпосередньо в Фінляндії займалася за дорученням англійського уряду місія генерала Гофа. Про це є свідчення білогвар-

¹ Documents on British Foreign Policy, т. III стор. 386.

² Там же, стор. 321.

³ Див. Б. Е. Штейн. «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции. Госполитиздат, 1949. стор. 244—245.

дійського генерала Марушевського, який за завданням «уряду» Міллера в червні 1919 р. виїжджав у Фінляндію з метою встановити зв'язок з Юденичем і вияснити можливість вступу білофіннів у війну з Радянською Росією. Марушевського, який прибув у Гельсінгфорс 21 червня 1919 р., того ж дня викликав до себе генерал Гоф. Під час розмови, яка відбулась між Гофом і Марушевським, останній виклав завдання своєї місії. Однак, як пише Марушевський у своїх спогадах, «генерал Гоф торкнувся цієї сторони.. поверхово і швидко перевів розмову на тему про запроєктовану угоду фінського уряду з Юденичем на предмет спільних дій в напрямку Петрограда»¹.

В тому, що ця угода була підготовлена при керівній участі інтервентів і, перш за все, в їхніх інтересах, найкраще переконає аналіз самого тексту угоди.

Угода складається з двох частин. Перша частина, яка складається з 4 статей, включає політичні і територіальні питання і друга частина, яка складається з однієї, п'ятої, статті, являє собою військову угоду про умови спільного наступу білофіннів і білогвардійців на Петроград.

Ст. I, яка встановлювала «безумовне визнання незалежності Фінляндії», показує, що генерал Юденич під тиском союзників змушений був відмовитись від білогвардійського принципу «єдиної і неділимій Росії». В разі затвердження цієї статті угоди Колчаком розв'язувалось би питання про визнання незалежності Фінляндії білогвардійцями, на чому особливо наполягала фінляндська буржуазія.

Для самих союзників визнання незалежності Фінляндії Колчаком мало значення лише з точки зору використання білофіннів для походу на Петроград. Їх, і зокрема, англійський уряд, як було сказано вище, значно більше цікавили територіальні питання, тобто питання про Печенгу, про майбутнє Карелії, а також про нейтралізацію Балтійського моря. Ці ж питання були об'єктом серйозних суперечностей між білогвардійцями і білофіннами. Тому інтервенти були зацікавлені в такому вирішенні їх, яке хоча б на час наступу на Петроград могло б задовольнити і білогвардійців, і білофіннів, а кінець кінцем задовольняло інтереси імперіалістичних держав. Саме в такий спосіб і були розв'язані ці питання в угоді між Юденичем і Маннергеймом. Пункт четвертий статті II-ї угоди встановлював, що надання Фінляндії порту в Північному Льодовитому океані і виходу до нього повинно бути вирішене Паризькою конференцією або Лігою Націй. Пункт перший статті III-ї визнавав право «самовизначення» за Карелією і Олонцьким краєм. «Коли, яким чином і в яких

¹ В. В. Марушевский, Белые в Архангельске, вид. «Прибой», 1930, стор. 206.

територіальних кордонах це право буде здійснено, — говорилося у цьому пункті, — вирішить Ліга Націй або мирна конференція»¹. Нарешті, пункт сьомий статті III-ї встановлював, що питання про нейтралізацію Балтійського моря також повинна буде вирішити Паризька конференція або Ліга Націй.

Цілком ясно, що таке розв'язання територіальних питань не могло задовольнити повною мірою ні білофіннів, ні білогвардійців. Воно могло бути прийняте тільки під тиском союзників, які таким шляхом розраховували, з одного боку, відкласти вирішення цих питань і хоча б на час наступу на Петроград пом'якшити суперечності між білофіннами і білогвардійцями, а з другого — залишити їх остаточне розв'язання за собою. Саме в такий спосіб союзниками було вирішене питання про майбутні кордони Фінляндії у зв'язку з визнанням її США і Антантою 3 травня 1919 р. і в ноті про визнання Колчака від 26 травня 1919 р.²

Стаття п'ята і остання угоди між Юденичем і Маннергеймом установлювала умови спільного наступу білофіннів і білогвардійців на Петроград. Діями білофіннів повинен був керувати Маннергейм, але до штабу і військових частин білофіннів повинні були бути прикомандировані білогвардійські офіцери. Маннергейм брав на себе зобов'язання відкрити кордон для білогвардійців, що тікали з Радянської Росії, а також створити умови для формування білогвардійської армії на території Фінляндії³.

Останнє зобов'язання могло бути прийняте лише під тиском союзників і являло собою конкретизацію однієї з умов визнання Фінляндії США і Антантою 3 травня 1919 р.

Такі були основні умови угоди між Юденичем і Маннергеймом, виробленої, як показує її аналіз, перш за все в інтересах імперіалістів західних держав.

З листа Бальфура до Керзона від 21 червня 1919 р. видно, що умови цієї угоди обговорювались у Англії ще в середині червня, а потім були повідомлені Керзоном у Париж, де тоді знаходився Бальфур⁴. 21 червня 1919 р. Бальфур телеграфував Керзону відповідь, з якої можна бачити, що в Парижі не заперечували проти умов угоди.

Тепер союзникам залишалось добитися затвердження умов угоди Колчаком, тобто перетворити угоду між Маннергеймом і Юденичем в угоду між Маннергеймом і Колчаком. У тій же телеграмі від 21 червня 1919 р. Бальфур пропонував Керзону негайно телеграфувати умови угоди англійському представникові в Ом-

¹ Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 395.

Див. Б. Е. Штейн. «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции, М., 1951, стор. 218—221 і 237—243.

³ Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 395.

⁴ Там же.

ську Еліоту з тим, щоб останній одержав на них санкцію Колчака в письмовому вигляді, що й було зроблено Керзоном 24 червня¹.

Самі білофінни з явним небажанням ішли на переговори з Колчаком, вважаючи за краще мати справу безпосередньо з США і Антантою. В телеграмі Керзону від 25 червня 1919 р. англійський консул у Гельсінгфорсі Белл писав, що «фінни не бажають довіряти будь-кому із росіян і вважають за краще бути зв'язаними безпосередньо з союзними країнами»². Однак під тиском союзників Маннергейм погодився на безпосередні переговори з Колчаком. В тій же телеграмі від 25 червня Белл повідомляв Керзону, що «генерал Маннергейм, здається, схилився до переговорів безпосередньо з росіянами, що знаходяться під керівництвом адмірала Колчака»³.

Що стосується позиції самого Колчака, то союзники добре враховували становище на фронті і сподівалися на те, що Колчак, зацікавлений на менше, ніж вони самі, в залученні білофіннів для наступу на Петроград, змушений буде прийняти умови угоди Юденича з Маннергеймом і, зокрема, визнати незалежність Фінляндії, на чому особливо наполягав Маннергейм. Дійсно, 23 червня Колчак звернувся з особистим листом до Маннергейма, в якому, апелюючи до його «найкращих почуттів», просив негайно почати «активні військові операції в напрямку Петрограда» і запевняв у «щирій повазі Росії до національної свободи фінляндського народу»⁴.

Одночасно, не покладаючись на «найкращі почуття» генерала Маннергейма, Колчак 24 червня в листі до Сазонова просив останнього звернутись до урядів Англії, Франції і США з проханням «переконати Маннергейма негайно відкрити військові дії проти більшовиків в напрямку Петрограда»⁵.

Між 25 червня і 3 липня Еліот передав текст угоди між Юденичем і Маннергеймом Колчаку і поставив вимогу дати на неї письмову санкцію⁶. Сам Юденич тільки 8 липня 1919 р. повідомив про угоду представнику Колчака в Лондоні з проханням передати текст угоди Колчаку. В Омську цей текст був одержаний 17 липня, тобто приблизно через півмісяця після повідомлення Еліота.

Характерною є ще одна цікава деталь. Юденич в телеграмі від 8 липня, доводячи необхідність затвердження угоди Колчаком, писав, що «надзвичайні обставини» зможуть примусити його затвердити умови угоди з Маннергеймом, тобто сам Юденич вва-

¹ Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 395.

² Там же, стор. 396.

³ Там же, стор. 396.

⁴ «Красный Архив», т. 33, 1929, стор. 128.

⁵ Там же, стор. 127.

⁶ Там же, стор. 130.

жав ці умови лише проектом угоди. В той же час англійський представник в кінці червня повідомляв Колчака про цю угоду, як про факт, який уже відбувся, і вимагав «письмового підтвердження верховним правителем угоди, досягнутої між Юденичем і Фінляндським урядом»¹.

Не випадково Сукін у телеграмі Маклакову від 15 липня запитував останнього, «як треба розглядати угоду Юденича з фінляндцями, чи є вона тільки попередньою, чи запитується санкція верховного правителя для факту, який уже відбувся»². З допомогою такого роду провокаційного прийому інтервенти розраховували добитися затвердження угоди Колчаком.

Наведені вище факти доводять, що не тільки авторство, як це вважається у нашій історичній літературі³, але й уся організація підготовки угоди між Колчаком і Маннергеймом в дійсності належала не Юденичу, а агентам імперіалістичних держав. Що стосується Юденича, то він лише слухняно виконував волю своїх американо-англійських господарів.

Одержавши повідомлення Еліота і Юденича, Колчак у телеграмі останньому від 20 липня 1919 р. заявив, «що умови угоди неприйнятні»⁴. Одночасно, в проекті листа до Еліота він просив «довести до відома Великобританського уряду, що умови... угоди, яка складається з п'яти пунктів, повністю мною схвалюються». Але далі пропонував свою редакцію статей, яка означала по суті відмову від затвердження угоди між Юденичем і Маннергеймом⁵.

Таким чином, Колчак, незважаючи на те, що був зацікавлений у залученні білофіннів у похід на Петроград, все ж відмовлявся відступити від білогвардійського принципу «єдиної і неділимої Росії». Імперіалістам не вдалось помирити білофіннів з білогвардійцями, добитись угоди між ними. Дипломатична махінація, метою якої було втягти Фінляндію в війну з Радянською Росією, провалилась.

Відмова білогвардійського уряду Колчака визнати незалежність Фінляндії привела до ще більших розходжень у таборі фінляндської буржуазії. Більша її частина і до цього резонно побоювалася, що перемога білогвардійців приведе до втрати незалежності Фінляндії. Фінляндський буржуазний уряд, як вказував В. І. Ленін, міркував так: «Якщо ми виступимо проти більшовиків, значить, ми допоможемо посадити Юденича, Колчака і Денікіна. А що вони таке? Хіба ми не знаємо? Хіба це не ті самі царські генерали, які задушили Фінляндію, Латвію, Польщу і

¹ «Красный Архив», т. 33, 1929, стор. 130.

² Там же, стор. 136.

³ Див. Г. Н. Караев. В боях за Петроград. М., Воениздат, 1951, стор. 14 — 15; Б. Е. Штейн. «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции (1919 — 1920 гг.). М. 1949, стор. 250.

⁴ «Красный Архив», т. 33, 1929, стор. 138.

⁵ Там же, стор. 133.

цілий ряд інших народностей? І ми цим нашим ворогам будемо допомагати проти більшовиків? Ні, ми подождемо»¹.

В даному випадку фінляндська буржуазія одержала можливість зайвий раз переконатись у тому, що чекає Фінляндію на випадок перемоги білогвардійців. Боячись втратити одержану від Радянського уряду незалежність, фінляндська буржуазія хиталась і не наважувалась вступити у війну з Радянською Росією. Вирішальний вплив на позицію фінляндської буржуазії і, зокрема, на позиції крайніх реакціонерів, прибічників війни з Радянською Росією, мав розгром білофінських «добровольців» під Відліцею і Олонцем і поразка білогвардійських банд Юденича — Родзянко, а також ріст революційного руху в самій Фінляндії.

Робітничий клас і його авангард — Комуністична партія — посилили боротьбу проти участі Фінляндії в антирадянській інтервенції. Це визнавали навіть білогвардійці. Так, на початку липня 1919 р. агент Колчака в Стокгольмі телеграфував: «У Фінляндії за останній час внутрішнє становище значно загострилось. Хвилювання сильне, число незадоволених, що приєднуються до червоних, росте. Зрушити фіннів у похід проти більшовиків Маннергейм навряд чи зможе, не ризкуючи одночасно викликати кризу влади»². В цій обстановці уряд Маннергейма змушений був відмовитися від спільної з білогвардійцями участі в поході на Петроград.

Однак і після провалу спроб створення «єдиного фронту» білофіннів з білогвардійцями проти Радянської Росії дипломати західних держав продовжували вишукувати нові способи втягнення Фінляндії в похід на Петроград. Велику активність у цьому напрямі проявив віце-консул США у Выборзі Імбрі. В листі до заступника державного секретаря від 2 липня 1919 р. Імбрі змушений був визнати, що наступ білогвардійської армії Юденича — Родзянко на Петроград провалився і мало залишається надії на її успіх в майбутньому. Він вважав, що для захоплення Петрограда залишається єдина можливість — наступ фінської армії. «В цьому випадку, — писав Імбрі, — фінни мабуть будуть вимагати виходу в Північне море і незамерзаючий порт» і пропонував задовольнити вимоги маннергеймівців негайно. «Якщо наш уряд бажає падіння Петрограда і скинення влади більшовиків, — писав Імбрі, — то такий натяк (на згоду США задовольнити вимогу уряду Маннергейма — І. Ч.) слід зробити, погодившись на їх наступ»³.

Така постановка питання про територіальну компенсацію для білофіннів за участь у поході на Петроград значно відрізнялась від того, що передбачалось з цього приводу в угоді між Юдени-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 353.

² «Красный Архив», т. 33, 1929, стор. 129.

³ Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 683.

чем і Маннергеймом. Якщо в угоді питання про надання Фінляндії порту в Північному Льодовитому океані і виходу до нього мало бути розв'язане Паризькою конференцією або Лігою Націй, то віце-консул США пропонував своєму урядові дати відповідні гарантії Фінляндії негайно, щоб швидше штовхнути її на війну з Радянською Росією.

Ще з більшою настирливістю Імбрі повторював свої пропозиції в листі до Державного департаменту від 11 липня 1919 р. Він писав, що «єдиний шлях, крім кампанії міжнародних експедиційних сил, йдучи яким, можна здійснити захоплення Петрограда, лежить через фінську армію»¹. «Фінська армія цілком здатна захопити Петроград», — продовжував Імбрі і просив уряд США прискорити тиск на Фінляндію, вказуючи, що «якщо більшовики не будуть знищені цього літа, їх сила і авторитет збільшаться не тільки в Росії, а й в сусідніх країнах»². Віце-консул США пропонував також використати тяжке економічне становище Фінляндії для того, щоб штовхнути її у війну з Радянською Росією. Цей агент американського імперіалізму розглядав Фінляндію як резерв гарматного м'яса, заявляючи, що якщо її вдасться втягти в війну з Радянською Росією, то поставлену мету можна буде здійснити «без втрати жодного американського життя або витрати жодного американського долара»³.

Знаходячись у залежності від імперіалістичних держав, фінляндський уряд не наважувався прямо відмовитись від участі в війні проти Радянської Росії. Він продовжував маневрувати і вичікувати. В ноті від 1 липня 1919 р., адресованій союзним державам, фінляндський уряд висунув нові, додаткові умови участі в поході на Петроград. Він просив, щоб укладенню угоди між Фінляндією і Колчаком «для об'єднання їх в окупації Петрограда» передувала «угода між Антантою і фінляндським урядом, якою фінляндському урядові була б гарантована фінансова підтримка і постачання необхідними військовими матеріалами для того, щоб гарантувати успіх операцій»⁴.

Генерал Гоф вважав, що ці вимоги Фінляндії необхідно прийняти. В листі до Бальфура 3 липня 1919 р. Гоф змушений був визнати повний провал планів захоплення Петрограда силами білогвардійської армії Юденича—Родзянка. Він вважав, що для врятування становища Юденича вкрай необхідно притягти Фінляндію. Єдиним засобом для цього, на думку Гофа, було негайне надання Фінляндії позики в 15 мільйонів фунтів. Гоф настоював на тому, щоб фінансова допомога в 15 мільйонів фунтів була надана негайно, телеграфом, бо вона є єдиним, на його думку, за-

¹ Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 689.

² Там же, стор. 690.

³ Там же, стор. 691.

⁴ Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 444.

собом «переконати Фінляндію рушити і врятувати становище, яке буде інакше непоправним»¹. Якщо це не буде зроблено, то «більшовицька перемога на Північно-Західному фронті змете геть не тільки Фінляндію, але й весь цей куток Європи. Антанта втратить все, що вона виграла або зберегла під час останньої війни»², продовжував наполягати Гоф.

Тиснувши на Фінляндію, союзники зволікали задоволення її вимог. 9 липня 1919 р. уряди США і Антанти через своїх дипломатичних представників в Гельсінгфорсі звернулись до фінляндського уряду з телеграмою, в якій говорилось, що «якщо він бажає приєднатись до прохання генерала Колчака для дій проти Петрограда, то союзні уряди... не заперечують проти того, щоб почати такі операції»³.

Незважаючи на цю «санкцію», фінляндський уряд продовжував наполягати на задоволенні його вимог і, зокрема, на наданні грошової позики. В телеграмі до Бальфура 14 липня 1919 р. Гоф писав: «Абсолютно достовірно, що фінни не рушать проти Петрограда без гарантії певної допомоги з боку союзників... На мій погляд, найбільш бажаним методом є безпосереднє надання союзниками позики Фінляндії... Без такої допомоги Петроград не може бути взятий тепер»⁴.

Враховуючи становище в Фінляндії, союзники наполягали на тому, щоб фінляндський уряд спочатку оголосив війну Радянській Росії, а потім уже погоджувались надати Фінляндії допомогу. А фінляндський уряд, в свою чергу, вимагав надання відповідної військової і матеріальної допомоги, як попередньої умови участі в нападі на Петроград. У листі до Бальфура від 21 серпня 1919 р. Керзон скаржився, що в той час як «справжні фінські керівники», тобто Маннергейм і його кліка, схвалювали об'єднання білофіннів з білогвардійцями для спільного нападу на Петроград. «значна і впливова частина фінської громадської думки протестувала проти цього курсу, до того часу поки не буде спочатку гарантована допомога союзних урядів. З цією метою фінляндський уряд просив позику і військових матеріалів в значних розмірах»⁵.

На позицію фінляндського уряду все більше впливало незадоволення широких трудящих мас реакційною антинародною політикою Маннергейма і його кліки. В правлячих колах Фінляндії також посилились розбіжності між прибічниками і противниками війни з Радянською Росією. Свідченням небажання фінського народу брати участь у військовій авантурі проти Радянської Росії був провал Маннергейма на президентських виборах 25 липня

¹ Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 412.

² Там же.

³ Там же, стор. 429.

⁴ Там же, стор. 430.

⁵ Там же, стор. 523.

1919 р. і обрання президентом Фінляндії лідера лібералів («прогресивістів») професора Стольберга.

Враховуючи внутрішнє становище в країні і успіхи радянських військ під Петроградом, новий фінляндський уряд зайняв ще більш обережну позицію в питанні про надання допомоги Юденичу. Це стало ясно і для інтервентів, які прийшли до висновку, що в умовах, які склалися, дальше перебування Юденича в Фінляндії є непотрібним. 23 липня 1919 р. генерал Гоф доповідав Бальфуру, що оскільки «фінни не рухаються на Петроград..., то для генерала Юденича марно чекати далі на північному березі Фінської затоки»¹. 26 липня, тобто на другий день після провалу Маннергейма, штаб Юденича був перевезений англієцями в Нарву. Одночасно туди ж переїхала і більша частина місії генерала Гофа. Відставка Маннергейма і зв'язаний з нею від'їзд Юденича з'явилися показником провалу розрахунків імперіалістичних держав на втягнення Фінляндії у війну проти Радянської Росії літом 1919 р.

Таким чином, протягом червня—липня 1919 р., в той час як на Петроградському фронті радянські війська громили білогвардійські банди Юденича—Родзянка, імперіалісти США і Антанти, використовуючи антирадянські плани фінляндських реакціонерів, через своїх військових і дипломатичних агентів докладали значних зусиль для того, щоб втягти Фінляндію у війну з Радянською Росією, використати фінську армію для допомоги білогвардійцям в захопленні Петрограда.

Однак антирадянські підступи англо-американської дипломатії в Фінляндії провалились. Спроби генералів і дипломатів західних держав добитися єдності білогвардійців з білофіннами шляхом угоди між Маннергеймом і Колчаком виявились даремними. Не досягли мети й інші дипломатичні акції.

Вирішальним фактором, який обумовив провал антирадянських підступів англо-американського імперіалізму в Фінляндії, був розгром білогвардійських банд Юденича — Родзянка Червоною Армією. Значну роль у цьому відношенні відіграло зростаюче незадоволення широких мас фінляндського народу антирадянською політикою правлячих кіл, а також побоювання фінляндської буржуазії, що на випадок перемоги білогвардійців Фінляндія може втратити одержану від Радянського уряду незалежність.

Все це примусило фінляндський буржуазний уряд, незважаючи на тиск з боку імперіалістичних держав, відмовитись від вступу у відкриту війну з Радянською Росією, від активної участі в першому поході Антанти.

¹ Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 453.

Г. М. ОРДОВСЬКА,

кандидат історичних наук

П. М. ЯЦКІВ,

кандидат історичних наук

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ВИСТУП БЕЗРОБІТНИХ МІСТА СТРИЯ ВЕСНОЮ 1926 року

Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок крахові всієї системи капіталізму і відкрила нову еру в історії людства — еру соціалізму.

Під безпосереднім впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі маси Західної України, наслідуючи приклад своїх братів зі Сходу, стали на шлях боротьби за своє соціальне і національне визволення. Проте панська Польща при підтримці міжнародного імперіалізму, українських буржуазних націоналістів та інших ворогів трудящих, скориставшись тимчасовими труднощами молодого Радянського країни, окупувала західноукраїнські землі і встановила на них режим терору, насильства і гноблення. Ні на один день не припинялася мужня боротьба трудящих Західної України проти польської і української буржуазії та поміщиків, проти окупаційного режиму за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Особливо широкого розмаху набрала боротьба трудящих мас Західної України в період революційного піднесення 1921—1923 рр., але через слабкість Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), відсутність єдності робітничого класу, неміцність союзу робітничого класу і селянства ця боротьба не привела до повалення окупаційного режиму.

Шляхетсько-буржуазна Польща, підтримувана міжнародним імперіалізмом, соціал-угодовцями і українськими буржуазними націоналістами, витримала революційний натиск мас. Починаючи з 1924 р., Польща, як і в цілому вся Європа, вступила в смугу деякого затишшя, в смугу часткової стабілізації капіталізму.

Стабілізація капіталізму проходила в умовах загальної кризи, і, як говорить про це в рішеннях XIV з'їзду ВКП(б), вона була відносною, нетривкою, тимчасовою. Яскравим свідченням цього

може бути економічне і політичне становище Польщі в 1925—26 рр. Промислове виробництво продовжує скорочуватись, інфляція набирає катастрофічного характеру. Лише протягом грудня 1925 р. курс золотого в порівнянні з долларом впав з 8,85 до 10,5. «З кожним днем, — з тривогою інформує уряд станіславський воевода, — збільшується кількість фірм, що ліквідуються»¹. Новобудови підприємств консервуються. Так, в січні 1926 р. припинялося будівництво цукрового заводу в Городенці².

Інфляція приводить до неймовірного зростання цін на товари широкого вжитку. За 9 місяців 1926 р. вони виросли на 50%³.

У цих умовах безробіття досягає нечуваних розмірів. За даними харківської газети «Вісті» на початку 1926 р. загальна кількість безробітних у Польщі становила 326 тис. чоловік, або 42% загальної кількості робітників.

Використовуючи важке становище трудящих, шляхетсько-буржуазний уряд Польщі і капіталісти перейшли в наступ на завойовання робітничого класу. Тривалість робочого дня збільшується, реальна зарплата падає, але її їй нерідко затримують до 4 місяців⁴.

Загальна картина становища економіки Польщі і злиднів трудящих мас охарактеризована у відкритому листі ЦК КПП до членів інших робітничих партій і членів профспілок. У листі говориться: «Завмирають фабрики, копальні, верстати. Сотні тисяч робітників, працівників викинені на брук, гинуть з голоду. Решта заробляє стільки, аби не вмерти. В селі — земельний голод, утиски податків, нужда. Всі обіцянки виявились обманом. Восьмигодинний робочий день, всі здобутки робітничих мас знищені»⁵.

Трудящі маси Польщі і Західної України, очолювані робітничим класом і його авангардом — Комуністичною партією Польщі (КПП) та її складовою частиною КПЗУ — мужньо боролись проти наступу капіталу. 9 грудня 1925 р. застрайкували робітники «Карпатського товариства лісного» у Вигоді, 16 грудня 1925 р. — нафтовики Ріпного. В цей же день розпочався страйк робітників тартака Гределя в Сколе⁶. В ряді випадків робітники добились підвищення зарплати і поліпшення умов праці, але власники підприємств, використовуючи кризу і безробіття, порушили умови, укладені під час страйку, і тому в кінці січня, в лютому і в березні пройшла нова хвиля страйкових виступів робітників Прикарпаття.

¹ Станіславський обласний державний архів (надалі: СОДА), фонд 1с/2, справа 291, аркуш 221.

² СОДА, ф. 1с/2, спр. 381, арк. 57.

³ СОДА, ф. 1с/2, спр. 423, арк. 47.

⁴ СОДА, ф. 1с/2, спр. 291, арк. 342.

⁵ СОДА, ф. 1с/2, спр. 428, арк. 4.

⁶ СОДА, ф. 1с/2, спр. 291, арк. 342, 343.

Зрадницьке керівництво ППС, рятуючи буржуазний лад, приймає рішення про входження до складу уряду і всіляко намагається стримати революційні виступи робітничого класу. В нових умовах відбувається процес перегрупування сил українського буржуазно-націоналістичного табору. Саме в 1925 р. створюється контрреволюційна націоналістична партія УНДО, як головний ворог визвольної боротьби трудящих Західної України.

Чим більше викривали себе націоналісти і право-соціалістичні елементи, тим серйознішим ставав вплив комуністів на маси трудящих.

Перш за все комуністи посилили боротьбу за вплив на професійні спілки. Так, в Стрию комуністи взяли під свій вплив профспілку деревообробників, металістів, столярів, хіміків і, нарешті, профспілку залізничників, яка в попередній період знаходилась під неподільним впливом ППС. Посилення впливу комуністів у профспілках Стрия привело до зростання їх активності, до консолідації їх і встановлення між ними постійного контакту. В Болехові на бік комуністів перейшла профспілка шкіряників, у Брошневі і Сколе — деревообробників. Укріпили свої позиції комуністи в таких легальних організаціях, як «Каси хворих». При виборах повітового управління «Каси хворих» в Стрию комуністи здобули 11 мандатів¹, в Сколе — 5 мандатів².

До певної міри посилювався вплив комуністів також на маси селянства. Переборюючи опір націоналістичного охвістя УНДО, УСРП та інших, комуністи в Стрийському повіті повністю завоювали на свою сторону 3 читальні «Просвіти», 2 споживчі кооперації, а в 6 читальнях і 3 коопераціях створили свої фракції³.

Широко і вміло використовували комуністи парламентську фракцію для позапарламентської діяльності. Депутати-комуністи проводили часті зустрічі з виборцями, організували масові збори трудящих, які були важливим фактором у справі виховання мас. На одних із таких зборів, що відбувалися у Стрийському повіті, навіть без спеціального попередження окружкому КПЗУ, зібралося біля 3 тис. селян. А коли через кілька днів подібні збори попрабував скликати депутат-радикал, то попереджені комуністами селяни не з'явилися на ці збори⁴.

Величезну організуючу і виховну роботу комуністи проводили серед найбільш обездоленої частини робітничого класу — серед безробітних. З ініціативи і під керівництвом комуністів у ряді міст створюються «Комітети безробітних», як органи боротьби за покращення їх становища, проводяться збори, мітинги і демонстрації безробітних. Зокрема в листопаді 1925 р. виник «Комітет

¹ СОДА, ф. 1с/2, спр. 481, арк. 116, 117.

² СОДА, ф. 1с/2, спр. 291, арк. 122.

³ СОДА, ф. 1с/2, спр. 481, арк. 116.

⁴ Там же, арк. 115.

безробітних» м. Стрия¹. Стрийський «Комітет безробітних», очолюваний комуністами, розгорнув широку діяльність. З метою тіснішого згуртування безробітних Стрия 1 грудня 1925 р. комітет у приміщенні «Народного дому» організував загальноміські збори безробітних. На обговорення було поставлено таких два актуальних питання:

1. Економічне і політичне становище країни і справа безробіття.

2. Житлова справа.

Виступаючи на зборах як комуністи, так і безпартійні гостро критикували антинародну політику уряду і зрадницькі угодовські дії ППС.

Стрийський «Комітет безробітних», як найбільш організаційно міцний, узяв на себе ініціативу скликання з'їзду комітетів безробітних усього Прикарпаття, на якому був би створений «Центральний комітет безробітних Прикарпаття». Паралельно мала відбутися нарада представників окружкомів КПЗУ Прикарпаття. З'їзд був призначений на 17 січня 1926 р. в Стрию. Вже до цього діяльність комітетів безробітних серйозно непокоїла владу, а новий захід був розцінений станіславським воєводою і стрийським старостою як велика загроза, і проведення з'їзду було заборонено. Заборону з'їзду стрийський староста аргументував тим, що з'їзд служив би «пропаганді комуністичних гасел». Стрийський окружком КПЗУ зумів обійти заборону таким чином: з Львова негайно були викликані депутати-комуністи, які виступили перед прибулими делегатами і робітниками Стрия із звітом про свою діяльність, а також виклали сутність завдань, що стоять перед «Центральним комітетом безробітних Прикарпаття»².

На збори, які проходили в «Народному домі», зібралось понад 500 чоловік. Організаційна робота по створенню «Центрального комітету безробітних Прикарпаття» була проведена конспіративно в будинку профспілок³. Комітет був створений, а внаслідок цього, інформує станіславський воєвода міністра внутрішніх справ, робота серед безробітних всього Прикарпаття стала «плановою і систематичною»⁴.

З метою підризу впливу комуністів і комітетів безробітних міністерство внутрішніх справ видало наказ воєводам про створення окремих громадських комітетів допомоги безробітним. Такі комітети були створені, але впливом на маси вони не користувалися і свідомі робітники бойкотували їх.

Найбільш успішною з усіх місцевих комітетів безробітних була діяльність Стрийського комітету, який охоплював значну масу

¹ СОДА, ф. 1с/2, спр. 381, арк. 80.

² СОДА, ф. 2 оп. 10, спр. 116, арк. 51.

³ СОДА, ф. 6с/68, спр. 617, арк. 4, 61.

⁴ СОДА, ф. 1с 2, спр. 416, арк. 11.

безробітних. В кінці січня і на початку лютого 1926 р. зареєстрованих безробітних у Стрії було 417 чоловік, допомогу з них одержували 32¹, а всього зареєстрованих і незареєстрованих безробітних було біля 1400 чоловік². 25 січня 1926 р. Стрийський комітет провів збори безробітних, на яких були вироблені вимоги до старости і магістрату. Після зборів безробітні провели демонстрацію по вулицях міста і вручили свої вимоги представникам влади³. Проте ні магістрат, ні староста безробітним нічим не допомогли. Магістрат послав робітників до староства, а старостою — до магістрату. В найкращому випадку робітничі делегації поверталися з запевненням, що допомога безробітним буде видана, але поки що немає грошей. З усього було видно, що власті і не думають про будь-яку допомогу безробітним.

Умови безробітних ставали все більш катастрофічними, серед безробітних розпочалася епідемія тифу. Тоді Рада професійних спілок вирішила скликати 14 березня 1926 р. загальноміський мітинг протесту робітників. Коли підготовка до мітингу була закінчена, староство заборонило його проведення.

Цей акт сваволі ще більше обурив робітників. У «Будинку профспілок» по вулиці Міцкевича, де знаходилось управління, як висловлювався староста «скоммунізованих профспілок» (деревообробників, столярів, будівельників, робітників харчової промисловості, торгівлі, хіміків і двірників), відбувалися постійні збори робітників.

Влада вживає ряд рішучих заходів, щоб «навести спокій», позбавити масу робітників керівництва. В багатьох робітничих квартирах проведені обшуки, на робітничі збори засилаються провокатори, агенти поліції. В ряді випадків збори робітників і безробітних розганяються поліцією. На скарги робітників, на терор поліції в «демократичній» Польщі ніхто не звертав уваги.

30 березня 1926 р. в приміщенні профспілок по вулиці Міцкевича відбулись збори безробітних. За пропозицією Людвіга Соколовського (деревообробника) було вирішено обрати делегацію, яка поставила б перед староством такі вимоги: 1. негайне надання одноразової допомоги безробітним. 2. Не засилати в приміщення профспілок поліцейських агентів. 3. Припинити тероризування робітників. 4. Виконати вказівку міністра шляхів про зменшення вартості залізничних квитків тим, хто їде шукати роботу. 5. Вплинути на дирекцію тартака Гределя, щоб вона ще прийняла на роботу певну кількість безробітних. 6. Розпочати громадські роботи по лінії магістрату. До цього переліку вимог

¹ СОДА, ф. 1с/2, спр. 418, арк. 9, 11, 103, 110, 129.

² СОДА, ф. 6с/68, спр. 635, арк. 166.

³ СОДА, ф. 6с/68, спр. 617, арк. 2.

долучався список 750 безробітних, яким необхідно подати допомогу негайно¹.

Подання делегації в старостві прийняли і за відповіддю наказали прийти 31 березня. Вранці 31 березня 1926 р. безробітні міста Стрия почали збиратися в «Будинку профспілок», щоб довідатись про результати переговорів делегації з староством.

Делегація безробітних була прийнята старостою Новаком. Староста заявив делегатам, що про негайну допомогу не може бути й мови, якщо буде взагалі допомога, то не раніше, як через тиждень. До того ж списки безробітних, подані раніше делегацією, перевірятиме поліція, оскільки в них внесено багато загальноновідомих злодіїв і навіть фіктивних осіб. Можна уявити собі обурення делегатів, але делегати вели себе спокійно і витримано. Староста порадив делегатам підійти до магістрату.

В магістраті їх прийняв заступник урядового комісара Пістровський і, глумлячись з безробітних, сказав, що в нього є трошки картоплі й муки. Так, ні з чим поверталась делегація до «Будинку профспілок». До моменту повернення делегації там зібралось до 400 безробітних². Делегація доповіла про переговори з старостою і в магістраті. Знуцання властей ставало нестерпним, обурення безробітних досягло крайніх меж. Стихійно розпочався мітинг. Виступали чоловіки і жінки, українці, поляки, євреї і радидись, що робити далі. Нарешті, вирішили влаштувати демонстрацію, підійти до будинку старости і пред'явити йому ще раз свої вимоги. Відомості про розвиток подій блискавично облетіли місто, і робітники ряду підприємств залишили роботу і поспішали до «Будинку профспілок».

Маса безробітних із співом міжнародного пролетарського гімна «Інтернаціонала» рушила по вулиці Міцкевича, попереду йшли жінки. До демонстрантів приєднувались усе нові і нові загони безробітних і працюючих, що в знак солідарності з безробітними рушили до староства. Загін поліції намагався зупинити і розігнати демонстрацію ще на вулиці Міцкевича, але демонстранти змели нечисленний поліцейський кордон. Пройшовши вулицю Міцкевича, демонстранти прискореним кроком повернули на вулицю 3-го травня (нині вулиця ім. Леніна), а потім — на вулицю Фрухмана (нині вулиця К. Маркса), де містилось староство. До староства підійшла вже тисячна маса³. В приміщенні староства було зосереджено 30 поліцаїв на чолі з підкомісаром поліції Лазаревичем.

Задум демонстрантів був такий: коли колона зупиниться перед староством, то делегація піде до старости вести далі переговори. Кілька поліцаїв пробували не впустити делегацію до бу-

¹ СОДА, ф. 6с/68, спр. 635, арк. 166.

² СОДА, ф. 1с/2, спр. 2305, арк. 79, 151, 131, 87, 154, 20.

³ Там же, арк. 20, 79, 87, 131, 151, 154.

динку. Поліцаїв відштовхнули. Робітники розуміли необхідність дальшого захисту своєї делегації і тому разом з делегатами в приміщення староства ввійшла значна група робітників. Піднявшись на другий поверх, попрямували до кабінету старости. Кабінет був порожній. Староста через житлове приміщення перебрався до приватної квартири, що була в цьому ж будинку, і заховався там. Проти кабінету старости містився кабінет референта по безробіттю Згоди, який часто заступав старосту. Від референта, ясна річ, вони нічого добитись не могли.

Серед безробітних, що заповнили коридори, сходи на другий поверх, і серед тих, що були на вулиці, лунали вигуки: «Ми голодні, ми хочемо хліба!», «Давайте нам старосту!». За час, коли робітники шукали старосту, розмовляли із Згодою, підкомісар Лазаревич викликав до староства додатково значну групу поліцаїв. Референт Бонді за вказівкою старости зв'язався по телефону з командуванням гарнізону і викликав військо.

Тисячний натовп, що був на вулиці, продовжував вимагати розмови з старостою, вигукував революційні гасла і співав «Інтернаціонал» та інші революційні пісні.

Одержавши підкріплення, Лазаревич розпочав операцію по очищенню приміщення від робітників. Нелюдською бійкою, пускаючи в хід приклади і навіть багнети, поліцаї, заохочувані Лазаревичем, стали виганяти робітників з другого поверху на перший. Робітники протестували, вмовляли, соромили поліцаїв, у двох навіть відібрали зброю, хоч, правда, негайно повернули її. Операція по очищенню приміщення від демонстрантів продовжувалась. На сходах стовпилося стільки людей, що завалилися перила. Багато робітників потерпіли в сутичці з поліцією, але продовжували чинити опір. Тоді один з поліцейських агентів, що був у рядах робітників, гукнув, що староста вийшов на балкон і розмовлятиме з демонстрантами. Робітники спустилися на перший поверх і йшли на вулицю. Озвірілі, розлючені поліцаї продовжували бити їх до самого виходу¹.

Поки останні робітники дійшли до вестибюля, з вулиці почувалися голоси, що ніякого старости на балконі немає, що це черговий обман поліцейських агентів. Робітники зупинились і якусь мить стояли перед озброєними поліцаями. За цей час Лазаревич встиг одержати від старости вказівку, як діяти далі. Відповідь старости «Дійте за інструкцією» — він зрозумів. Провокатори, що були в натовпі на вулиці, камінням вибили кілька вікон у будинку, і в цю ж мить почувалася команда «Вогонь!» Пролунав перший залп. Чотири безробітних було вбито, кілька поранено.

Натовп завмер і трохи хитнувся назад. Така несподіванка не могла, хай на хвилю, не викликати розгубленості мирних ні в чо-

¹ СОДА, ф. 1с/2, сгр. 2305, арк. 20, 79, 87, 131, 151, 154.

му неповинних людей. Натовп здригнувся. Навести якийсь лад в цей момент було неможливо, люди стали безладно шукати прятунку від смерті. Стрілянина продовжувалась і тривала хвилин зо три. Вулиця опустіла, лише у вестибюлі і на мостовій лежали вбиті та поранені.

Годинник на міській ратуші показував тринадцять (за європейським часом). До староства наближалася колона військ 58 полку, але розганяти вже було нікого. Живі розбігалися, легко поранені з допомогою друзів перебралися далі від місця кривавих подій, а залишилися лише важко поранені і вбиті. Всього вбитих і померлих від ран було 11 чоловік, серед них українці, поляки, євреї. Їх об'єднувала спільна боротьба проти польських, українських і єврейських капіталістів. Їх імена навіки з'єднала смерть у цій боротьбі. Загальна кількість поранених, що одержували допомогу по лінії МОДР, у, досягла 45 чол., а багато легко поранених приховували це, оскільки влада заарештовувала поранених і віддавала під суд за участь в демонстрації. Важко поранені, що перебували на лікуванні в лікарні, також знаходились під охороною поліції. Серед вбитих і поранених зустрічаємо і таких, які, крім пошкоджень кулями, мали багнетні рани (Тосько М., Грубий Я. та ін.). Трупі поліція звезла в міський морг і не видавала їх ні родичам, ні близьким. Зате серед поліції не було ніких втрат¹.

Тимчасом місто було оголошено на військовому становищі, всі урядові будинки охоронялися військами й поліцією, «Будинок профспілок» був закритий і оточений поліцією. Почалися масові обшуки в робітничих квартирах і облави на учасників демонстрації і «підозрілих елементів». Протягом найближчих днів було заарештовано 64 робітники². Крім цього був заарештований один офіцер і три солдати за те, що 31 березня відмовилися іти стріляти в демонстрантів-безробітних³.

Дика розправа над безробітними Стрия викликала загальне обурення трудящих Західної України і всієї Польщі. В ряді міст пройшли страйки протесту проти режиму терору. У Львові, в квітні 1926 р., відбулася масова демонстрація робітників з вимогою суворого покарання катів стрийських безробітних⁴. «Кривава середина» в Стрії справила величезне враження на маси селянства. З багатьох сіл, самі переживаючи важку нужду, селяни поспішили з допомогою жертвам поліцейського погрому. Селяни привезли чимало продуктів і передали значну суму грошей для розподілу

¹ СОДА, ф. 1с/2, спр. 2305, арк. 34.

² СОДА, ф. 6с/69, спр. 381, арк. 362, 363.

³ СОДА, ф. 1с/2, спр. 2305, арк. 20.

⁴ П. Йова. «Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною», Львів, 1954, стор. 62—63.

серед безробітних Стрия. Так пролітою кров'ю скріплювався союз робітничого класу і селянства¹.

Другого квітня 1926 р. стрийські робітники проводили в останню путь 8 замордованих безробітних українців і поляків.

Похорони жертв робітничого класу перетворилися на могутню маніфестацію сил стрийського пролетаріату. Крім робітників, участь в похоронах взяли представники інших демократичних верств населення міста. Віддати останні почесні загиблим товаришам прибули делегації робітників Львова, Дрогобича, Станіслава, Домбровського басейну, Борислава, Стебника, Калуша. На похорони прибули селяни з навколишніх сіл. Загальна кількість учасників похорон досягла 5 тис. чоловік. Могутня маніфестація трудящих Стрия викликала страшний переляк властей. До Стрия стягнули загони поліції з інших міст, центральні вулиці були закриті щільним кордоном війська.

З суворими обличчями, величні у своєму гніві і в своїй тузі о п'ятій годині дня почали рухатись маси робочого люду від моргу до кладовища. Безпосередньо за домовинами йшли близькі, комуністи — депутати сейму, керівники професійних спілок, «Комітету безробітних», делегати інших міст. Несли траурні вінки від комуністичної фракції сейму, від делегацій інших міст, від кожної професійної спілки Стрия і багато інших.

Оповиті жалем і ненавистю до існуючого режиму рухались лави трудящих українців, поляків, євреїв. Так, похорони жертв розправи поміщицько-буржуазної Польщі над безробітними Стрия перетворилися в могутню демонстрацію інтернаціональної єдності пролетаріату. Під охороною і керівництвом загонів робітничої міліції, учасники демонстрації-похорону прибули на кладовище. Над свіжими могилами товаришів з промовами виступили делегати від робітників Борислава, Дрогобича, Львова, депутати-комуністи, а всього — 8 промовців. У своїх виступах промовці заставували реакційний уряд Польщі, викривали зрадницьку політику ППС і українських націоналістів, клялись у рішучості боротися за робітничо-селянський уряд Польщі, за возз'єднання Західної України з Радянською Україною. Опускаючи в могили своїх товаришів, тисячна маса на українській, польській і єврейській мовах проспівала «Інтернаціонал», «Ви, жертвою пали», «Червоний прапор», «На барикади»². Тих, що вмерли пізніше, ховали поодиночі. Так, 20 травня 1926 р. був похований померлий від ран Назар Теодор.

Над заарештованими почалося тривале слідство. Аж 15 березня 1927 р., майже через рік, розпочався масовий процес над учасниками демонстрації безробітних. На лаву підсудних сіло 43 чоловіки. В день початку процесу біля будинку Стрийського ок-

¹ СОДА, ф. 1с/2, спр. 481, арк. 116, 117.

² СОДА, ф. 6с/68, спр. 635, арк. 4, 56, 71, 167, 168.

ружного суду робітники провели демонстрацію. Із співом революційних пісень, з вимогою звільнення заарештованих ішли стрийчани вулицями міста. Поліції ціною великих зусиль удалось розігнати демонстрантів. До суду місцеві власті готувалися старанно. Стрийська поліція була підсилена підкріпленням з Долини, Калуша, Сколе, Рогатина, Жидачева.

Готувалися до суду й робітники. Пустивши «шапку по колу», робітники зібрали на оборону 725 злотих. Збір грошей на оборону проходив і в інших містах Західної України та навіть у Варшаві. В ряді промислових центрів проходили мітинги протесту проти суду над учасниками демонстрації. 10 березня 1927 р. в Королівській Гуті відбулося засідання ЦК безробітних усього Домбровського басейну, на якому був складений текст резолюції протесту проти фашистського суду в Стрії, що мав прийматися на всіх зборах безробітних. 20 березня 1927 р. сільськогосподарські робітники Самбірщини на своїх зборах прийняли резолюцію протесту проти суду в Стрії.

Основна маса підсудних, і особливо комуністи й комсомольці, поводити себе під час процесу мужньо, як справжні революціонери. Сам процес перетворився у своєрідний обвинувальний акт проти існуючого режиму в Польщі. Насамперед підсудні виставили вимогу перед судом, щоб обвинувальний акт кожному з них був вручений на його рідній мові. Підсудні Босян і Соколовський, від імені всіх підсудних, заявили протест проти тих тортур, які застосовувались до них під час слідства. На запитання суду, які пісні співали демонстранти, Грицуляк відповів, що співали «Інтернаціонал», і на весь голос почав співати міжнародний пролетарський гімн. Усі підсудні, всі присутні в залі засідання суду робітники, як по команді встали при перших звуках «Інтернаціонала». Палку промову в суді виголосив підсудний Іван Келлер.

Під тиском громадської думки і завдяки викриттю всіх матеріалів слідства підсудними суд виніс порівняно легкий вирок, в основному до 7 місяців тюремного ув'язнення. Але, оскільки більшість підсудних просиділа в тюрмі під час слідства цілий рік (вирок оголосили 2 квітня 1927 року), то своє покарання вони відбули до винесення вироку і тому зразу вийшли на волю. З шаленою злістю інформує місцева поліція воеводську поліцію, що більшість підсудних після виходу з тюрми не пішли додому, а в «Будинок профспілок», де пробули до пізньої ночі.

Боротьба не припинялася. Трудящі Стрия свято шанували пам'ять жертв «Кривавої середи», в річницю розстрілу робітники підготували демонстрацію, але властям вдалося придушити її. Напередодні 31 березня 1927 р. поліція провела обшуки в багатьох робітничих квартирах, найактивніших діячів робітничого руху заарештувала на кілька днів. У будинку поліції було зосере-

джено понад сто солдатів, до Стрия прибули загони кінної поліції, всі важливіші місця були оточені військами¹.

Ні розстріли, ні тюрми, ні катування не могли зломити волю і рішучість трудящих боротися за своє визволення. Польські і українські поміщики та капіталісти шаліли від люті, але зупинити незборимий революційний рух трудящих були безсилі. Зі страху перед народом керівні кола панської Польщі пішли на встановлення фашистської диктатури Пілсудського, створювали «Берези картузькі», роками гноїли в катівнях кращих синів польського та українського народу. Але народ, як Прометей, зустрічав кожний схід сонця з новими силами, з новим завзяттям до боротьби, до завоювання перемоги.

Керівною силою у цій боротьбі був робітничий клас і його славний авангард — КПП і КПЗУ. Натхнення в цій боротьбі трудящі Польщі і Західної України черпали в безприкладних подвигах радянського народу, що будував нове суспільство.

Нарешті, вересневого ранку 1939 р. прийшло визволення, а незабаром і воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. Справа, за яку боролись нафтовики Борислава і Ріпного, деревообробники Прикарпаття, робітники Львова, селяни Покуття і Волині, за яку пішли на розстріл Мельничук і Шеремета, за яку пролили свою кров селяни Заболотівщини і безробітні Стрия, — перемогла.

¹ СОДА, ф. 1с/2, спр. 2305, арк. 2, 4, 5, 8, 11, 12, 13, 50, 51, 53, 54.

А. Г. ТКАЧУК,

кандидат історичних наук

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ В АРМІЯХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Історія революційної боротьби в арміях Південно-Західного фронту напередодні і в період Великої Жовтневої соціалістичної революції в достатній мірі ще не вивчена. В рукописних фондах є кілька кандидатських дисертацій, серед яких заслуговують на увагу дослідження Г. І. Марахова¹, Д. А. Гаркавенка², В. М. Орлова³. Однак у дисертації Марахова опускається характеристика вереснево-жовтневих подій, оскільки це не входило в завдання автора, а в інших згаданих нами працях порушуються більш загальні проблеми.

Основними джерелами вивчення революційного руху в арміях Південно-Західного фронту залишаються архіви, головним чином, Центральний державний воєнно-історичний архів у Москві (фонди головнокомандуючого Південно-Західним фронтом, військового комісара Тимчасового уряду при штабі Південно-Західного фронту, армійських комітетів, військової цензури, корпусних судів та ін.), а також Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва у Харкові (фонди Подільського губернського комісара, повітових земельних комітетів, «військового міністерства» Центральної Ради та інші). Деякі матеріали зосереджені в обласних архівах. Цінні матеріали вміщені в журналі «Літопис революції» за 1922 — 1930 рр.

¹ Г. И. Марахов, Революционное движение в армиях Юго-Западного фронта в 1914—IX. 1917 гг., Институт истории АН СССР, М., 1954.

² В. М. Гаркавенко, Борьба большевистской партии за солдатские массы в период подготовки Октябрьского вооруженного восстания. Л., 1955.

³ В. М. Орлов, Борьба Коммунистической партии за демократический мир и революционный выход России из империалистической войны. К., 1956.

Враховуючи актуальність теми, оскільки боротьба більшовицької партії за солдатські маси була складовою частиною лєнінської стратегії класового союзу робітників та селян, автор робить спробу конкретизувати загальні положення про роль російської армії в соціалістичній революції. Зокрема, автор статті акцентує свою увагу на боротьбі солдатських мас Південно-Західного фронту за демократичний мир, опускаючи, за браком місця, питання про революційну співдружність солдатів фронту і селян прифронтових губерній в аграрному русі, що, на наш погляд, може бути темою самостійного дослідження.

I.

Лютнева буржуазно-демократична революція була визначною подією в житті народів Росії; вона не тільки повалила царську монархію, але й залучила у свій потік стихійні сили російського суспільства, збудила небачене прагнення нейтральних верств населення до активної політичної діяльності. Російська буржуазно-демократична революція неминуче повинна була перерости в соціалістичну.

В умовах кризи буржуазно-поміщицького ладу в Росії це переростання могло здійснитись лише при наявності достатньо сильних суб'єктивних факторів, як-то непорушного союзу робітничого класу і трудового селянства при гегемонії пролетаріату та при ідейному керівництві з боку партії пролетаріатом. Саме за створення такого союзу боролась більшовицька партія. Під лозунгами «Геть війну!», «Вся влада Радам!», «Землю—селянам!» лєнінська партія згуртовувала навколо себе маси, відвойовувала у есерів селянство.

Три кризи Тимчасового уряду і перехід дрібнобуржуазних партій у табір контрреволюції відкрили очі солдатським масам на правду. Тепер навіть люди, які раніш не довіряли або сумнівались у здійсненні більшовицьких лозунгів, відкрито співчували партії більшовиків або вступали в її ряди.

З загостренням класових суперечностей та викриттям антинародної політики Тимчасового уряду ідеї лєнінської партії все більше оволодівали масами. Особливо значний перехід на позиції більшовиків почався після липневих подій та розгрому корніловщини, причому характерною особливістю цього процесу було небувале зрушення в роботі воєнних організацій. Так, більшовицькі організації Житомира наполовину склались із військових¹. Із 400 членів РСДРП(б) парторганізації м. Вінниці 300 чоловік перебували у військовій організації. Всього партійні організації Південно-Західного фронту до вересня 1917 р. нарахо-

¹ «Летопись революции», 1926, № 6 (21), стор. 72—73.

ували більше 7000 членів РСДРП (б). Воєнні організації прифронтових губерній розгорнули широку роботу серед солдатів. Однак при відносній нечисленності більшовиків на цьому фронті не вдалось охопити партійною роботою усі військові частини. До речі, відсутність організаційно-партійної роботи на тих чи інших ділянках фронту не виключала прийняття солдатами більшовицьких резолюцій, оскільки стимулюючим фактором революційного руху в армії були не тільки партійні організації та осередки, але й визначні революційні події в Центральній Росії. Ці події призводили до змін співвідношення та розташування класових сил в країні, сприяючи більшовизації солдатських мас.

Ставши перед фактом більшовизації Рад і помітного розладу в рядах дрібнобуржуазних партій, меншовики Південно-Західного фронту зробили спробу ввійти в політичний блок з більшовиками, розраховуючи цим самим паралізувати революційну ініціативу у військах, локалізувати вплив більшовиків і схилити їх на поступки. В зв'язку з цим викликає інтерес 2 фронтова конференція воєнних соціал-демократичних організацій Південно-Західного фронту, що почала свою роботу 25 вересня 1917 р.¹ На конференції питання про блок з більшовиками викликало гострі дебати. Більшість учасників конференції вважала блок з більшовиками доцільним, але невмисне нагадувала про «старі гріхи» більшовиків, якими, на їх думку, були заклики до братання та виступ 3—5 липня у Петрограді. За пропозицією Трояновського була схвалена резолюція про блок з більшовиками, але більшовики і частина есерів від нього відмовились². Це пояснювалось принциповим розходженням у найважливіших питаннях революції, зокрема, влади, миру та землі. Меншовики відстоювали політику продовження грабіжницької війни, пропонували викуп землі на вигідних для поміщиків умовах³. Інтересам пропаганди війни до переможного кінця було підпорядковано 150 буржуазних та есеро-меншовицьких газет. На службу «оборонців» був поставлений орган фронтового комітету воєнних організацій РСДРП (об'єдн.) журнал «Интернационал». Під впливом меншовицької ідеології

¹ На 2-й конференції було присутніх 143 делегати з вирішальним голосом, із них 27 офіцерів, 5 лікарів, 2 чиновники, решта — солдати. Робітників було 41 чол. За партійною ознакою переважали меншовики-оборонці (46 чол.), лівий центр складала 11 чол., прихильників газети «Новая жизнь» було 6, «диких» — 7. ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 2967, арк. 34—35.

² Там же, арк. 35.

³ Так, на обласному з'їзді меншовиків п'яти губерній у Києві (VIII, 1917) була прийнята резолюція пор «експропріацію (землі, — А. Т.) шляхом викупу за правильною оцінкою», щоб уникнути «економічних потреб». «Пролетарий», № 110, 5. VIII. 1917.

журнал закликав продовжувати війну. В № 1 вміщено таке «патріотичне» положення: «Небувалі випробування, яких ще не знала історія, чекають російську армію. Важкі завдання захисту країни від грізних полчищ Вільгельма необхідно сполучати їй з виборами до Установчих зборів»¹. У той час, коли Тимчасовий уряд та Центральна Рада закликали чекати Установчих зборів, намагаючись цей момент використати для підготовки удару проти революції, більшовики закликали народ негайно вирішувати назрілі питання.

Боротьба більшовиків за солдатські маси була не самоціллю, а однією із стратегічних операцій, розрахованих на залучення селянських мас до активної революційної боротьби. Сільська біднота і батрацтво в своїй основній масі почали згуртовуватись навколо революційних організацій, позитивно впливаючи на середняків. Завдяки поповненню армії новим контингентом робітників зміцнювався контакт двох революційних класів, зростала сила соціального союзу робітників та селян, основою якого була спільна боротьба за мир, землю, хліб, свободу, за владу Рад.

Надзвичайно відповідальні завдання в справі політичної роботи з солдатами ЦК покладав на фронтові та прифронтові партійні організації. Виконуючи вказівки ЦК, Обласний комітет Південно-Західного краю вважав невідкладним завданням «прояснення свідомості цих мас солдатів, зміцнення в їх середовищі політичних організацій нашої партії...»²

У вересні 1917 р. більшовиками Південно-Західного фронту було підготовлено і проведено фронтовий з'їзд, який відіграв важливу роль у розвитку революційної агітації серед солдатських мас. В основу роботи та рішень з'їзду представників більшовицьких організацій Південно-Західного фронту були покладені резолюції наради більшовицьких організацій Південно-Західного краю, що відбулась 10—14 вересня 1917 р. у Києві. З метою вжиття практичних заходів щодо обслуговування потреб фронту з'їздом було обрано армійське Бюро РСДРП(б) Південно-Західного фронту. За вказівками ЦК, Бюро повинно було діяти під керівництвом Обласного комітету; лише при такій умові «не буде небезпеки, що робота серед неоднорідних в класовому відношенні мас, як солдатська маса, дещо відірве товаришів від правильного розуміння завдань партії»³. Для Бюро воєнних організацій ЦК виділив значні матеріальні засоби на випуск загальнофронтової більшовицької газети та добір кваліфікованих кадрів. На прохання Київського комі-

¹ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 2967, арк. 34.

² Див. «Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине» (Сборник документов и материалов), К., 1955, стор. 660.

³ «Исторический архив», 1955, № 5, стор. 16—17.

тету РСДРП(б) Московське обласне Бюро РСДРП(б) відрядило для надання практичної допомоги в організації політичної роботи серед солдатів фронту партійного працівника, члена Петроградського та Московського комітетів РСДРП(б) — Г. А. Усієвича¹. Визначну роль у роботі з солдатськими масами відіграли більшовики Г. І. Чудновський, А. Іванов, М. Тарногородський, партійна група А. В. Снегова та інші. Особливою популярністю серед солдатів Південно-Західного фронту користувався Чудновський, який довгий час працював з солдатами безпосередньо в окопах VII та XI армій, а після перемоги Петроградського збройного повстання був призначений надзвичайним комісаром Південно-Західного фронту.

Значну роботу здійснювало фронтове Бюро РСДРП(б), яке підтримувало тісний зв'язок з ЦК РСДРП(б)².

Особливо активізувався безпосередній зв'язок ЦК з солдатами Південно-Західного фронту у вересні—жовтні 1917 р. В цей час Центральним Бюро воєнних організацій були послані відповідальні працівники на Південно-Західний фронт для контролю за роботою фронтових організацій, підготовки повстання та вивчення ступеня підтримки революційного Петрограда військами фронту. ЦК в свою чергу систематично надсилав брошури, інструкції, бюлетені тощо. Такі зв'язки підтримувались з Гвардійським саперним полком при посередництві члена польового комітету більшовика Пальвадре, 51 Сибірським стрілецьким полком через солдата 2 роти Митропольського, 2 батареєю гвардії кінної артилерії гвардії кавалерійського корпусу через А. І. Рум'янцева. З ЦК постійно листувались Комітет РСДРП(б) і Туркестанського армійського корпусу та голова корпусного комітету 6 армійського корпусу Карахан³. Тісні зв'язки були налагоджені з 48 окремим польовим артилерійським дивізіоном, де була сильна більшовицька організація⁴, полковим комітетом 53 Сибірського полку, 24 Сибірським полком, прославленим 199 піхотним Кронштадтським полком, зокрема 64 кулеметною командою Кольта⁵.

Зрозуміло, що це далеко не повний список адресатів, але і його достатньо, щоб звернути увагу на одну надзвичайно характерну особливість епохи, — зростання авторитету ленінського ЦК

¹ «Исторический архив». 1955, № 5, стор. 17.

² Див. адресну книгу ЦК РСДРП(б). «Исторический архив». № 5. 1956, стор. 32—45.

³ «Исторический архив». 1956, № 5, стор. 40—42.

⁴ Більшовицька організація цього дивізіону в кінці вересня нараховувала 535 членів партії. Там же, стор. 45.

⁵ На початку листопада вся організація 199 полку нараховувала 1000 членів партії. Там же.

РСДРП(б), серед солдатів фронту. Слід зауважити, що згадані нами військові частини першими виступили під прапором більшовицьких лозунгів на боротьбу за мир та землю, першими підтримали збройне повстання петроградського пролетаріату.

Під керівництвом Центрального Комітету РСДРП(б) більшовицькі організації Південно-Західного фронту, переборюючи дрібнобуржуазну стихію, зуміли повести солдатські маси по шляху усвідомленої класової боротьби за Радянську владу і залучити (до жовтня—листопада 1917 р.) в пролетарські резерви соціалістичної революції більше половини армії цього фронту. Революційні події на Південно-Західному фронті, де зосереджувалось біля трьох мільйонів озброєних солдатів, були, аналогічно Північному і Західному фронтам, не лише передвісником грядущої революції, але й одним із найважливіших факторів, що принесли їй перемогу.

II.

Ставка і вся контрреволюційна верхівка армії чинили шалений опір революційній боротьбі народів Росії за мир, землю і свободу. Знаходячись у безпосередній залежності від імперіалістів США і Антанти, Ставка поступово перетворювалась у центральне вогнище контрреволюції на фронті. Вересневий візит Керенського та військового міністра Верховського на фронт був зв'язаний з планом перетворення Ставки в надійний оплот буржуазії. Незабаром Ставкою було розроблено «Проект реорганізації армії», щоб оголодити її «від проникнення ідей більшовизму»¹.

З метою створення в Росії боездатного антибільшовицького центра імперіалісти США надали Коаліційному урядові матеріальну та фінансову допомогу. Американські дипломати та військові спеціалісти радили Керенському і К⁰ дотримуватись твердого курсу внутрішньої політики. Відносно смертної кари на фронті посол США в Росії Френсіс писав, що цей захід «свідчить про відгук на мою пропозицію про те, щоб уряд (тобто Тимчасовий уряд.—А. Т.) проводив тепер більш жорстоку політику відносно дисципліни в армії, а також відносно крайніх соціалістів, які проповідують мир...»² Саме з цією метою на протязі 1917 р. американські імперіалісти асигнували для Тимчасового уряду 325 млн. доларів³.

Особливо зручним полем діяльності іноземної агентури був

¹ ЦДВІА, ф. 2005, спр. 95, арк. 12.

² Див. А. Е. К у н и н а, Провал американських планів завоювання мирного господарства в 1917—1920 гг., М. 1954, стор. 22.

³ Там же, стор. 24.

Південно-Західний фронт¹. Крім суто воєнно-стратегічного значення, Південно-Західний фронт привертав увагу іноземних імперіалістів як зручний плацдарм економічної та воєнної експансії на Україну. Разом з тим, враховуючи високий потенціал поміщицького землеволодіння на правобережній Україні, наявність міжнародної ворожнечі, розпалюваної буржуазними націоналістами, та значну питому вагу дрібнобуржуазного елемента, не слід забувати і про те, що райони розташування армій Південно-Західного фронту нерідко використовувались контрреволюцією для різного роду авантур. Саме на цьому фронті в червні 1917 р. розпочався пресловутий наступ 8 армії в район Прикарпаття, саме тут розпочав контрреволюційний заколот генерал Корнілов. На долю солдатських мас Південно-Західного фронту випало першими відчувати на своїх плечах ці жахливі авантюри контрреволюції. Але ці спроби задушити революцію викликали ще сильніше обурення народних мас Росії, які вимагали негайного припинення війни. Однак з вимогами народу не хотіли рахуватись іноземні імперіалісти — вони примушували Тимчасовий уряд беззаперечно виконувати таємні імперіалістичні договори.

Особливо запопадливо працював над тим, щоб російська армія і надалі залишалась гарматним м'ясом імперіалістичної бойні, французький генерал Табуї, який, прибувши на Південно-Західний фронт, повчав російських солдатів «задовольнятись рівністю перед лицем смерті і тяготами похідного життя» і висміював тих солдатів, які хотіли уникнути «танцю смерті»². Цього «духовного» наставника ще в березні 1917 р. супроводжував, за дорученням Духоніна, російський князь Кропоткін. Райони дислокації VII, XI та Особливої армії Південно-Західного фронту було дозволено відвідувати членові французького парламенту Лафон, полковнику Ланглюа, капітану Фроссар, прапорщику Демюр та ін.³ Фронт наводняли не тільки французькі місії, тут знаходили сприятливий ґрунт для своєї діяльності американські, англійські, бельгійські агенти, зокрема англійський генерал Нокс, бельгійський міністр Вандервельде. В Тернополі довгий час перебував полковник Фінлейсон, який працював спільно з англійським майором Евертом та американською місією генерала Скотта⁴. З завданням піднят-

¹ На Південно-Західному фронті стояло три російських армії (Особлива — правий фланг, XI — центр, VII — лівий фланг). До складу Особливої армії входили 31, 39, 44, 46 армійські, 4 та 7 кінні і 1 Туркестанський корпуси; до складу XI армії входили: 5, 6, 25, 32, 49 армійські корпуси, 5 Сибірський, 5 кінний і гвардійський кавалерійський корпуси; до складу VII армії: 12, 22, 34, 41 арм. корпуси, 1 і 2 гвардійський корпус, 3 Кавказький та 7 Сибірський корпус. Фронт простягався від Прип'яті до Дністра по території Західної України.

² ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 3650, арк. 27 А.

³ Там же, спр. 2974, арк. 39—40, 46—57, 96.

⁴ Там же, арк. 67, 151.

тя «бойового духу» російської армії в липні на Південно-Західний фронт прибула спеціальна команда під керівництвом англійського генерал-лейтенанта Бартфа, майора Едуардо та італійського генерал-майора Ромена¹. Місія американського майора Керта і капітана Торнау, що знаходилась у Бердичеві, фактично була зв'язуючою ланкою між командуванням Південно-Західного фронту та контрреволюційною Ставкой.

Не важко розгадати діловий напрям подібного потоку военно-політичних місій на російський фронт. Згадані представництва не тільки займались вивченням реальної боєздатності армії та економічних резервів війни в цих районах, але й безпосередньо допомагали в налагодженні контакту між усіма силами, що не поділяли ленінських ідей демократичного миру. Але події в центральних губерніях Росії та, особливо, квітневі і червневі демонстрації, знайшли небажаний для іноземних хазяїв відгук на фронті. Антивоєнні настрої охопили як населення тилових районів, так і багатомільйонну армію. На численних мітингах солдати вимагали роз'яснення: «За що нас ведуть на смерть?». На одному із мітингів після виступу Керенського, який закликав обороняти «свободу Росії» наступом на фронті, до оратора підійшов солдат і голосно сказав: «Плюю я на вашу свободу, навіщо мені земля, коли мене вб'ють?»². На вимогу командуючого Південно-Західним фронтом генерала Брусілова «наступати!» солдати попросили дати відповідь у письмовій формі і через кілька хвилин перед очима командуючого з'явився лозунг: «Мир, геть війну!». Про ступінь антивоєнних та антиурядових настроїв свідчить також солдатська кореспонденція.

Тимчасовий уряд не випадково розширював штати воєнних цензорів, які перевіряли солдатські листи, вилучали більшовицькі брошури, листівки, закреслювали «непатріотичні» вирази, передавали листи в Особливі відділи цензури. Тільки за серпень 1917 р. в Особливе відділення штабу Особливої армії відправлено 1122 листи (із 43312 прочитаних), в тому числі з 31 армійського корпусу — 212, 39 корпусу — 304, 44 корпусу — 302, 4 кінного корпусу — 21. Із 4 тисяч солдатських листів 5 армійського корпусу (XI армія), у вересні цензурою знищено 47, закреслено текстів — 567, надіслано в особливе відділення — 557 листів³.

За дуже применшеними даними цензора 6 армійського корпусу (XI армія) подібних листів було до 3%. В дійсності, питома вага антиурядових та антивоєнних листів з фронту, особливо напереродні збройного повстання, набагато перевершувала цю кількість. Тільки за період з 1 до 25 жовтня було послано солдатами Особливої армії 7 тисяч революційних за змістом листів, що становило 20% від числа всіх солдатських листів цієї армії. Цензо-

¹ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 2974, арк. 103.

² «Спутник війна», К., 1917, стор. 135.

³ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 2938, арк. 45.

ри відправили в особливе відділення 841 лист, а в 5450 листах закреслили тексти¹. Майже такий самий процент антиурядових листів був у VII та XI арміях.

Антиурядові та антивоєнні настрої в солдатському середовищі — це невід'ємні умови революційного руху в російській армії того часу, основні передумови більшовизації армії. Завданням більшовицької партії було насамперед втілення в ці настрої організованого елемента, цілеспрямованія революційної енергії солдатських мас, як збройних носіїв селянської ненависті до поміщиків та куркулів. Більшовики вказували на практичні заходи революційних мас, відстоювали певну тактику боротьби за народні права. В умовах переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну в основу більшовицької тактики боротьби солдатських мас за мир та землю було покладено лозунги братання та демократизації армії.

Ленінська партія відстоювала лозунг братання насамперед тому, що він відкривав реальні перспективи скорочення сфери імперіалістичної війни і зміцнення інтернаціональної солідарності солдатських мас воюючих країн. Братання було найкращим засобом залучення демократичних сил воюючих націй для спільної боротьби проти війни та імперіалізму. В статті «Братання» М. І. Калінін писав: «...цей, за своєю суттю, мирний лозунг в умовах даної дійсної обстановки із лозунга боротьби за мир невблаганно перетвориться в лозунг боротьби за соціалізм»². Братання, нарешті, в умовах російського бонапартизму було єдино-можливим засобом використати творчість солдатських мас в інтересах завоювання демократичного миру, а значить і вирішення інших завдань революції.

Братання на фронті викликало загальну тривогу в таборі оборонців. Проти братання виступали меншовики та есери, причому вони в цьому питанні нічим не відрізнялись від Ставки та генералітету. Це положення можна підтвердити матеріалами з'їзду солдатських та офіцерських депутатів Південно-Західного фронту, що відбувся в травні 1917 р. у Кам'янець-Подільському та I-го Всеросійського з'їзду Рад. Головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту генерал Брусілов на фронтівому з'їзді сказав, що «братання є злочинном перед нашою батьківщиною»³. Вдавшись до методу історичної аналогії, Брусілов запевняв присутніх, що Росія піде по шляху Римської і Французької імперій. Брусілова підтримав член так званої «делегації Чорноморського флоту» есер Ф. Баткін, який заявив: «Ми обороняємо свободу Росії, а наступ — це найкраща оборона»⁴. На цьому ж з'їзді виступив з демагогічною промовою Керенський, який висловився так:

¹ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 2938, арк. 75.

² «Солдатская Правда», № 11, 30. IV 1917.

³ «Спутник война», К., 1917, стор. 50—53.

⁴ Там же, стор. 61.

«Ми повинні домогтись того, щоб російська революція була не тільки силою моральною, але й фізичною силою. Якщо вас чекає почесна смерть на очах всього світу, то покличте мене. Я піду з гвинтівкою попереду вас»¹. Керенський закликав вести війну «до переможного кінця». Проти братання висловились меншовики та есери на I-му Всеросійському з'їзді Рад. Меншовик Церетелі на засіданні 5 червня пропонував схвалити «діяльність Керенського», мотивуючи тим, що «російська революція повинна продовжувати війну, нав'язану нам старою владою»².

Таким чином, з санкції I-го Всеросійського з'їзду Рад було підготовлено супроти волі народу наступ на фронті. Як відомо, наступ 8-ї армії в район Калуша (Станіславщина) незабаром був парализований контрнаступом австро-німецьких військ, які просунулись в район Тернополя та Кам'янець-Подільського. Ця кривава авантюра Керенського оцінена втратами армій Південно-Західного фронту в 60 тисяч чоловік³.

Провал наступу на фронті призвів до нової кризи Тимчасового уряду. Тоді Коаліційний уряд вдався до тактики терору і помсти. 9 липня Керенський та генерал Брусілов видали наказ, щоб привести військові частини «до покори, не зупиняючись перед застосуванням зброї»⁴. У відповідь на падіння «патріотизму» (тобто падіння довір'я до Тимчасового уряду на фронті) 12 липня Керенський підписує закон «Про военно-революційні суди», яким відновлює смертну кару «за військову та громадянську зраду». Головнокомандуючим Південно-Західного фронту було призначено претендента у військовій диктатурі генерала Корнілова, який повним ходом відновлював інститути царської влади: тюрми, розстріл, диктаторський режим. Створені Корніловим спеціальні загони розстрілювали більшовиків, заарештовували солдатів, встановлювали диктаторський контроль над органами друку та зв'язку. Есеро-меншовицький виконком Південно-Західного фронту схвалив терор корніловців, хоч для форми оговорився, що він «принципово — проти». На засіданні армійського комітету VII армії від 15 липня меншовики та есери, вступивши в блок, запропонували резолюцію про «доцільність смертної кари» як «важкої необхідності». Резолюція була прийнята більшістю голосів. Комісар VII армії Загорський позбавився повноважень за те, що вважав збройну силу проти людей «непридатною» і говорив, що «цей захід погубить армію»⁵. В цілому есеро-меншовицькі комітети в арміях Південно-Західного фронту схвалили терор. В телеграмах на ім'я Керенського виконком Південно-Західного фрон-

¹ «Спутник война», К., 1917, стор. 104.

² Там же, стор. 73—74.

³ Див. «История гражданской войны в СССР», т. I, М. 1936, стор. 234.

⁴ ЦДВІА, ф. 2148, оп. 1, спр. 826, арк. 53.

⁵ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 2971, арк. 35.

ту повідомляв: «Сьогодні головнокомандуючим Південно-Західного фронту та командуючим XI армією за згодою комісарів та комітетів дано накази стріляти по відступаючих»¹. Загроза встановлення військової диктатури з кожним днем зростала.

Силою, спроможною організувати розгром корніловщини і врятувати завоювання революції, були лише більшовики, — це почали розуміти не тільки робітники, але й селяни, одягнені в солдатські шинелі. Солдати надавали посильну допомогу більшовицьким організаціям у боротьбі проти корніловщини, нерідко піднімаючись на збройну боротьбу.

Не дивлячись на заборону мітингів, солдати з власної ініціативи, як це мало місце, наприклад, у 46 армійському корпусі (Особлива армія), організували антикорніловські мітинги, складала резолюції з вимогою покарання Корнілова і Керенського. Протест солдатських мас проти контрреволюційної диктатури був настільки сильним, що багатьом армійським комітетам довелось погоджувати свої рішення з тактикою більшовиків. Часто армійські комітети приймали рішення про арешт реакційних офіцерів, не виключаючи командуючих арміями. Так, 29 серпня було заарештовано командуючого Особливою армією генерала Ерделі «в зв'язку з приєднанням його до Корнілова та Денікіна»². В окремих місцях солдати самочинно розправлялись з ненависними офіцерами. Зокрема, в районі Бердичева солдатами були вбиті командир І-го стрілецького полку полковник Биков та капітан Колобов³.

За офіціальними даними, ставлення солдатів до офіцерського складу 41 армійського корпусу «брутальне та задирливе»⁴. В політдонесенні верховного головнокомандуючого відмічалось, що «солдати зовсім не рахуються з офіцерами». 501 полк (Особлива армія) прийняв резолюцію, в якій кваліфікував усіх офіцерів корніловцями. Солдати цього полку вимагали вигнання всіх офіцерів. На мітингу 3-го Туркестанського полку солдати домоглись усунення командира полку Терсіцького та призначення на його місце поручика Еккерта⁵. В 16 Донському козацькому полку солдатами був заарештований полковий ад'ютант, а вслід за цим — всі ротні офіцери, які оголосили себе прибічниками Корнілова⁶. Однак поруч із більш-менш організованими формами боротьби, нерідко виступи солдатів носили ще примітивний характер. Так, у 75 полку 12 армійського корпусу (VII армія) виступ обмежився «киданням камінців в командира батальйону»⁷. В окремих кавалерійських частинах солдати відмовлялись чистити коней, вва-

¹ Див. «История гражданской войны в СССР», т. I, М., 1936, стор. 326.

² «Пролетарий», № 124, 1 (14). IX 1917.

³ ЦДВІА, ф. 2083, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁴ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 2940, арк. 62.

⁵ Там же, арк. 63—64.

⁶ Там же, арк. 19.

⁷ Там же, арк. 61.

жаючи це «пережитком старого режиму». Частина солдатів піддавалась анархічним настроям, спекуляції, хаотичним виступам проти власності, розбазарювала армійські склади тощо. Всі, хто чинив опір цьому, оголошувались «буржуями» незалежно від майнового цензу та соціального походження.

В боротьбі проти корніловщини взяли певну участь солдати запасних полків. Особливу увагу привертає виступ 15 армійського запасного полку у Вінниці, де під керівництвом місцевих більшовиків солдати вийшли на мітинги, вимагаючи негайного припинення війни та нещадної боротьби проти контрреволюції, очолюваної Корніловим. З різким протестом проти надзвичайних наказів командування виступили солдати 6-го армійського запасного полку 36 бригади. Полковник Павловський заявив солдатам 220 маршевої роти: «...ми повинні воювати, поки не поб'ємо німця». Павловський загрожував смертною карою тим, хто цього не зрозуміє, а лікареві полку сказав: «ніяких хворих, я відправляю солдатів на фронт хоч на носилках». Тоді солдати 2-го батальйону вигукнули: «Заарештувати його!», але член полкового комітету меншовик Гопчевський заспокоїв солдатів і таким чином врятував Павловського від арешту¹.

В період боротьби з корніловщиною в армійському середовищі позначились різкі грані класової диференціації, надзвичайно швидко зростав конфлікт між офіцерами та солдатами. Це пояснюється кількома обставинами. По-перше, спробою реакційного офіцерства, яке репрезентувало в армії панівні класи, відновити старий режим в армії, по-друге, безпосередньою підтримкою більшістю офіцерів корніловської авантюри, по-третє, ворожістю офіцерів до більшовицьких лозунгів. Крім того, значна частина офіцерів входила в «Союз офіцерів армії та флоту», який своєю діяльністю сприяв розвитку контрреволюції в країні.

Револуційний рух солдатських мас в період корніловщини вилився також у форму стихійної самодемобілізації, за образом висловом Леніна, голосування «фронту ногами додому». Стихійну самодемобілізацію не можна примітивно зводити лише до дезертирства, — цей процес мав певну причину. Стихійний потік солдатів з гвинтівками в тил — це не що інше, як процес ліквідації «революційного оборонства», як одна із форм громадянського протесту проти уряду політичних банкрутів. Армія скорочувалась напрочуд швидко, поруч з цим танув збройний оплот буржуазії. Армія, за висловом Леніна, перетворилась в «слабкий організм». І в цьому винні не більшовики, як це твердили буржуазні газети, а вся система буржуазно-поміщицької влади в країні.

¹ ЦДВІА, ф. 2083, оп. 1, спр. 5, арк. 2—3.

III.

Після розгрому корніловщини армія вступає в період більшовизації. Політична свідомість солдатських мас зростає, а їх боротьба набирає більш організованого характеру. Солдати фронту висувають більш чіткі та конкретні вимоги, зокрема, вони вимагали обнародування всіх таємних договорів, звільнення більшовиків із тюрем, передачі всієї землі в руки народу, анулювання всіх урядових наказів, «які не дають розвиватись молодій революції», передачі влади Радам¹. В своїх резолюціях про війну і мир солдати схвалювали більшовицький лозунг: «Через соціалістичну революцію — до закінчення війни».

Необхідно відмітити, що революційний рух в арміях Південно-Західного фронту не обійшов і армійських виборних організацій. Непоодинокі факти відхилення солдатських комітетів від своїх узаконених функцій — переконливий доказ цього процесу. В політичних зведеннях комісари армій та штаби з великим занепокоєнням повідомляли про прийняття солдатськими організаціями антивоєнних та антиурядових резолюцій. Ці якісні зрушення в роботі армійських виборних організацій зумовлювались як загальноросійським піднесенням робітничого руху, так і ростом авторитету більшовиків у масах. Цьому, до деякої міри, сприяв солдатський кворум в армійських комітетах. Так, до складу армійського комітету VII армії входило 15 офіцерів, 3 лікарі, 1 чиновник, 60 солдатів. В Особливій армії за станом на 9 жовтня в усіх військових частинах та установах армії брало участь в роботі комітетів та інших організацій 161 офіцер, 182 чиновники та 2198 солдатів². В цілому, на Південно-Західному фронті в армійських виборних організаціях працювало 7027 офіцерів, 1259 чиновників та 61398 солдатів³.

Якісні зміни в армійських комітетах коливались в залежності від політичної кон'юнктури, так що після корніловщини вони закономірно зазнали певного провітрювання. Однак політичні настрої армійських комітетів були надзвичайно різноманітні. Наприклад, в 26 Могилівському, 27 Вітебському, 40 Коливанському полках XI армії, 307, 501, 504, 613, 685 полках VII армії і в інших полках фронту солдати висловили своє недовір'я комітетам. Це пояснювалось повним відривом комітетів від солдатських колективів в силу засміченості виборних організацій есеро-меншовицьким елементом. Навіть верховний головнокомандуючий змушений був визнати, що «комітети користуються авторитетом лише тоді, коли слідує за бажанням мас»⁴. В тих же військових частинах, де контрреволюційному офіцерству та угодовцям вдавалось підпо-

¹ «Пролетарий», № 125, 3(16), IX 1917.

² ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 2970, арк. 201, 208, 211.

³ Там же, арк. 220.

⁴ ЦДВІА, ф. 2067, о п. 1, спр. 2970, арк. 60.

рядкувати діяльність армійських комітетів своїм інтересам, робота комітетів оцінювалась командуванням «законною», оскільки вона не виходила за межі «господарської частини та відпусток»¹. Але не скрізь вдавалось паралізувати революційну ініціативу солдатських мас, навпаки, під революційним натиском склали свої повноваження та вийшли «у відставку» десятки полкових комітетів. Наприклад, в середині жовтня склав свої повноваження комітет 501 полку, а замість нього було обрано комітет без участі офіцерів².

501 полк 126 піхотної дивізії (Особлива армія) відзначився надзвичайною активністю. Полковий комітет нового складу організував групу агітаторів для пропагування в інших полках більшовицьких лозунгів. Агітатори закликали солдатів сусідніх полків до збройного повстання. Полк вписав в історію Жовтневої революції яскраву сторінку революційної романтики. Саме цей полк виніс непримиренну резолюцію проти офіцерів-корніловців, саме він прославився напередодні Великого Жовтня революційною стійкістю, ставши одним із опорних пунктів більшовицького впливу на голодних, обіраних та змучених тяготами війни окопних мешканців, зокрема на солдатів 502 та 504 полків³. Діапазон впливу цього полку був справді широким. Коли офіцерам та комітетам 685 та 686 полків вдалось вплинути на психологію солдатів і схилити їх до згоди з наказом про розформування полків, то «дякуючи прибулим із 501 полку агітаторам, була винесена резолюція: «Нікуди не йти і не виконувати наказу»⁴. Цьому прикладу послідували солдати 29, 30, 31, 32, 502, 614, 615 та 690 полків Особливої армії⁵.

Напередодні Жовтневого збройного повстання революційний рух в арміях Південно-Західного фронту вступає в нову фазу, позначившись новою якістю класової боротьби. Стихійні форми протесту доповнюються солдатською ініціативою у вирішенні проблеми влади на місцях. Ізоляція контрреволюційного офіцерства та виборність командирів із свого середовища — вирішальний фактор цієї нової якості. У 4-му самокатному батальйоні Особливої армії посади командирів 3-ї роти та завідуючого господарською частиною були замінені вибраними солдатами, в 74-й дивізії VII армії солдати скасували посаду дивізійного інтенданта і передали ці функції особливій комісії. Солдати 299 піхотного Дубненського полку 75 дивізії бувшого командира полку генерала Пургасова «пустили в розхід» за категоричні вимоги наступати на німців, а інших офіцерів обмежили в правах. На загальних зборах полку

¹ ЦДВІА, ф. 2148, оп. 1, спр. 816, арк. 75.

² ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 2940, арк. 63.

³ Там же, арк. 12.

⁴ Там же.

⁵ Там же, арк. 60.

одногосно була прийнята резолюція: 1) відняти у офіцерів дво- колки, 2) відібрати у ротних та батальйонних коней і використати їх для більш істотних потреб, 3) припинити призначення вістових (бувших денщиків)¹. Злободенні питання поточної політики стали жваво обговорюватись на спільних засіданнях солдатських пред- ставників сусідніх частин, на армійських конференціях та з'їздах. Заслугує уваги рішення об'єднаного засідання делегатів всіх частин 5-го армійського корпусу XI армії, що відбулось в кінці вересня 1917 р. Засідання постановило: «1. Уряд, який зрадив своїм зобов'язанням та революції, заарештувати і передати рево- люційному суду. 2. Вся влада повинна перейти в руки Рад робіт- ничих, солдатських та селянських депутатів, які доведуть країну до Установчих зборів». В резолюції визначались основні завдан- ня для нової влади, а саме: а) укладення перемир'я на всіх фрон- тах і запропонування миру всім воюючим народам..., б) скасуван- ня земельної власності та передача в руки трудящих... без вся- кої плати всіх земель, в) запровадження державного контролю над промисловістю та загальною обов'язковою трудовою повинністю, г) скасування смертної кари. д) амністія всім заарештованим за політичну агітацію, і негайний суд над Корніловим та його при- бічниками, в тому числі над Керенським². Ідея передачі влади в руки Рад стала непорушним законом революційної епохи, а пе- рехід солдатських мас до більш організованих форм політичної боротьби — практичним втіленням цієї ідеї.

Взяти владу в свої руки було законним правом робітничого класу та трудового селянства Росії, однак цю владу не могла захищати стара армія. Революційні маси, борючись за вла- ду, одночасно створювали свої збройні сили — Червону Гвардію, що принципово відрізнялась від попередніх армій. В зв'язку із цим не можна забувати специфіки умов бо- ротьби за владу Рад в російській армії. Солдати використовова- ли доступні в цих умовах форми класової боротьби та демокра- тичного руху.

Особливо важливу роль відіграли солдатські маси в розгор- танні загальнонародного руху за припинення імперіалістичної вій- ни та встановлення демократичного миру. Ця боротьба розвива- лась, головним чином, в таких формах: а) братання, б) невиконання наказів офіцерів, в) ігнорування воєнно-польових занять, г) залишення позицій, д) відмовлення слідувати на фронт, е) ви- моги виводу частин у тил тощо. Але найбільш характерними фор- мами революційного руху в умовах фронту було братання та не- підкорення розпорядженням і наказам Тимчасового уряду. Разом з тим, яскравим показником високої політичної активності сол-

¹ Див. «Каторга и ссылка» (историко-революционный вестник), кн. 1(98), М. 1936, стор. 55—56.

² ЦДАЖР УРСР, фонд листівок за 1917 р.

даських мас була революційна співдружність з селянством у боротьбі за землю на засадах платформи ленінської партії. В середині вересня 1917 р. з ініціативи 2-го гвардійського корпусу VII армії почався масовий виступ солдатів та селян проти поміщицької власності на Поділлі. 22 вересня частини 2-го гвардійського корпусу захопили завод в Карачаївцях, розігнавши «вогнем охорону із козаків», потім оволоділи містом Баром, а 26—27 вересня «спільно з місцевими селянами розгромили маєтки Сербіновці та Северинівку» і маєток Шеніовського Слобідку Межирівську. 23 вересня гвардії Петроградським полком захоплено економію члена державної Думи Чіхачова поблизу Бара¹. В той же час спільно з селянами виступили солдати 413 полку 104 української дивізії в Литинському та солдати 609 українського полку в Летичівському повіті, які лише за одну ніч з 16 на 17 жовтня «розгромили 4 економії»². Не дивлячись на вжиті Центральною Радою надзвичайні заходи³, революційний рух на селі не припинювався. На початку жовтня активний аграрний рух поширився майже на всю територію Поділля і Волині, причому надзвичайно гострого характеру набрали виступи проти великих землевласників. Так, 18—20 жовтня відбулось повстання солдатів 264 запасного полку та місцевих селян проти князя Сангушка⁴. Із найбільш масових солдатсько-селянських виступів проти поміщицького землеволодіння слід назвати, крім виступу 2-го гвардійського корпусу та славутського повстання, виступи солдатів лейбгвардії Волинського полку та 3-го лейбгвардії артилерійського дивізіону в межах володінь П. Ренненкампа на Вінниччині⁵.

В той час коли тилові частини армій Південно-Західного фронту були зайняті антипоміщицькою боротьбою, на передових позиціях фронту набирає небувалого розмаху революційна боротьба за мир. Характерно, що саме після розгрому корніловщини революційна боротьба на Південно-Західному фронті вступає у свій завершальний етап, який характеризується демократизацією та більшовизацією армії, злиттям в єдиний потік солдатсько-селянського руху за землю в прифронтовій смузі з демократичним рухом окопних солдатів за мир.

Численні документи свідчать, що солдати в більшості своїй відкрито висловлювались за негайне припинення війни. Ленінська ідея демократичного миру оволоділа переважною більшістю сол-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 334, оп. 1, спр. 53, арк. 88—89.

² Там же, арк. 205.

³ В своїх телеграмах Петлюра вимагав від дивізійних військових рад «негайного дізнання» причин виступу українізованих частин проти поміщиків та заарештування організаторів. Там же, арк. 175. Було також виділено представника ЦР при комітеті постачання П-3 фронту, щоб бути «в курсі справ». ЦДАЖР, ф. 132, оп. 2, спр. 2, арк. 119—121.

⁴ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 47, арк. 140.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 334, оп. 1, спр. 53, арк. 48.

датів Південно-Західного фронту. Командуючий Особливою армією генерал Стельницький в рапорті від 21 жовтня писав: «Думка про необхідність негайного миру на яких завгодно умовах, подібно спруту, захоплює і окутує частини, поширюючись в останній час з неймовірною швидкістю». Генерал жалкує, що зникла віра в командний склад і Тимчасовий уряд. «Знову спалахують випадки братання та погрози зброєю артилерії тим, хто заважатиме (братанню — А. Т.). Цілі полку і навіть дивізії відмовляються виконувати дерективи»¹. Із рапорту видно, що особливою активністю в боротьбі за мир відзначились солдати 330 полку 83 піхотної дивізії, 486 полку 122 дивізії, весь склад 126 піхотної дивізії, майже всі полки 57, 111, та I-ї Туркестанської дивізій, 615, 616 полки 125 дивізії, 685, 686 полки 53 дивізії. Характерно, що в усіх перерахованих частинах були партійні більшовицькі організації або партійні групи. В I-му Туркестанському корпусі працював комітет РСДРП(б)².

Командуючий армією не бачить інших заходів до припинення «бунтів», крім запровадження штрафних полків, причому кандидатами в такі виділяє 53 та 194 піхотні полки.

Не в меншій мірі революційний рух за мир поширився на фронті XI армії, особливо серед солдатів 5, 6 та 25 армійських корпусів. 10 гренадерський Малоросійський, 11 гренадерський Фанагорійський та 12 гренадерський Астраханський полки, що входили до складу 25 армійського корпусу, «вимагають миру на яких завгодно умовах»³. Командир 25 корпусу писав, що серед солдатів «бажання миру зростає з кожним часом»⁴. У цьому корпусі тяга до найшвидшого укладення миру і припинення війни посилились «дякуючи новому поповненню». Так, коли перевели частину солдатів із 607 полку у 181-й піхотний Остроленський полк, то до складу комітетів багатьох рот увійшли виключно солдати 607 полку. Ці комітети прийняли рішення: «Мир на яких завгодно умовах»⁵. Загальне бажання укласти мир без анексії та контрибуцій відмічалось також у 749 пішій дружині.

Начальник штабу 6 армійського корпусу XI армії генерал-майор Греков в рапорті від 21 жовтня доповідав, що «в корпусі ... є бажання найскорішого миру, ... наступального пориву немає»⁶. У 14 Олонецькому полку велась «таємна агітація за укладення миру без анексії та контрибуцій». Командир полку підполковник Гранат та голова полкового комітету Смолієвський констатували, що

¹ ЦДВІА. ф. 2067. оп. 1. спр. 2940. арк. 1.

² «Исторический архив», № 5, 1956, стор. 42.

³ ЦДВІА. ф. 2148. оп. 1, 816, стор. 75.

⁴ Там же. арк. 116.

⁵ Там же. арк. 177.

⁶ Там же. спр. 817. арк. 144—145.

боротьба з «таємною агітацією ...надзвичайно важка»¹. Причину труднощів боротьби проти «таємної агітації» безспідставно пояснив командир 5 армійського корпусу, який в донесенні про політичні настрої солдатів його корпусу з 13 по 20 жовтня заявив: «Шкідливий елемент є (тут мається на увазі більшовицька агітація за мир. — А. Т.), але боротьба з ним неможлива, оскільки він приховується більшістю»².

Командуючий VII армією генерал Ціхович рапортував, що агітація на користь миру «має дедалі більший успіх». Генерал з занепокоєнням констатував: «Загальний для піхоти потяг до миру поширюється на 7 Сибірський мортирний дивізіон... Всі корпуси армії не здатні до активних дій»³. Найбільш наступальна і порівняно організована боротьба за мир мала місце у 2 гвардійському корпусі, що рішуче почав переходити на сторону більшовиків, а також у 22 армійському корпусі, «резерви якого ведуть себе подібно частинам 2 гвардійського корпусу»⁴. Негайного укладення миру вимагали солдати 3 Кавказького та 7 Сибірського корпусів.

Боротьба за мир в арміях Південно-Західного фронту напередодні збройного повстання вилилась також у форму збройних мітингів. Спочатку збройні мітинги виникли у Вінниці та окремих полках Особливої армії. Ініціатором цієї форми боротьби в тилу Південно-Західного фронту був 15 запасний армійський полк, солдати якого разом з вінницькими робітниками на мітингу 13 жовтня поклялись: «Помремо, але доб'ємось влади робітників, селян та солдатів». Полк виступив під прапором «Вся влада Радам!»⁵. В офіціальних армійських донесеннях повідомлялось: «У Вінниці солдати, які «підлягають розформуванню, самочинно захопили зброю; ведеться широка більшовицька агітація і чекають збройного виступу...»⁶. Солдати 15 полку у повному складі, під звуки оркестру і з лозунгом «Вся влада Радам!» підійшли до будинку міської Ради і постановили без розпорядження Рад на фронт не виступати, інакше кажучи, вони вручили своєму революційному органу надзвичайні повноваження в розумінні підготовки збройного повстання на Поділлі. Вслід за виступом 15 запасного полку, збройні мітинги відбулись на правому фланзі Південно-Західного фронту. З 21 по 23 жовтня збройні мітинги спалахнули в кількох полках 44 армійського корпусу. Захопивши зброю, солдати 408 полку вийшли на мітинг. Тут вони дискутува-

¹ Там же, арк. 276.

² ЦДВІА, ф. 2148, оп. 1, спр. 819, арк. 95.

³ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 2940, арк. 26, 37.

⁴ Там же, арк. 61.

⁵ Див. Е. Бош, «Год борьбы», М—Л., 1925; Л. Тарнопольський і С. Федулкін, «Жовтень на Вінниччині», Вінниця, 1927.

⁶ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 2940, арк. 56.

ли зі зброєю в руках, різко критикуючи старий склад комітету, який «танцював під дудочку буржуїв». Тут же було обрано новий склад комітету, до якого увійшли солдати-більшовики та співчуваючі їм. Потім солдати 408 полку виділили депутацію до Тимчасового уряду з вимогою негайного укладення миру; на випадок незадоволення вони загрожували «влаштувати варфоломівську ніч»¹.

Напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції солдатські маси більш конкретно розуміли свою роль в завоюванні миру. Досвід сусіднього, Західного фронту, в цьому відношенні був досить показовим. Масове братання, категоричне відмовлення стріляти по солдатах, які виходили на братання, заміна угодовських комітетів більшовицькими, винесення антиурядових резолюцій — характерні риси революційного руху в цей час. Командування арміями все більш занепокоювалось «різного роду злочинними діями цілих військових частин». Якщо до вересня 1917 р. революційний рух в арміях Південно-Західного фронту був переважно стихійним, то в жовтні—листопаді перед нами повстають факти революційних виступів силою окремих дивізій і навіть корпусів. В офіціальних донесеннях цей період кваліфікується як «деморалізація і розпуста максимального розміру». Разом з тим, перед страхом грізних сил революції, генерали змушені були визнати, що «невиконання наказів набрало хронічного характеру»². В штаб армії Південно-Західного фронту і в Ставку все більш поступало донесень про більшовизацію цілих військових частин. Так, із Старокостянтинова 23 жовтня повідомлялось, що «6 армійський корпус переважно більшовицький. Корпусний комітет відрядив делегатів на з'їзд Рад»³. Солдати 25 корпусу заявили: «Окопи більше не потрібні, їх треба засипати». За даними штабу Південно-Західного фронту в період з 1 по 31 жовтня 1917 р. в арміях цього фронту зареєстровано масових виступів цілими частинами по Особливій армії—75 випадків, по VII-й—49, по XI-й — 34 випадки. Найбільше число революційних виступів солдатських мас проявилось в таких формах:

- а) невиконання бойових наказів цілими частинами — 32;
- б) масове відмовлення від занять — 19;
- в) масове відмовлення від роботи в окопах — 35,
- г) образи, напади та арешти офіцерів — 13;
- д) братання — 7 (із них 5 випадків братання по фронту Особливої армії;
- е) солдатські мітинги — 5;
- ж) протизаконні постанови — 19⁴. В останньому пункті мались

¹ ЦДВІА. ф. 2067, оп. 1, спр. 2940. арк. 64.

² Там же, арк. 21—22.

³ Там же, арк. 24.

⁴ Там же, арк. 153.

на увазі резолюції з вимогою передачі всієї влади до рук Рад, вимоги суду над Тимчасовим урядом, а також резолюції на захист братання з солдатами воюючих націй.

Для порівняння слід нагадати, що за цей же період на всіх 4-х російських фронтах зареєстровано 53 випадки братання, 104 випадки невиконання бойових наказів, 24 вимоги про звільнення з посад старших офіцерів, 67 фактів образи, або вбивств офіцерів, 22 резолюції про негайне укладення миру і т. п.¹

Якщо взяти за основу офіціальні дані штабів армій Південно-Західного фронту, авторам яких властива певна обережність в силу надзвичайного загострення політичної ситуації, то і цих даних цілком достатньо, щоб зробити висновок не лише про небажання переважної більшості солдатів продовжувати війну, але й про значний вклад фронту в загальнодемократичну боротьбу народів Росії за мир.

Цілком зрозуміло, що оскільки армія за своїм соціальним складом являла собою різнорідний контингент, то і позиції ставлення до демократичних та соціалістичних лозунгів були далеко не однакові.

Для прикладу проаналізуємо телеграму — зведення про настрої в XI армії за станом на 29 жовтня та телеграму штабу XI армії. В них повідомлялось, що у 6 армійському корпусі «ставлення до війни негативне», «авторитетом комітети не користуються». У 5 Сибірському корпусі «агітація більшовиків має великий успіх», «ставлення до офіцерів недовірливе, а іноді вороже», «усі частини дивізій живуть лише надією на мир», солдати 8 роти 24 Сибірського полку (6 Сибірська дивізія) категорично відмовились відкрити вогонь по солдатах, які вийшли на братання, — «останні розігнані артилерійським вогнем». У цьому ж корпусі відбулось загальне засідання корпусного та дивізійних комітетів, на якому було присутніх 118 членів армійських комітетів, причому при обговоренні питання про мир 60 членів покинуло зал, а 58 прийняло резолюцію про підтримку Тимчасового уряду. В корпусі багато полків перейшло на позиції більшовицької програми миру. «У 50 піхотній дивізії всі полки та комітети настроєні по-більшовицькому», 197 полк прийняв «різку резолюцію проти Керенського, частина артилерії цієї дивізії за більшовиками, частина — за урядом». У 32 армійському корпусі «комітети працюють енергійно, але довір'ям та популярністю не користуються, крім випадків коли комітети виконують всі вимоги солдатів». 100 та 125 дивізії цього корпусу співчували більшовикам. Тільки в зведеному козацькому полку (гвардії кавалерійський корпус), а також в 7 арти-

¹ Див. «История гражданской войны в СССР», т. 1, М., 1936. стор. 417.

дерійській бригаді та 15 Сандомирському кінному полку (5 армійський корпус) були винесені резолюції про підтримку Тимчасового уряду та «необхідність продовження війни»¹.

Отже, узагальнюючі дані створюють таку картину політичних настроїв у військах XI армії: 1. Всі солдати восьми корпусів, що входили до складу армії, за винятком 10—15 полків, стояли за безумовне укладення миру, за негайне припинення війни. 2. В зв'язку із повстанням петроградського пролетаріату та проголошенням ленінських декретів про мир та землю більшість солдатів 5, 6, 25, 32 армійських та 5 Сибірського корпусів висловили словом і підтвердили практичними ділами свою солідарність з петроградським пролетаріатом та декретами II Всеросійського з'їзду Рад. Невизначеність і різнобіжність настроїв характерні для гвардійського кавалерійського корпусу, 49 армійського та 5 кінного корпусів. 3) Більшість комітетів залишалась на позиціях політики Тимчасового уряду та генералітету.

Із телеграми начальника штабу VII армії генерал-майора Грішинського видно, що і на цій ділянці фронту жадання миру охопило переважну більшість солдатської маси. Серед солдатів 34 корпусу (яким, до речі, командував генерал П. Скоропадський) «ставлення до війни в цілому негативне». У 1 полку 41 корпусу генерал Рубенау, який вимагав негайно виступати на позиції, був зустрінутий вигуками: «Бий його!» Категорично відмовились воювати солдати 1 та 2 гвардійських корпусів. Ставлення солдатських мас VII армії до комітетів знаходились в прямій залежності від прийнятих комітетами резолюцій. Коли один із членів полкового комітету Павловського полку (1 гвардійський корпус) виступив за продовження війни, то солдати негайно позбавили його повноважень. 2 гвардійський корпус, який влітку 1917 р. першим виявив бажання бути ударним, тепер, за даними штабу армії, вирішив «не воювати взагалі». Збройний мітинг Литовського полку виніс таку резолюцію: «Уряд, що складається в більшості з буржуазних елементів за 7 місяців революції нічого не дав народові, крім очевидної контрреволюції». Солдати в своїх виступах ганьбили армійський комітет за його резолюцію відносно II Всеросійського з'їзду Рад² і вимагали «націоналізації банків, копалень тощо»³.

¹ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 33, арк. 312—315.

² Малося на увазі рішення виконкому Південно-Західного фронту від 3. X. 1917 р. про те, що «в умовах бурхливої» підготовки до Установчих зборів «з'їзд не буде відповідати своєму призначенню і не дасть позитивних для демократії результатів». Комітет вважав можливим скликати з'їзд Рад лише після Установчих зборів. ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 2971, арк. 108.

³ Там же, спр. 33, арк. 316—318.

Штаб армії занепокоювався тим, що збройний виступ у Петрограді дав приголомшуючий ефект», що «більшовицька пропаганда пускає глибокі коріння, причому з нею боротись комітети не в силах». Грішинський зазначає, що петроградські події дали «можливість виявити значний процент більшовиків у 73 та 74 полках 12 корпусу»¹. Генерал приходив до висновку, що «всезагальне прагнення до миру паралізує всяке нагадування про дисципліну, яке розглядається солдатами як контрреволюційне»².

Командування армій Південно-Західного фронту змушене було визнати слабкість ефекту репресивних заходів, відмінити деякі накази про розформування військових частин, утриматись від опублікування наказів про штрафні полки і т. п. Центральна Рада зробила спробу зупинити наростання революційного руху в армії посиленням українізації, реорганізацією армійських комітетів у військові ради, посиленням репресій. Центральна Рада намагалась вивести революційно настроєні частини за межі України (зокрема 2 гвардійський корпус), а українізовані частини (6 та 34 армійські корпуси) використати для придушення аграрного руху. Головнокомандуючий Південно-Західним фронтом Володченко 16 жовтня видав наказ про розформування ряду полків, мотивуючи це необхідністю скорочення державних витрат. Але всі ці заходи були безсилими перед гігантською хвилею революції. 23 жовтня командуючий VII армією генерал Ціхович скаржився, що солдати багатьох полків, які визначені до розформування, категорично відмовились виконати цей наказ. «Розформувати ніким, оскільки кіннота далеко в тилу зайнята службою по втихомирюванню», судові органи «неспроможні впоратись з ділами»³.

Всі наведені вище факти свідчать про дальший розвиток революції на фронті, про загострення класової боротьби між силами терору і свободи, війни і миру в солдатському середовищі. Революційний рух в арміях Південно-Західного фронту був складовою частиною великих і знаменних подій 1917 р. Солдати не замкнулись у сферу суто професійно-армійських інтересів, — вони продовжували жити тим життям, із якого були вирвані війною, активно реагуючи на всі найважливіші події в країні. Їм належить надзвичайно важлива роль в загальнодемократичному русі за мир та землю. Залишається очевидним і той факт, що солдати Південно-Західного фронту, в тому числі українізованих частин, напередодні Жовтневої революції більш сміливо поривали стосунки з буржуазно-націоналістичними демагогами та масовим порядком вливались у більшовицькі резерви революції.

¹ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 33, арк. 316.

² Там же, арк. 318.

³ ЦДВІА, ф. 2148, оп. 1, спр. 820, арк. 122.

На гіркому життєвому досвіді солдатські маси переконались, що Тимчасовий уряд та Центральна Рада ведуть країну до економічної та національної катастрофи. Тільки негайне укладення миру, передача землі селянству і влади — Радам могло врятувати країну і вирішити долю народів в інтересах соціального прогресу.

Типовим відбиттям злободенних вимог солдатських мас є резолюція приватного зібрання солдатських делегатів Південно-Західного фронту, які, заслухавши доповідь про промислову розруху, абсолютною більшістю голосів постановили: «Тільки влада Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, уклавши мир і запровадивши робітничий контроль над виробництвом, зможе знищити розруху, яка загрожує нам голодом»¹. Така була воля революційних мас фронту. Ось чому саме в окопах все частіше появляються лозунги «Мир — народам», «Влада — Радам», а на солдатських мітингах все гучніше лунають заклики «Хай живуть більшовики!»

Завоювання на свою сторону більше половини армії, розгром контрреволюційного генералітету, паралізація збройного походу на революційний Петроград, визнання солдатами Радянської влади, — такі далеко не повні результати стратегії більшовиків на Південно-Західному фронті в момент Петроградського збройного повстання.

¹ «Голос социал-демократа», № 100, 25. X. 1917.

Г. В. СІЧКАР,

доцент, кандидат історичних наук

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОЛЕТАРИАТУ В КАМ'ЯНОВУГІЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

XX з'їзд КПРС, осудивши культ особи, поширення якого применшувало роль партії і народних мас, поставив перед працівниками ідеологічного фронту завдання в усій своїй роботі послідовно розкривати важливіше положення вчення марксизму-ленінізму про народ як творця історії, творця всіх матеріальних і духовних багатств людства. В зв'язку з цим особливого значення набуває наукова розробка історії героїчного робітничого класу нашої Вітчизни.

За останній час з'явилося ряд наукових праць, присвячених історії російського пролетаріату. В ряді їх прямо чи побіжно висвітлюється також історія робітничого класу України — складової і невід'ємної частини російського робітничого класу. Це фундаментальні видання серій документальних збірників «Рабочее движение в России в XIX веке», «Революция 1905—1907 годов в документах и материалах» під редакцією академіка Г. М. Панкратової, праці істориків Москви, Ленінграда, і всіх братніх республік про першу російську революцію, книги, журнальні статті і брошури Ф. Є. Лося, О. О. Нестеренка¹ та інші. Найбільш повно проблема формування робітничого класу на Україні висвітлена в монографії Ф. Є. Лося «Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст.», виданій в кінці 1955 р.

¹ Маємо на увазі статтю Ф. Лося «К вопросу о формировании рабочего класса на Украине», «Вопросы истории» № 2 за 1951 р., його брошури «Формування робітничого класу на Україні» К., 1949 р., «Керівна роль робітничого класу у визвольній боротьбі проти царизму і поміщицько-капіталістичного гноблення» К., 1950. О. Нестеренка, «Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст.». К., 1955.

Проте навіть поява такої монографічної літератури не вичерпує повністю питання. Предметом дослідження і надалі лишатиметься висвітлення особливостей процесу формування окремих загонів робітничого класу, всієї багатогранності класової боротьби російського пролетаріату. Вивчення особливостей процесу формування робітничого класу в окремих галузях промисловості дає можливість глибше зрозуміти особливості робітничого руху в різних промислових центрах, а значить, з'ясувати деталі, які доповнюють і розширюють загальну картину процесу формування і розвитку класової боротьби пролетаріату, показують зв'язки робітничого класу в національних районах із загальноросійським робітничим рухом.

Всебічне вивчення історії робітничого класу України остаточно викриває антинаукові, контрреволюційні «теорії» українських буржуазних націоналістів, які прагнули затушувати формування з місцевого населення антагоністичних класів капіталістичного суспільства — буржуазії і пролетаріату.

Автор цієї статті і ставить собі за мету показати деякі особливості формування робітничого класу в кам'яновугільній промисловості Донбасу в другій половині XIX ст. При цьому автор не обмежується спостереженнями за українською частиною Донбасу, а розглядає цей процес в усьому кам'яновугільному басейні. Такий підхід дає можливість простежити спільні умови життя і праці російських і українських робітників, вивчити благотворний вплив передових російських робітників на формування революційної свідомості донецьких шахтарів і їх спільну боротьбу проти класового ворога — капіталістів і царського самодержавства.

* * *

Класики марксизму-ленінізму в своїх працях, присвячених виникненню і розвитку суспільних класів, неодноразово відзначали, що саме поняття «пролетаріат» є історичною категорією, нерозривно зв'язаною з розвитком капіталістичного способу виробництва. Так, ще в «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «В тій самій мірі, в якій розвивається буржуазія, тобто капітал, розвивається і пролетаріат, клас сучасних робітників, які тільки тоді й можуть існувати, коли знаходять роботу, а знаходять її лише до того часу, поки їх праця збільшує капітал»¹.

Глибокий аналіз розвитку капіталізму в Росії і формування тут промислового пролетаріату знаходимо в творах В. І. Леніна, зокрема в його праці «Розвиток капіталізму в Росії». В. І. Ленін розглядав процес формування промислового пролетаріату в тісному взаємозв'язку з розвитком трьох стадій капіталізму в про-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Маніфест Комуністичної партії. Держполітвидав УРСР, Київ, 1953. стор. 38.

мисловості — дрібного товарного виробництва, капіталістичної мануфактури, фабрики (великої машинної індустрії) ¹.

Саме перехід до великої машинної індустрії в Росії, як і в інших капіталістичних країнах, привів до утворення основних класів капіталістичного суспільства — буржуазії і промислового пролетаріату. Усуспільнивши виробництво, капіталізм «створив не тільки матеріальні умови нових порядків, але водночас створив нову соціальну силу: клас фабрично-заводських робітників, міського пролетаріату» ².

Виходячи з учення класиків марксизму-ленінізму про нерозривність процесу формування промислового пролетаріату з розвитком капіталістичної промисловості, перш ніж перейти до основного питання, зупинимось коротко на історії розвитку кам'яновугільної промисловості Донбасу.

Офіційне відкриття покладів кам'яного вугілля в Донбасі і початок їх розробки відносяться до першої чверті XVIII ст. і зв'язані з діяльністю талановитого рудорозвідника-самоука Григорія Капустіна. Відряджений Гірничою Колегією на південь для розшуку залізних руд, він натрапив у 1724 р. на поклади кам'яного вугілля у самому центрі Донбасу — в районі м. Бахмута (тепер Артемівськ) ³.

У 1723 р. тут була відкрита перша кам'яновугільна копальня, яка кілька місяців давала вугілля Бахмутським солеварням, а також казенним кузням, що ремонтували солеварні сковороди ⁴.

Перші значні кам'яновугільні копальні появились тут лише в кінці XVIII ст., після побудови Луганського чавуноплавильного заводу. Кам'яне вугілля добували місцеві селяни протягом 3—4-х зимових місяців, коли скорочувались сільськогосподарські роботи. У датованих 1807 роком звітах правління Луганського заводу значиться, що за час з 1796 по 1806 рр. біля Лисичого байраку, в селах Білому, Ново-Павлівському, Успенському і станиці Гундоровській було видобуто вугілля 2 млн. 418 тисяч пудів. Видобуте вугілля поставлялось заводу (1 млн. 600 тис. пудів), Чорноморському флотові (17 тис. пудів) і продавалось іншим покупцям ⁵.

З діяльністю Луганського заводу зв'язане відкриття першої казенної кам'яновугільної копальні в Лисичанську. В 1818—1820 рр. тут були розвідані великі поклади кам'яного вугілля і

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, том 3, стор. 466—467.

² В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 166.

³ А. А. Зворыкин, Открытие и начало разработки угольных месторождений в России, т. 1, 1950, стор. 17, 214.

⁴ Там же.

⁵ Див. П. И. Фомин, Горная и горнозаводская промышленности Юга России, Харків, 1915, том 1, стор. 26—27.

закладені перші шахти, а вже через рік видобуто 150 тисяч пудів вугілля для потреб заводу¹.

Гірничий інженер Є. Ковалевський, відвідавши в 1828 р. Донбас, застав там уже 23 «значні» копальні вугілля². Одною з більших була Лисичанська копальня, яка розробляла 7 вугільних пластів.

Через відсутність споживачів вугілля, численні родовища кам'яного вугілля, відкриті в самому центрі Донбасу — Бахмутському і Словоносербському повітах — лишилися невикористаними. Невелика кількість вугілля добувалась лише з верхніх пластів найпримітивнішим способом — дрібними шахтами «дудками» без кріплення і відливу води.

В збірнику статистичних відомостей, який був виданий корпусом гірничих інженерів в 1864 р., дається опис 20 найбільших розроблюваних родовищ Катеринославщини. На 18 з них глибина шахт не перевищувала 40 метрів і лише на 2 родовищах були шахти до 80 метрів, на яких працювали дві парові машини по 20 кіньських сил і локомобіль для відливу води³.

Майже в такому ж стані знаходились і родовища антрациту відкриті в східному районі Донбасу на річці Нижній Донець. За деякими відомостями в 1808 р. тут було видобуто 150 тисяч пудів антрациту, який використовувався у кузнях та для опалення урядових будинків у містах Новочеркаську і Ростові⁴.

Чорноморські порти і відкриті в 1833 р. Чорноморське пароплаводство в основному використовували англійське кам'яне вугілля, яке у великій кількості привозили сюди як баласт англійські судна, що прибували в Росію за хлібом. При перевезенні донецького вугілля гужовим транспортом вартість його зростала з 2—4 копійок за пуд на шахтах до 20—25 копійок в Одесі чи Севастополі. Це на 10 коп. перевищувало ціну одного пуда вугілля, привезеного з Англії⁵.

Російський гірничий інженер Носов, уважно обстеживши родовища донецького вугілля в 50 рр. XIX ст., писав у Гірничий департамент, що до 1857 р. відомо було в Донецькому басейні 647 виходів пластів кам'яного вугілля. Проте переважна більшість родовищ не розроблялась через відсутність збуту для вугілля. За тими ж даними на початку 1865 р. в районі Донбасу нараховува-

¹ Див. «Южно-русский горный листок» № 1, 1880, стор. 3.

² Див. Е. Ковалевский, Геогностическое обозрение Донецкого края, «Горный журнал», 1827, кн. 1, стор. 3.

³ Див. «Сборник стат. сведений по горной части за 1864 год». СПб, 1864, стор. 114—118.

⁴ Див. «Обзор рынков сбыта антрацита Донецкого бассейна», Харків, 1914.

⁵ Див. Л. Скальковский, Каменноугольная промышленность в Новороссийском крае, Журнал Министерства внутренних дел, 1897, ч. 17, стор. 377.

лось 678 родовищ вугілля, але тільки на 66 з них здійснювались розробки¹.

Як бачимо, кам'яновугільна промисловість Донбасу розвивалась до реформи 1861 р. дуже повільно насамперед тому, що вона не мала достатнього збуту вугілля на місці, а також дешевого транспорту для перевезення його на більш віддалені ринки. Це в свою чергу було обумовлене загальним відставанням промислового розвитку Росії, пануванням тут феодально-кріпосницьких відносин.

На відміну від дореформеного періоду попит на донецьке вугілля значно зростає у перші ж десятиріччя після реформи 1861 р. Це, насамперед, було зв'язано з широким залізничним будівництвом в Росії. За 26 післяреформених років залізнична сітка Росії зросла більше, ніж у 7 раз, 3819 кілометрів у 1865 р. до 29063 кілометрів у 1890 р.² В тому числі будується ціла сітка залізниць на Півдні Росії³.

Побудовані в 60—70-х рр. на Півдні залізниці стали першими великим споживачами донецького кам'яного вугілля. Разом з тим вони відкрили доступ йому на ширший ринок. Тому кожна нова залізниця, а часто лише самі чутки про її будівництво породжували десятки і сотні нових шахт, власники яких сподівались одержати зручний збут і великі бариші. Наскільки Курсько-Харківсько-Азовська залізниця, що пройшла через західну частину Донбасу, мала вплив на ріст вуглевидобутку, можна судити з того, що річний видобуток вугілля у цьому районі виріс з 2,5 млн. пудів у 1869 р. до 47 млн. пудів у 1879 р., тобто за 11 років збільшився у 21 раз⁴.

Наведена нижче таблиця зростання обсягу вуглевидобутку основних кам'яновугільних басейнів Росії показує, що найбільш прискорено зростає вуглевидобуток Донбасу в 70 рр. — період першого величезного піднесення залізничного будівництва в пореформенній Росії⁵.

¹ Центральний Державний Історичний архів у Ленінграді (далі ЦДІАЛ), ф. 37, оп. 2, спр. 316, арк. 16, 23—26.

² Див. В. І. Ленін, Твори, том 3, стор. 476.

³ Будуються залізниці Козлово-Воронзько-Ростовська (1868 — 1871), Курсько-Харківсько-Азовська (1869), Харківсько-Миколаївська (1870—1873), Лозово-Севастопольська (1873), нарешті, Донецько-Кам'яновугільна (1878). А. П. К е п е н, Историко-статистический обзор промышленности России, группа IV, СПб, 1882, стор. 34.

⁴ Див. А. П. К е п е н, Указ, тв., стор. 34.

⁵ Дані взяті з стат. збірника «Горнозаводская промышленность России», СПб, 1893.

Р о к и	Всього в Росії	Донбас	Домбровсь- кий басейн	Підмосковний басейн	Інші
		вуглевидобуток в млн. пудів			
1860	18,3	6,0	10,7	2,6	1,0
1870	42,4	15,6	20,0	5,0	1,8
1880 ¹⁾	200,9	86,3	78,4	25,1	10,9
1890 ¹⁾	367,2	183,2	150,7	14,2	19,1

Якщо до 1860 р. середньорічний видобуток вугілля в Донбасі досягав 6—8 млн. пудів, а в 1870 р. складав 15,6 млн. пудів, то на початку 80-х рр. він перевищив 86 млн. пудів. Іншими словами, тільки за останнє десятиріччя збільшився в 5,6 рази. Починаючи з 1871 р., Донбас посідає перше місце по видобутку вугілля серед інших басейнів Росії і вже в 1890 р. дає близько 50% усього вуглевидобутку Росії.

Нові шахти, які швидко будувались у 60—70-х рр. в Донбасі, були розміщені головним чином біля залізничних колій. Це були здебільшого дрібні шахти, що працювали певний сезон — 8—9 зимових місяців, а на літо припиняли роботу. Так, наприклад, в 1874 р. в другій гірничій окрузі західної частини Донбасу число діючих копалень скоротилось з 20 до 8. Останні 12, довідуємось з донесення окружного гірничого інженера, «по случаю весьма ничтожного сбыта угля, на летнее время приостановлены»¹⁾.

В середині 70-х рр. у Донбасі, особливо в західній частині, були відкриті перші великі кам'яновугільні копальні, на яких будувались так звані «капітальні» шахти глибиною 100—150 метрів. Ріст великих копалень особливо посилюється після відкриття Катерининської залізниці (1884 р.), що зв'язала вугільний басейн з Криворізькою залізною рудою. Саме в цей час з'являються на Катеринославщині великі кам'яновугільні копальні, на яких цілий рік працювали тисячі робітників і вперше широко застосовувались парові машини для підйому вугілля і відливу води.

Найбільшими копальнями в західній частині Донбасу в цей час були: Рутченківська «Гірничого і Промислового товариства на Півдні Росії», на якій в 1890 р. було видобуто більше 22 млн. пудів вугілля. На цій копальні працювало 1858 робітників і застосовувалось 9 парових машин загальною потужністю в 346 к.с. Копальня «Новоросійського товариства» (заводу Юза), яка видобувала протягом року 16,5 млн. пудів вугілля, маючи 1743 робітники і 12 парових машин потужністю в 1159 к. с. Дві копальні С. Полякова («Південно-російське товариство»), що давали більше 6млн. пудів вугілля. На них працювало 828 робітників і 8 парових машин (232 к.с.). Подібними до них в західній частині ба-

¹⁾ ЦДАЛ, ф. 37, оп. 3, спр. 1236, арк. 106.

сейну були Курахівська (Бахмутський повіт) і Успенська (Слов'яносербський).

На протязі 80-х рр. великі копальні вирости і на території Донської області. Серед них відзначалась копальня «Спадкоємців Іловайського», вуглевидобуток якої в 1890 р. перевищив 15 млн. пудів вугілля. На цій копальні працювало 1390 робітників і застосовувалось 12 парових машин потужністю 219 к.с.¹

На відміну від численних дрібних копалень, що переважали в Донбасі в 70—80-х рр., це були великі капіталістичні підприємства, на яких зосереджувались тисячі вільнонайманих робітників, використовувалась значна механічна сила. Великі копальні працювали на широкий капіталістичний ринок. Вони постачали паливо на залізниці і перші металургійні й залізообробні заводи, що будувались на Півдні Росії.

Застосування парових машин дозволило розробляти більш глибокі вугільні пласти, що давало вугілля вищої якості. На початку 80-х рр. на великих копальнях глибина шахт уже досягала 80—100 і навіть 140 метрів, тоді як 12 років назад (тобто до 1870 р.) за невеликим винятком, шахти опускались до горизонту не більше 40—50 метрів².

Поряд з ростом великих капіталістичних копалень протягом 70—80-х рр. продовжували діяти численні дрібні селянські копальні, які збували вугілля на близьких ринках або за безцінь продавали його скуповувачам-спекулянтам. Проте загальна тенденція розвитку була на боці великих капіталістичних підприємств. Не витримавши конкуренції, штучно відрізані від ринків збуту, дрібні селянські копальні рано чи пізно поглинались великими капіталістичними копальнями, лише допомігши останнім у виявленні багатьох кам'яновугільних родовищ і підготовці робочої сили.

Витіснення дрібних копалень великими, що було особливо інтенсивним протягом 80-х рр., проходило в жорсткій боротьбі. Так, один з активніших «діячів» з'їздив гірничих промисловців в питанні про селянські копальні Шеерман погрозами і обманом домігся здачі йому значної частини вугленосних земель щербинівськими селянами. Причому в ряді місць ним було взято в оренду лише глибокі пласти, а селянам залишено право розробляти верхні пласти. Але потім Шеерман зумів повести справу так, що окружний гірничий інженер заборонив селянські розробки «как более опасные», тому що вони «представляли опасность для работ г. Шеермана»³. В руках Шеермана опинились кращі вугленосні

¹ Дані про перелічені найбільші кам'яновугільні копальні взято з збірника «Горнозаводская промышленность России в 1889 году», СПб, 1892, стор. 229—235.

² Див. «Южно-русский горный листок» № 55, 1882, стор. 342.

³ ЦДІАЛ, ф. 37, оп. 4, спр. 741, арк. 4.

землі, а недавні власники дрібних копалень ішли працювати на його копальні.

Як результат витіснення великими капіталістичними компаніями дрібних вугледобувних підприємств, кам'яновугільна промисловість Донбасу уже на початку 90-х рр. характеризується високою концентрацією виробництва. В 1890 р. в Донецькому басейні діяло 267 вугільних копалень, але понад 70% загального видобутку вугілля припадало на 37 великих копалень, на яких працювало 3/5 всього числа робітників. Аналізуючи ці дані, В. І. Ленін вказував, що «...у цьому районі (і тільки в цьому) є надзвичайно дрібні, селянські копальні, які, однак, незважаючи на свою численність, відіграють зовсім мізерну роль у загальному виробництві (104 дрібні копальні дають лише 2% всього видобутку вугілля) і відрізняються надзвичайно низкою продуктивністю праці»¹. До дрібних копалень Володимир Ілліч відносить копальні, на яких працюють до 25 робітників, до найбільших — понад 100 робітників.

Таким чином, протягом 70—80-х рр. проходило становлення молодій капіталістичній промисловості в кам'яновугільному басейні Півдня Росії, утворення тут великих капіталістичних підприємств по видобутку вугілля, які шляхом гострої конкурентної боротьби витіснили дрібне виробництво і, насамперед, селянські копальні. На ще недавно не заселених землях або на місці дрібних сезонних копалень вирости великі кам'яновугільні шахти з річним видобутком вугілля в кілька мільйонів пудів. Це були капіталістичні підприємства, засновані здебільшого акціонерними товариствами. Вони базувались на вільнонайманій праці і вели круглорічне вугледобування, забезпечую чивугіллям широкий капіталістичний ринок.

Ще швидше розвивалась кам'яновугільна промисловість Донбасу під час промислового піднесення 90-х рр., яке було зв'язане з новим посиленням залізничного будівництва в Росії. Протягом 1891—1900 рр. у Росії було збудовано 21396 верст нових залізниць — половина того, що було збудовано за 50 попередніх років². Швидкий ріст залізничної сітки збільшував попит на вугілля, розширював ринок збуту донецької кам'яновугільної промисловості.

Позитивно вплинула на розвиток кам'яновугільної промисловості Донбасу також металургійна промисловість, яка протягом 80—90-х рр. виростила на Півдні Росії. Якщо до 1887 р. в Катеринославській губернії працював безперерійно лише один завод, то на кінець промислового піднесення на Півдні діяло вже 18 крупні-

¹ В. І. Ленін, Твори, том 3, стор. 423.

² Див. П. І. Лященко, Історія народного господарства СРСР, т. II, Київ, 1952 р., стор. 145.

ших металургійних заводів, 13 з яких розміщувались на Катеринославщині¹.

В другій половині 90-х рр. стали до дії Харківський і Луганський паровозобудівні заводи, ряд механічних заводів і майстерень в Катеринославі, Харкові і в інших містах. Всі вони використовували паливо і кокс Донецького кам'яновугільного басейну.

Помітний вплив на розвиток кам'яновугільної промисловості Донбасу мав зростаючий попит на кам'яне вугілля, як паливо для річкового пароплавства. За даними гірничої статистики, протягом 1884—1900 рр. кількість споживання кам'яного вугілля зросла на 163%².

Маючи великий попит на вугілля, кам'яновугільні підприємства Донбасу швидко розширюють своє виробництво. За останнє десятиріччя XIX ст. річний вуглевидобуток Донбасу збільшився з 183,2 млн. пудів до 671,6 млн. пядів, а число зайнятих вугледобуванням робітників досягнуло в 1900 р. майже 85 тисяч чоловік.

Протягом 90-х рр. ще більше зросла концентрація вугледобувної промисловості. Якщо в 1890 р. копальні з числом робітників понад 100 давали 70% всього вуглевидобутку басейну, то в 1900 р. на їх долю припадало 93%. В цьому році 81,2% всього вуглевидобутку припадало на копальні, що мали по 500 і більше робітників. Кам'яновугільна промисловість Донбасу набрала форму крупної капіталістичної промисловості.

На кінець 90-х рр. у Донбасі діяли досить великі кам'яновугільні підприємства, на яких працювало по кілька тисяч найманих робітників і добувалось щорічно десятки мільйонів пудів вугілля. Так, лише на одній Корсунській копальні товариства «Південно-російської кам'яновугільної промисловості» в 1900 р. було вироблено більше 57 млн. пудів вугілля. На ній працювало 6430 робітників³. У цьому ж році на копальні Новоросійського товариства було видобуто 48,5 млн. пудів вугілля при 4839 робітниках. Більше, як по 25 млн. пудів дали Щербинівська і Рутченківська копальні в Катеринославській губернії і Прохорівська в Донській області⁴.

Говорячи про велику концентрацію виробництва в Донецькому басейні, В. І. Ленін звертав увагу на все більше зосередження вивозу вугілля на ринки в руках великих підприємств: за чотири ро-

¹ Див. Матвеев, «Железное дело в России в 1899 году», СПб 1899, стор. 14.

² Див. Стат. збірник «Каменноугольная промышленность России в 1901 году»; X, 1902, стор. XXXIII.

³ Див. «Сборник стат. сведений о горнозаводской промышленности России в 1900 году», СПб 1903, стор. 395.

⁴ Там же.

ки, 1891—1895 рр., 55 найбільших з них, які вивозили понад 5000 вагонів, дали більше 8/10 усього вивозу¹.

Дані гірничої статистики показують, що переважна більшість вивозу зосереджувалась у руках великих акціонерних підприємств. У 1896 р. в Донбасі було 110 окремих осіб і компаній, яким належали вугільні копальні. 12 найбільших з них, що належали акціонерним товариствам, вивезли протягом року близько 278 тис. вагонів вугілля, або 78% усього видобутку басейну².

На молоду галузь капіталістичної промисловості Росії — кам'яновугільну промисловість Донбасу — жадібно накинувся іноземний капітал, приплив якого особливо посилювався в період промислового піднесення 90-х рр. Як повідомлялось у «Горно-заводском листке», до 1893 р. в гірничій промисловості Півдня Росії діяло всього 5 іноземних товариств³. На кінець 1894 р., за даними Пажитнова, тут уже діяло 22 іноземні компанії з основним капіталом в 62,9млн. карбованців, а з 1895 по 1902 рік було відкрито ще 90 компаній з основним капіталом в 253 млн. карбованців⁴. На кінець XIX ст. акціонерні компанії з іноземним капіталом зосереджували в своїх руках більше половини вуглевидобутку басейну.

Пояснюючи заохоченість іноземних капіталістів вкладати свої капітали в російську промисловість, В. І. Ленін говорив, що тут «життєвий рівень робітників, а через те і їхня заробітна плата далеко нижчі, отже, іноземні капіталісти можуть одержувати величезні, нечувані у себе на батьківщині, бариші»⁵.

Господарювання в Донбасі іноземного капіталу пагубно відбивалось на розвитку вітчизняної промисловості. Захопивши в свої руки більшість акцій великих вугледобувних і металургійних підприємств, імперіалісти Франції, Бельгії, Англії, в погоні за максимальними прибутками по-хижацькому знищували природні багатства країни і висмоктували останні соки з робітничого класу. Користуючись дешевою робочою силою, капіталісти вугільної промисловості не дбали про технічне обладнання шахт. До кінця XIX ст. кам'яновугільна промисловість Донбасу базувалась на тяжкій ручній праці. Під землею і в допоміжних приміщеннях шахт працювали тисячі шахтарів, які найжорстокіше експлуатувались власниками вугільних копалень і їх адміністрацією.

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 424.

² Див. «Сборник стат. сведений о горнозаводской промышленности России в 1896 году», СПб 1897, стор. XXXIV.

³ Див. «Горно-заводской листок» за 1893 год. № 1, стор. 1430.

⁴ Див. А. Пажитнов, «Очерки по истории рабочего класса Украины», стор. 80.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 90.

Переважання в Донбасі до кінця 70-х рр. дрібних копалень, які працювали лише певний сезон, гальмувало утворення тут постійних робітничих кадрів. На вугільних копальнях працювали сезонні робітники з місцевих і зайшлих селян у вільні від сільськогосподарських робіт місяці. Подібно до дрібних фабрик, мануфактур, що працювали короткий робочий рік, дрібні копальні були неспроможні створити постійні кадри пролетаріату, бо робітники, які працювали на них, були ще тісно зв'язані з землею.

При перших спробах організувати кам'яновугільне виробництво на Півдні Росії проблема робочої сили виступає на першому плані. Щоб організувати розробку кам'яного вугілля поблизу Бахмутських солеварень, Петро I наказав направити сюди робітників з Білгородської провінції, що належала до більш заселених центральних районів Росії. Недостача робочої сили була головною причиною припинення роботи на цій першій кам'яновугільній копальні¹.

На будівництво Луганського чавуноливарного заводу (1795—1797) спеціальним царським наказом було переведено 400 чоловік кваліфікованих робітників із Липецького і Олександрівського заводів, а також дозволялось використати полк солдатів однієї з південних кріпостей². Характерно, що на найтяжчі роботи «ломку каменного угля й работы при действии огненных машин, при укреплении штольнь и галлерей, при кладке каменного угля для обжигу и прочаго» в наказі рекомендувалось використати висланих сюди злочинців і бродяг³.

Для забезпечення роботи Лисичанської копальні, яка постачала вугілля на Луганський завод, було переведено робітників з Уралу і Липецька (Тамбовська губернія). Вони поселились частково на місці розробки, поклавши початок Лисичанському гірничому селищу, де в 1796 р. була закладена казенна копальня, частково в ближньому селі Верхньому. В 1820 р. жителі Верхнього і Лисичанська були оголошені приписними селянами і зобов'язані працювати на гірничих роботах⁴.

Утворення спеціального гірничого селища і приписки місцевих селян до Лисичанської кам'яновугільної копальні — єдиний випадок застосування на кам'яновугільних промислах Донбасу праці приписних селян. Одержавши таким чином постійних робітників, Лисичанська копальня, як виняток, у 40—50 рр. працювала круглий рік. В 1847 р. в названих двох селищах нараховувалось

¹ А. А. Зворыкин, Цит. робота, стор. 163.

² Див. «Полное собрание Законов Российской империи», том 23, СПб 1830, стор. 815—816.

³ Там же.

⁴ «Сборник стат. сведений по Екатеринославской губ.», т. 2, стор. 115.

2400 жителів, які давали близько 500 чоловік постійних гірничих робітників¹.

На всіх інших невеликих копальнях західної частини басейну, як це можна судити з опису сучасників, працювали місцеві селяни у вільні від сільськогосподарських робіт місяці, причому вугілля добувалось у невеликих кількостях, головним чином для місцевих потреб. Більші копальні знаходились тоді біля сіл Залізне, Зайцево (Микитівка) і Щербинівських хуторів².

Повільний розвиток кам'яновугільних промислів у цьому районі не привів до істотних змін і в перші роки після реформи 1861 р. Добування невеликої кількості вугілля здійснювалось дрібними копальнями при малому числі сезонних робітників, які наймалися на копальні у зимові місяці. Так, в 1866 р. на приватних копальнях Новоросії було добуто 3,3 млн. пудів кам'яного вугілля. На них працювало 348 чоловік³. На всіх копальнях робітники працювали з жовтня по травень місяці. За свідченням гірничих інженерів, у шахтах «летом работ не бывает, как по дурному проветриванию (свечи не горят), так равно и по отвлечению рабочих, большею честью местных крестьян, к полевым работам...»⁴.

Ще в складніших умовах здійснювалось видобування антрациту в східних районах Донбасу на території слабозаселеної Донської області. Місцеве населення складалось тут в основному з військових поселенців (козаків), що повинні були нести військову службу і на роботи в шахти не йшли. В області були значні масиви родючої землі, які через недостачу робочих рук не оброблялись. Ці обставини значно ускладнювали проблему забезпечення антрацитових копалень робочою силою, особливо в період літніх сільськогосподарських робіт. На антрацитові копальні Донської області з самого початку їх виникнення наймалися зайшли робітники.

У звіті управління донського війська військовому міністру за 1864 і 1865 рр. знаходимо таку загальну характеристику робітників Грушевських антрацитових копалень:

«Корінні жителі війська донського добуванням антрациту на Грушевському родовищі самі не займаються. Для заняття гірничими роботами приходять щорічно на Грушевський рудник селяни, за кілька сотень верств, із пуберній: Тамбовської, Воронежської, Харківської, Катеринославської, Смоленської, Нижегородської, Калужкої і інших, числом до 2000 чоловік. Вони займаються на

¹ Див. А. Скальський. Указ. тв., стор. 356.

² Там же, стор. 360.

³ Див. «Сборник стат. сведений по горной части на 1867 год», СПб, 1867, стор. 164.

⁴ Див. «Сборник стат. сведений по горной части на 1867 год. СПб, 1867, стор. 164.

руднику з 1 жовтня по 1 травня, а потім майже всі повертаються на місце постійного проживання...»¹.

Чинownik Міністерства державних маєтностей Іславін, який оглядав кам'яновугільні копальні Донбасу в 1871 і 1887 рр., також писав, що на Грушевських копальнях у всіх власників шахт у зимовий час набирається до 3500 чоловік, а літом їх залишається не більше 1000. Більша частина проходить із Белевського повіту Тульської губернії і Моршанського Тамбовської губернії. Вони наймаються артілями по 18 чоловік з покрови до пасхи, а потім повертаються додому на польові роботи².

Такий великий відсів робітників у літні місяці приводив до повного припинення робіт на переважній більшості копалень: із 300 Грушевських копалень на початку липня 1874 р. діяло тільки 20³. Про те, що й на інших антрацитових копальнях східної частини Донбасу на початку 70-х рр. працювали в основному зайшли сезонні робітники, знаходимо відомості в переписці Військового Міністерства з Міністерством фінансів з приводу проекту «Установлени правил для майна рабочих по горным заводам на Земле Войская Донского». В одному з офіціальних листів Військового Міністерства за 1870 рік сказано, що оскільки донські розробки кам'яного вугілля розкидані на великій площі здебільшого на значних віддалях від козацьких станиць і хуторів, то «...все эти рудники и имеющие основаться горные заводы могут существовать только посредством найма приходящих рабочих людей, исключая Грушевского рудника, так как при нем уже образуется местное горное население...»⁴.

Пізніше XI з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії (1881 р.) констатував, що становище з набором робітників на кам'яновугільні копальні басейну мало змінилося і на початку 80-х рр. В цілому по басейну 7/8 усіх робітників приходять на копальні з інших губерній, причому переважна більшість з них працюють на копальнях лише в зимові місяці⁵.

Вважаючи малозаселеність краю головною причиною великої недостачі робітників на кам'яновугільних копальнях, з'їзд піднімав клопотання перед Міністерством державних маєтностей «О заселении казенных пустопорожных земель в Бахмутском и Славяносербском уездах Екатеринославской губернии и о заселении угольных участков Донской области на началах, какие для того будут признаны правительством полезными»⁶.

¹ «Горный журнал» за 1866 рік, ч. 2, стор. 41.

² Див. В. И с л а в и н, Обзор каменноугольной и железнодорожной промышленности Донецкого края, СПб 1875, стор. 43.

³ Там же.

⁴ ЦДІАЛ, ф. 37, оп. 5, спр. 851, арк. 3.

⁵ ЦДІАЛ, ф. 37, оп. 65, спр. 2017, арк. 6.

⁶ ЦДІАЛ, ф. 37, оп. 65, спр. 2017, арк. 7.

Відсутність статистичних даних про робітників кам'яновугільних копалень Донбасу 60—70 рр. як у цілому, так і по окремих районах та підприємствах не дає можливості прослідкувати ні за кількісним ростом, ні за якісними змінами перших верств робітничого класу в кам'яновугільній промисловості Півдня Росії.

Наведені нами окремі повідомлення сучасників і архівні документи дають лише деякі відомості про перші робітничі кадри в кам'яновугільній промисловості. Із наведених матеріалів можна зробити лише висновок, що в 60—70 рр. переважна більшість робітників кам'яновугільних копалень Донецького басейну була сезонними робітниками, які наймалися на гірничі роботи на зимові місяці. В західній частині басейну на копальнях працювала значна частина місцевих робітників, що здавна займалися цим промислом, а в східній частині з самого початку розвитку кам'яновугільного виробництва переважають робітники, зайшли із густозаселених губерній центрального землеробського району Росії і північних губерній України.

Дальший розвиток кам'яновугільної промисловості Донбасу протягом 80—90-х рр. викликав значний ріст кількості робітників, зайнятих у кам'яновугільній промисловості. При повільному запровадженні механізації збільшення об'єму вуглевидобутку досягалося, в основному, за рахунок збільшення числа працюючих робітників. Протягом 80—90-х рр. число робітників вугільних копалень Донбасу швидко зростало.

Важливішим джерелом, що дає можливість прослідкувати кількісний ріст робітників кам'яновугільної промисловості Донецького басейну, є статистичні збірники про гірничозаводську промисловість Росії, які щорічно (починаючи з 1882 р.) видавались Гірничим департаментом.

В наведеній нижче таблиці динаміки росту числа робітників кам'яновугільної промисловості вміщені дані за останні 19 років XIX ст., тобто майже за 2 останні десятиріччя, коли вугільна промисловість Південного басейну розвивалась найбільш прискорено¹.

Роки	Число робітників кам'яновугільних копалень			
	в Росії	в Донбасі	в Катериносл. губернії	в Донській області
1882	28611	16644	7036	9608
1886	33158	18959	9665	9294
1890	40571	25167	12195	12972
1894	51161	32464	17229	15087
1898	70204	49877	31630	18193
1900	109208	84857	58356	26501

¹ Дані таблиці взято із статистичних збірників про гірничозаводську промисловість Росії за відповідні роки.

Протягом останніх двох десятиріч XIX ст. загальне число робітників кам'яновугільних копалень Донецького басейну збільшилось у 5 раз, досягнувши в 1900 р. — 84857 чоловік, проти 16644 чоловік в 1882 р. Це значно перевищувало темпи росту робітників усіх кам'яновугільних копалень Росії, де відповідне збільшення відбулося лише в 4 рази.

Особливо прискореним був ріст числа робітників у західній частині басейну (на території Катеринославської губернії), де за 19 років число робітників вугільних копалень збільшилось на 51320 чоловік або у 8 раз. На кінець 90-х рр. копальні Донбасу давали 68% усього вуглевидобутку Росії, зосереджуючи в собі 78% всіх робітників кам'яновугільної промисловості Донецького басейну.

В кінці XIX століття кам'яновугільна промисловість характеризувалась високою концентрацією робітничого класу. За даними гірничої статистики в 1882 р. в Донбасі було 5 вугільних копалень, на кожній з яких було понад 500 робітників. На них працювало 5059 робітників або 30% усіх робітників вугільних копалень басейну. В 1900 р. таких копалень було вже 39, на них працювало 63209 робітників, що складало 74,5% всіх робітників кам'яновугільної промисловості Донецького басейну¹.

Особливо швидко росла концентрація робітників на великих копальнях західної частини Донецького басейну. Тут поблизу відкритих в 90-і рр. металургійних і залізообробних заводів виростають величезні кам'яновугільні копальні, які зосереджують одночасно по кілька тисяч робітників. Це можна показати на прикладі росту числа робітників на трьох найбільших копальнях цього району: Новоросійської і Рутченківської в Бахмутському повіті і Корсунської в Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії².

К о п а л ь н і	Число робітників		
	1882 рік	1890 рік	1900 рік
Рутченківська	750	1858	2875
Новоросійська	1100	1773	5839
Корсунська	470	52	6430

Отже, кам'яновугільна промисловість Донецького басейну протягом 80—90-х рр. стає місцем величезного росту рядів робітничого класу, де переважна більшість робітників зосереджувалась на великих копальнях. Концентрація робітників на великих

¹ Див. «Горнозаводская производительность России в 1882 г.», СПб 1884, стор. 507—520.

² Дані взято з тих же збірників.

кам'яновугільних копальнях значно прискорювала тут процес формування промислового пролетаріату. Вона сприяла ростові політичної свідомості робітничого класу, посиленню його революційної активності.

Зосередження в одному і тому ж районі великих кам'яновугільних копалень, металургійних заводів і фабрично-заводської промисловості значно посилювало попит на робочі руки, в той час як місцевого населення далеко не вистачало навіть для виконання сільськогосподарських робіт, особливо в літній період. Подібно до великих центрів капіталістичної промисловості Петербурга і Москви формування робітничого класу в південному гірничому районі відбувалося в значній мірі за рахунок втягування немісцевого населення. Так, є відомості про шахтарів Бахмутського повіту, де в 1894 р. було зайнято в кам'яновугільній промисловості 5150 чоловік, з яких 2067 чоловік (40,1%) жили на шахтах постійно і 3083 чоловік (59,9%) тимчасово приходили з різних місць повіту. Про 2067 робітників, які жили при копальнях повіту, сказано, що вони утворюють 1870 сімей із загальним числом жителів 3820 чоловік¹.

За місцем приписки все це населення (без 399 сімей і 694 душ трьох шахт «Новоросійського товариства», що жили в м. Юзівці) розподілялось таким чином².

	Сімей	Душ
З Бахмутського повіту	267	809
З інших повітів Катеринославської губернії	48	147
Разом з Катеринославської губернії	315	956
З центральних * губерній	504	886
З південних і південно-західних губерній	497	964
З інших губерній	64	133
Разом з інших губерній	1065	1983
Іноземців	27	76
Не одержано відомостей про місце приписки	64	111
Всього:	1471	3126

Як бачимо, переважна кількість робітників, які жили поблизу шахт, складаючи основне ядро робітників вугільних копалень цього району, були виходцями з ближніх південних і південно-

¹ Див. «Сборник стат. сведений по Екатеринославской губ.», т. 2, стор. 276.

² Там же.

* До центральних губерній віднесено: Володимирську, Калузьку, Костромську, Нижегородську, Орловську, Рязанську, Смоленську, Тамбовську, Тульську і Ярославську губернії; до південних і південно-західних: Донську область і губернії Курську, Воронежську, Харківську, Херсонську, Таврійську, Полтавську, Київську і Чернігівську.

західних губерній, а також і з більш віддалених центральних губерній Росії.

У сусідньому Слов'яносербському повіті в 1885 р. на 26 великих копальнях працювало 1623 робітники (без адміністрації). Серед них місцевих (Слов'яносербського повіту) було лише 446 чоловік, або 28%, з двох суміжних повітів (Бахмутського і Маріупольського) — 260 чоловік (16%), решта 917 робітників (56%) були виходцями з 73 повітів 20 інших губерній¹.

Серед робітників, які прийшли на копальні Слов'яносербського повіту з інших губерній, найбільше було виходців з Тульської губернії — 540 чоловік, що складало майже 59% усіх зайшлих робітників. Причому переважна більшість з них (516 чоловік) були з Белевського повіту. Друге місце посідала Орловська губернія, звідки прибуло 201 робітник (22%). Тут найбільше було з Волховського повіту — 177 робітників. За ними йшли губернії: Харківська — 50 чоловік (5,5%), Курська — 24 чоловіки (2,6%), Рязанська — 23 чол. (2,5%), Воронежська (2,4%), Калузька, Смоленська й інші².

За наближеними підрахунками Рагозіна, на початку 30-х рр. у гірничій і гірничо-заводській промисловості Півдня Росії працювало 50 тисяч робітників, половина з них працювали на кам'яновугільних копальнях. На думку останнього, більшість робітників, не менше 70% всього числа, прибули з великоруських губерній і частково з північно-західних, а останні 30% поповнюються з губерній українських і Царства Польського³.

В період промислового піднесення 90-х рр. ще більше посилився приплив у Донбас робітників із найвіддаленіших губерній царської Росії і в першу чергу звідти, де розвиток капіталізму в сільському господарстві виштовхнув із рядів середнього селянства широкі верстви пролетарів і напівпролетарів, змушених шукати заробітку за межами свого району.

Наводимо дані про робітників вугільних шахт Донбасу, зібрані в 1900—1901 рр. статистичним бюро Ради з'їздів гірничих промисловців Півдня Росії. Вони відносяться до 56989 робітників, отже до переважної більшості, і тому їх можна вважати характерними для всього складу робітників даної галузі промисловості (див. таблицю).

¹ Див. «Сборник стат. сведений по Екатеринославской губ.», вип. 3, стор. 384.

² Там же.

³ Див. Рагозин Е. И. Железо и уголь на Юге России СПб 1895, стор. 113.

**Розподіл робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу
за місцем їх народження**

Г у б е р н я	На кам'яно- вугільних копальнях (чол.)	На антраци- тових копальнях (чол.)	Разом (чол.)	% до всіх робітників басейну
Орловська	9636	774	10410	18,3
Курська	7026	290	7316	12,9
Катеринославська	6265	278	6543	11,5
Харківська	5681	138	5819	10,2
Воронезька	2716	1184	3900	6,9
Тульська	3140	213	3353	5,9
Тамбовська	1662	1156	2778	4,9
Донська область	1209	1517	2726	4,8
Могилівська	2661	7	2668	4,7
Калужька	2031	43	2074	3,6
Смоленська	1981	69	2050	3,6
Рязанська	1481	117	1598	2,8
Чернігівська	1311	41	1372	2,4
Полтавська	516	18	534	0,9
Казанська	469	37	506	0,9
Київська	371	20	391	0,7
Симбірська	341	8	349	0,6
Нижегородська	288	40	328	0,6
Пензенська	287	32	319	0,6
Ковенська	260	5	265	0,5
Віленська	250	4	254	0,4
Херсонська	242	4	246	0,4
Таврійська	223	7	230	0,4
Мінська	182	3	185	0,3
Вятська	153	2	155	0,3
Волинська	68	3	71	0,1
Інші	526	23	549	1,0

В с ь о г о : 56989¹

Дані таблиці показують, що більшість робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу були виходцями з середніх чорноземних губерній Росії і України. З тринадцяти губерній цього району² в 1900 р. на копальнях Донбасу працювало 68% всіх робітників. Місцеві губернії (Катеринославська і Донська обл.), на території яких знаходилась більшість кам'яновугільних копалень, давали лише 16,3% усіх робітників, значно поступаючись таким губерніям як Орловська і Курська.

З українських губерній на кам'яновугільних копальнях Донбасу найбільше було робітників з Катеринославської (11,5%),

¹ Див. «Каменноугольная промышленность России в 1901 г.». Стат. збірник під редакцією Н. Дитмара, Харків, 1902, стор. LX.

² Сюди входили губернії: Орловська, Курська, Харківська, Воронезька, Тульська, Тамбовська, Рязанська, Чернігівські, Полтавська, Казанська, Київська, Симбірська і Пензенська.

Харківської (10,2%), Чернігівської (2,4%), Полтавської (0,9%) і Київської (0,7%) губерній. Всього ж на долю українських губерній припадало 26,2% всіх робітників басейну.

Отже, робітничий клас кам'яновугільної промисловості Донбасу формувався з населення широкого територіального району. В новий гірничий район, що швидко виростав на Півдні Росії, приходили робітники майже з усіх губерній Європейської частини Росії. Найбільше їх було з російських губерній центрального землеробського району: Орловської, Курської, Воронежської, Тульської і Тамбовської та українських губерній: Катеринославської, Харківської, Чернігівської і Полтавської.

Широкий район виходу робітників, значне переважання робітників, що прийшли з далеких губерній центральної Росії, — характерна особливість формування пролетаріату в кам'яновугільній промисловості Донбасу.

Масове пересування робітників створило особливі форми найму, властиві високорозвиненому капіталізмові. «На півдні і південному сході, — писав Ленін, — утворилось багато робітничих ринків, де збираються тисячі робітників і куди з'їжджаються наймачі. Такі ринки приурочуються часто до міст, промислових центрів, торговельних селищ, до ярмарків. Промисловий характер центрів особливо приваблює робітників, які охоче наймаються і на неземлеробські роботи»¹.

Крім названих В. І. Леніном більших робітничих ринків, у південних степових губерніях існували численні невеликі пункти збору і найму робітників на сільськогосподарські і промислові роботи. На пристанях Дніпра, як головного водного шляху руху робітників з півночі на південь, на залізничних станціях, у великих населених пунктах і просто біля воріт великих промислових підприємств чи поблизу шинків на центральних дорогах збиралися сотні і тисячі робітників, що шукали заробітків.

Відомості про численні пункти збору найманих робітників на території Катеринославської губернії знаходимо у доповідях і звітах земських лікарів і представників земств губерній, поданих VIII з'їзду земських медичних діячів Катеринославщини. З'їзд відбувся восени 1900 р., отже, зібрані відомості відносяться до кінця 90-х рр., коли землеробський відхід значно скоротився, поступаючись промислому. Про Бахмутський повіт губернії (куди, безперечно, йшли робітники насамперед для найму на гірничі роботи) сказано, що тут «скопление рабочего люда и пункты найма его» (розрядка наша. — Г. С.) знаходиться в м. Бахмуті, селищі Юзівка і при ст. Гришино². В Слов'яносербському

¹ В. І. Ленін, Твори, том. 3, стор. 202.

² Див. «Труды VIII съезда земских врачей и представителей земств Екатеринославской губернии...». Катеринослав. 1901. стор. 552.

повіті такими пунктами називаються с. Луганськ, станції Юр'ївка, Дебальцево і Алмазна, куди прибувають робітники «преимущественно из центральных губерний России»¹.

Великим робітничим ринком було м. Маріуполь. Сюди для найму на сільськогосподарські роботи, а також на 2 металургійні заводи і кам'яновугільні копальні повіту щорічно прибувало багато робітників із «середніх губерній Росії»².

Значними пунктами збору вільнонайманих робітників (переважно землеробських) у Ново-Московському повіті були села Перещепіно і Магдалинівка, а також м. Н.-Московськ. В Павлоградському повіті — залізничні станції Синельниково, Лозова, м. Павлоград та інші. Про один з таких робітничих пунктів (с. Славгород, Михайлівської волості) сказано, що тут в робочу пору збиралось до 10 тисяч зайшлих людей³.

Великий відхід пролетарських мас з центральних губерній Росії на роботу в південний гірничий район позначився на національному складі робітничого класу Донбасу. Дані перепису 1897 р. показують, що в Катеринославській губернії і Донській області більшість переписаних «робітників і прислуги» були за народженням з інших губерній (54,7% і 61,5%). Процент «робітників і прислуги», немісцевих за народженням, був тут вищим ніж у таких промислових губерніях, як Московська (52,9%), Бакинська (53,8%), Херсонська (45,4%), Харківська (25,3%) та інші. Катеринославська губернія і Донська область в цьому відношенні поступались лише Петербурзькій губернії, де зайшлих робітників було 79,2%⁴.

Кам'яновугільна промисловість Донбасу на протязі 90-х рр. більше, ніж інші галузі, конденсувала робітників, що прибували з російських губерній на Південь. Це помітно позначилось на національному складі пролетаріату даної галузі промисловості. В матеріалах перепису 1897 р. подано розподіл робітників різних галузей промисловості за рідною мовою. Це дає можливість простежити національний склад робітничого класу окремих галузей промисловості.

Правда, в матеріалах перепису не виділено окремо робітників кам'яновугільної промисловості. Дані про них увійшли в спільну групу під назвою «добування руд і копальні». Та оскільки кам'яновугільна промисловість була найбільш розвинена на території названих двох губерній, то дані про національний склад

¹ Указ. тв. стор. 582.

² Там же, стор. 590.

³ Там же.

⁴ Дие. Рашин А. Г., Формирование промышленного пролетариата в России, стор. 297.

робітників цієї групи слід вважати властивими і для робітничих кадрів вугільної промисловості.

Розподіл робітників групи «добування руд і копальні» за мовою¹.

	Всього переписано робітників	З них за мовою:					
		Росіян		Українців		Інших	
		кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%
Катеринославська обл.	25539	17323	67,8	6814	26,7	1402	5,5
Донська область	20232	16467	81,5	3385	16,7	380	1,8
Р а з о м:	45771	33790	73,8	10199	22,2	1782	4

Подібні наслідки матимемо й при аналізі окремо даних про національний склад робітників названої групи в Бахмутському і Слов'яносербському повітах, Катеринославської губернії, де, як відомо, кам'яновугільна промисловість була домінуючою. З 22556 робітників групи «добування руд і копальні», переписаних в цих повітах, 15489 чоловік (68,6%) були за мовою росіяни, 5969 (26,4%) — українці і 1108 чоловік (5%) належали до інших національностей².

Отже, особливістю формування робітничого класу в гірничій промисловості Півдня Росії було те, що робітничі кадри склалися тут в основному з двох братніх народів — російського і українського. Процент українських робітників був значним не тільки на території Катеринославської губернії, де переважало українське населення, але й на території Донської області, де українське населення складало національну меншість.

Дані про національний склад робітників гірничо-добувної промисловості викривають безпідставність і брехливість ворожих «теорій» українських буржуазних націоналістів М. Грушевського та його «школи», які фальсифікували історію українського народу. З метою відвернення трудящих мас України від розгортання революційного руху проти буржуазії і поміщиків вони висували антинаукову «теорію» безбуржуазності української нації. Суть її зводилась до заперечення розвитку капіталізму на Україні, утворення тут антагоністичних класів буржуазного суспільства з місцевого населення. Проповідуючи відмінність історичного розвитку російського і українського народів, вони хотіли розірвати братній союз трудящих України і Росії і тим самим полегшити закабалення України іноземними імперіалістами.

Однією з особливостей процесу формування пролетаріату в кам'яновугільній промисловості Донбасу було повільне утворен-

¹ Дані взято з матеріалів перепису населення 1897 р. т. XIII. Катеринославська губ. і т. XII. Область Війська Донського, 1905 р.

² Там же.

ня тут верств кадрових робітників, тісно зв'язаних з даним виробництвом.

Вище ми вже наводили ряд фактів, які показують, що в 60-х рр. робота на кам'яновугільних копальнях продовжувалась лише 7—8 зимових місяців, зовсім скорочуючись на період літніх сільськогосподарських робіт. Становище мало змінилось і на початку 70-х рр.¹

Оскільки головною причиною плинності робочої сили був відхід на літні сільськогосподарські роботи, то це свідчить, що в 60—70-х рр. робітники кам'яновугільних копалень були ще тісно зв'язані з сільським господарством.

З утворенням в Донбасі великих кам'яновугільних копалень сезонність виробництва не задовольняє вугільної буржуазії, що прагне одержати найвищі прибутки. Великі копальні, здійснюючи розробку відносно глибоких вугільних пластів, вимагали цілодобової роботи, тому що припинення роботи на літні місяці призводило до значних збитків.

Матеріали земської статистики Катеринославської губернії показують, що уже в першій половині 80-х рр. у західній частині Донбасу великі шахти працювали круглий рік. На багатьох із них було чимало робітників, які постійно жили при копальнях. У Бахмутському повіті цієї губернії в 1884 р. працювало 23 кам'яновугільні копальні. На 16 більших з них, що давали 3/4 усього видобутку вугілля у повіті, взимку працювало 2396 робітників, а влітку — 1917. Іншими словами, скорочення числа робітників копалень влітку не перевищувало 20%². Про Корсунську копальню «Товариства південноросійської кам'яновугільної промисловості», на якій у 1884 р. працювало більше 500 чоловік, сказано, що робота в шахтах провадиться і вдень і вночі, притому в однакових розмірах у всі пори року. Робітники завжди свої, які живуть постійно при шахтах, тому за наймом на сторону звертатись зовсім не доводиться, а взимку багатьом прибулим робітникам навіть відмовляють у прийомі³. Більшість робітників названої копальні жили в гірничому селищі Горлівка, яке утворилось тут в кінці 70-х рр.

Характеризуючи робітників великих копалень, що поселились біля шахт, катеринославські статистики підкреслюють корінну відмінність їх від сезонних робітників дрібних копалень. За їх словами, при великих копальнях «утворюється і осідає на постійне життя чисто гірниче населення, що зовсім відвикло від землеробських робіт, а частково і не знало їх ніколи»⁴.

¹ Див. В. И с л а в и н. Указ. тв., стор. 44.

² Підрахунки зроблено на основі даних таблиці, вміщеної в «Сборнике стат. сведений по Екатеринославской губ.» т. II, стор. 258—265.

³ Т а м же, стор. 289.

⁴ Т а м же, стор. 296.

В збірнику наведені загальні дані, які показують, що з усіх 5150 робітників кам'яновугільних копалень Бахмутського повіту 2067 чоловік (40,4%) живуть при шахтах, 3083 (59,9%) тимчасово приходять із різних місць повіту. Оскільки кам'яновугільним промислом займалась постійно значна частина тих робітників, що не жили безпосередньо при копальнях, то, за підрахунками земських статистиків, серед робітників вугільних копалень більше половини було таких, що постійно займалися цим промислом¹.

Постійними робітниками вважали тих, хто щорічно наймався на роботу в шахти. Отже, в категорію «постійних» входили і ті бідні селяни, які пересічно вдавались до підробітків на копальнях, не пориваючи зв'язків з власним господарством. До того ж опитування робітників вугільних копалень було проведено влітку, коли більшість сезонних робітників уже залишили роботу. Проте навіть при зроблених застереженнях наведені дані показують, що на початку 80-х рр. у Бахмутському повіті Катеринославської губернії кам'яновугільна промисловість перестала існувати як сезонне виробництво. Вона стала об'єктом постійної роботи для кількох тисяч робітників.

Повніші дані про утворення постійних робітничих кадрів у кам'яновугільній промисловості Донбасу зібрані на 26 більших копальнях Слов'яносербського повіту. В збірнику земської статистики за 1886 р. показано розподіл 1249 робітників цього повіту за терміном їх роботи у вугільних шахтах².

Тривалість роботи в шахті	Число робітників	% до всіх переписаних
1. Вийшли на роботу—1-й рік	268	21
2. Працюють від 1 до 5 років	520	42
3. Працюють від 5 до 10 років	275	22
4. Працюють більше 10 років	186	15
Р а з о м:	1249	100

Як бачимо, переважна більшість опитаних робітників працювала на вугільних копальнях недавно, до 5 років. Проте і в цьому районі 37% всіх робітників були зв'язані з кам'яновугільним виробництвом уже тривалий період — 5—10 і більше років.

Характеризуючи окремі групи робітників, обстежувачі відмічали: «Робітники, що працювали на копальнях до 5 років, не втратили зв'язків з батьківщиною, часто поверталися до заняття землеробством додому і, після того як мине потреба в них, знову ідуть на роботу в шахти. У тих же, що займалися гірничою роботою 5—10

¹ Названий вище збірник, стор. 274—275.

² Див. Сборник стат. сведений по Екатеринославской губ., вип. 3, стор. 391.

років, зв'язок з попереднім заняттям і минулим побутом майже порваний, якщо тільки вони не належать до числа місцевих жителів... Серед групи робітників, які працюють у шахтах більше 10 років, тільки зрідка можна зустріти таких, які не порвали зв'язків з обштинним побутом, надільною землею і більш-менш осілим життям землеробів»¹.

Показником утворення більш постійних робітничих кадрів у кам'яновугільній промисловості Донбасу було значне скорочення відходу робітників вугільних копалень на літні сільськогосподарські роботи. Уже XVIII з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, що відбувся восени 1893 р., констатував, що біля кам'яновугільних копалень постійно зароджуються поселення робітників, з яких, при всіх умовах, певний процент робітників не відходить, а лишається назавжди або на протязі більш-менш тривалого періоду на місці. В 1893 р. з 22 тисяч робітників шахт, що працювали на 34 великих копальнях, на польові роботи пішло 9 тисяч робітників. Отже, на шахтах залишилось близько 60% усіх робітників, а на окремих копальнях навіть більше².

Бурхливий ріст вугледобування в роки промислового піднесення покликав тисячі нових робітників. Лише за три останні роки (1898—1900) число робітників кам'яновугільних копалень Донецького басейну збільшилось майже на 25000. Безперечно, що при такому рості значна частина робітників була ще слабо зв'язана з кам'яновугільним виробництвом. Не дивлячись на це, на початку 900-х рр. процент робітників, які залишали шахти в літні місяці, значно знизився.

За даними статистичного бюро ради з'їздів гірнопромисловців Півдня Росії, в зимові місяці 1901 р. на копальнях Донбасу працювало значно більше робітників, ніж у літні. Але скорочення це було меншим порівняно з періодом до початку 90-х рр. Якщо в 1893 р. вугільні копальні на літо залишали понад 40% всіх робітників, то в 1901 р. (навіть при порівнянні крайніх даних — за січень і липень) зменшення числа робітників не досягало і чверті всіх робітників (23%)³.

На великих копальнях плінність робочої сили була ще меншою. На 15 найбільших копальнях Донбасу, які в 1899 р. давали третину всього вугледобутку, протягом січня—березня зовсім не було відходу робітників... І лише з початком польових робіт копаль-

¹ Див. Сборник стат. сведений по Екатеринославской губ., вып. 3, стор. 391.

² «Труды XVIII съезда горнопромышленников Юга России...» ч. I, Харків, 1894, стор. 337.

³ Див. «Каменноугольная промышленность России в 1901 г.». Харків, 1902, стор. 27—29.

ні залишило 2000 робітників, що не перевищувало дев'ятої частини всіх робітників цих копалень¹.

Хоч зменшення відходу робітників кам'яновугільної промисловості в літні місяці саме по собі ще не показує утворення постійних робітничих кадрів, проте воно свідчить про відрив пролетарських і напівпролетарських верств населення від сільського господарства і перехід їх на більш тривалу роботу в промисловості.

Істотним показником утворення постійних робітничих кадрів вугільної промисловості є дані про ріст поселення при копальнях сімейних робітників. Поселившись при вугільній шахті з сім'єю, робітник не міг уже так легко переходити з місця на місце. Сімейні будинки при вугільних копальнях, не дивлячись на всю їх убогість і непридатність для нормальних умов життя, служили одним із засобів затримування робітників на гірничих роботах. Не випадково тому 25 з'їзд гірничих промисловців Півдня Росії, що відбувся в кінці 1900 р., просив Міністерство державних маєтностей домогтись прав гірничим промисловцям притягати до судової відповідальності робітників, які кидають роботу на вугільних шахтах, а також права негайно викидати сім'ю таких робітників з будинків гірничого селища на вулицю².

Протягом 60—70 рр., коли в кам'яновугільній промисловості Донбасу переважали сезонні робітники, гірничі селища при копальнях тільки виникали, а число сімейних робітників у них було ще зовсім невеликим. За неповними даними, зібраними Катеринославською земською статистикою, в Бахмутському повіті, де раніше, ніж в інших районах, вирости великі копальні, в різні періоди при шахтах поселилось: в 1870—1874 рр. — 60 сімей; в 1875—1879 рр. — 153 сім'ї і в 1880—1884 рр. — 327. А всього за 14,5 років — 540 сімей і в них 1569 чоловік³.

Оскільки в 1885 р. на кам'яновугільних копальнях повіту працювало 5150 робітників, то процент сімейних робітників, які поселились на копальнях, не перевищував 10%. А взагалі по баєйну він був ще нижчим.

Становище мало змінилось і до початку 90-х рр. В той час коли на новозбудованих заводах число сімейних робітників становило до 44%, а на старішому Юзовському заводі навіть 55%, то на кам'яновугільних копальнях сімейних робітників нараховувалось від 10% до 15% і тільки на найстаріших копальнях, таких як Новоросійського товариства, число їх доходило до 19,5%⁴.

¹ Див. Н. Дитмар, «К вопросу о недостатках рабочих на каменноугольных копях Донбасса в 1899 году», Харків, 1899, табл. 3.

² «Труды XXVI съезда горнопромышленников Юга России», т. 2, Харків, 1902 р., стор. 18.

³ За 1884 рік дані зібрані лише за 1 половину року. Див. «Сборник стат. сведений по Екатеринославской губ.», т. II, стор. 277.

⁴ Див. Рагозин Е. И., Указ. тв. стор. 114.

Ріст числа сімейних серед робітників кам'яновугільних копалень посилювався лише в кінці 90-х рр. Щоб забезпечити себе необхідною кількістю надійних робітників, акціонерні товариства і приватні власники великих копалень змушені були відпускати, хоч і мізерні, кошти на будівництво казарм і житлових будинків. Цей захід був необхідним ще й для того, щоб запобігти страйкам робітників вугільної промисловості, тяжке становище яких було першою причиною гнівного протесту проти експлуататорів.

Дані про розміщення робітників кам'яновугільних копалень Донбасу, зібрані статистичним бюро Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії в 1901—1903 рр., показують, що в ці роки біля 40% усіх робітників жили в сімейних будинках, 46—52% — в казармах і 9—11% — на «вольних квартирах»¹.

Показником утворення постійних робітничих кадрів вугільної промисловості є також дані про ріст населення гірничих селищ при копальнях. Наведена нижче таблиця показує, що при вугільних копальнях акціонерних товариств і великих приватних власників у 1901 р. були уже значні селища. В ряді випадків число жителів цих селищ у кілька разів перевищувало число працюючих робітників. А це стало можливим як внаслідок росту населення побічно зв'язаного з виробництвом (адміністрація, комунальні установи, торгова сітка тощо), так і значною мірою за рахунок росту числа членів робітничих сімей.

Таблиця розміщення робітників великих копалень
(за даними 1901 р.)²

Назва копалень або їх фірм	Число всіх робітників	З них проживало		Приблизне число всіх жителів гірничого села
		в сімейних будинках	в казармах	
Товариство Південно-Російської кам'яновугільної промисловості . . .	3180	2798	360	біля 7000
Російсько-донецьке т-во	4664	1603	2806	
Рутченківська копальня	2721	2061	590	
Акціонерне товариство Брянських кам'яновуг. копалень	2443	296	2016	5407
Прохорівське товариство	2780	360	2420	5400
Голубівська копальня	2490	538	1921	5080
Товариство для розробки кам'яного вугілля і солі	2289	1290	738	4800
Російсько-Бельгійське товариство . .	2360	1387	922	3620
Успенське товариство	1783	1350	280	3070
Товариство Карпова А. П.	1527	830	800	3000
Р а з о м :	26237	12513	12853	51497

¹ Див. Стат. збірник «Каменноугольная промышленность России в 1903 гт.», вип. 2, Харків, 1904, стор. XXV.

² Дані таблиці взято з матеріалів збірника «Каменноугольная промышленность России в 1901 г.», Харків, 1902, табл. 21, стор. 186—189.

Наведені дані про значне скорочення в кінці 90-х і на початку 900-х рр. відходу робітників вугільних шахт на літні сільськогосподарські роботи, збільшення числа сімейних робітників, які поселились біля копалень, а також ріст населення гірничих селищ поблизу великих шахт свідчать про утворення постійних робітничих кадрів вугільної промисловості Донецького басейну. Той факт, що більше 70% усіх робітників вугільної промисловості басейну не залишили копалень влітку і більше 40% робітників жили при копальнях разом з сім'ями, дає нам підставу вважати, що на початку 900-х рр. у кам'яновугільній промисловості Півдня понад 60% робітників були тісно зв'язані з виробництвом і складали основу кадрового пролетаріату в даній галузі промисловості.

Наші наближені розрахунки підтверджуються заявою комісії XXIII з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, яка в своїй доповіді констатувала, що в 1898 р. «на рудниках Донецького басейну є коло 65% усього числа робітників, зайнятих постійно рудничими роботами, які не залишають цих робіт навіть в урожайні роки, бо багато з них живуть на рудниках разом із своїми сім'ями цілком осіло»¹.

Процент постійних гірничих робітників вугільної промисловості Півдня Росії, рівний 65, названий і в брошурі «К вопросу о привлечении и удержании рабочих на каменноугольных копиях Донецкого бассейна», опублікованій в 1899 р. Е. Таскіним². Перебуваючи головою XXIII з'їзду гірничопромисловців, останній, очевидно, використав матеріали згаданої комісії.

З дальшим розвитком капіталістичної промисловості процес утворення кадрового пролетаріату продовжувався. За даними О. О. Нестеренка, в 1913 р. кадрові робітники кам'яновугільної промисловості Донбасу становили 87%³.

Пориваючи зв'язки з сільським господарством і дрібними ремісничими промислами, наймані робітники кам'яновугільних шахт поступово перетворювались у постійних промислових робітників, які утворювали ядро кадрового пролетаріату Донбасу, що на початку ХХ ст. піднявся на революційну боротьбу проти капіталістів і царизму і йшов у перших рядах революційних боїв трьох російських революцій.

¹ Цитовано за книгою Ф. Лося, «Формування робітничого класу на Україні», Київ, 1949 р., стор. 11.

² Див. Е. Таскін, указана робота, стор. 7, Харків, 1899 р.

³ Див. А. А. Нестеренко, Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в., М. 1954, стор. 155.

Ю. І. ПАТЛАЖАН,

кандидат історичних наук

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК ПАТРОНАТНИХ ВІДНОСИН В ПІЗНІЙ РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Народ — творець історії — таке одне з головних положень марксистсько-ленінської науки про розвиток суспільства. Для повного висвітлення становища селянства, однієї з основних частин багатомільйонних трудящих мас Римської рабовласницької держави, серйозне значення має питання про патронат, що є одним з характерніших явищ феодалізації Римської імперії, яке здобуло широке розповсюдження з другої половини IV ст.¹

Значна частина радянських істориків, яка займається дослідженням цього питання, вважає, що земельні магнати, представники єдиного привілейованого в пізній Римській імперії сенаторського стану (*ordo senatorius*), використовували розвиток патронатних відносин для поневолення і закріпачення селян, що становище останніх в зв'язку з розвитком патронату погіршилось. Проте не так давно в нашій пресі були висловлені думки про те, що селяни при переході під патронат крупних землевласників добивалися «покращення свого становища»², про те, що патронатні відносини були виразом союзу селян-общинників з земельними магнатами, який був направлений проти державних чиновників³.

В ході дискусії по питанню про падіння рабовласницького ладу в Римській імперії, підсумки якої були підведені на початку 1956 р., Г. Г. Ділігенським була написана спеціальна стаття, присвячена розвитку патронатних відносин⁴. Хоч Г. Г. Ділігенський не повністю солідаризується з Е. М. Штаерман і А. П. Кажданом, хоч він, у протигагу А. П. Каждану, не заперечує чисто експлу-

¹ Theodosiani libri XVI, ed. Th. Mommsen, Berolini, 1905, XI, 24, 1.

² А. П. Каждан, Феодалізація Римської імперії, ВДИ, 1953, № 3, стор. 103.

³ Е. М. Штаерман. Проблема падіння рабовласницького ладу, ВДИ, 1953, № 2, стор. 62.

⁴ Г. Г. Ділігенський, К вопросу об аграрных патронатных отношениях в поздней Римской империи, ВДИ, 1955, № 1.

ататорський характер відносин, які виникали в результаті патроцінія¹, він все ж погоджується з Є. М. Штаерман і А. П. Кажданом в питанні про оцінку змін у становищі тих, хто звертався до захисту патронів. «...Їх матеріальне становище, — пише Г. Г. Ділігенський, — під покровительством могутніх землевласників було кращим, ніж поза цим покровительством. Очевидно, — закінчує він, — експлуатація патрона, який звільняв своїх селян від фіскальних повинностей, була все ж легшою, ніж тягар податкової машини імперії»².

З одного боку, пише Г. Г. Ділігенський, селяни, переходячи під патронат, «втрачають в результаті цього свою власність на землю». З другого боку, ті ж селяни (нехай навіть в особі колонів) «здобували можливість розвивати власне індивідуальне господарство» після переходу під патронат³.

В результаті висловлюються явно суперечливі і бездоказові думки. В угоду своїй надуманій схемі «визрівання феодалізму» шляхом гладкої революції при поступовому сповзанні від робовласницьких виробничих відносин до феодальних в Римській імперії (чого, звичайно, насправді не було) Г. Г. Ділігенський ще більше, ніж А. П. Каждан, заплутує питання і неправильно висвітлює аграрні відносини, які склались в результаті розвитку патроцініїв.

У зв'язку з цим у даній статті робиться спроба на конкретно-історичному матеріалі показати, що розвиток патронатних відносин приводив до погіршення становища трудящих села.

Перш за все необхідно зупинитись на становищі сенаторського стану пізньої Римської імперії, тобто крупних земельних магнатів, які приймали під своє покровительство селян і сприяли цим самим поширенню на території імперії аграрних патроцініїв.

Сенаторський стан оформився при Августі і його наступниках⁴. Раніше римські нобілі присвоїли собі ряд привілеїв, утруднюючи «новим людям» (*homines novi*) доступ до вищих магістратур. Август закріпив сенаторські привілеї юридично⁵. Сенаторами могли бути тільки *ingenii*. Тільки члени сенаторського стану допускались до зайняття магістратур, які забезпечували місце в сенаті. Сенаторський ценз був визначений в 1 мільйон сестерцій.

Втрачаючи пізніше поступово свою політичну роль, сенаторський стан зберігав, однак, соціальну вагу, яка підтримувалась

¹ Г. Г. Дилигенский. Там же. стор. 141.

² Там же, стор. 138.

³ Там же, стор. 141.

⁴ В. М. Хвостов, История римского права, М. 1907, стор. 177.

⁵ Th. Mommsen *Römisches Staatsrecht*, Bd. III, Leipzig, 1887, S. 466, ff.

Про сенаторський стан при Августі див. Н. А. Машкин, *Принципат Августа*, 1949, стор. 427—446.

багатством, привілеями і пишними титулами, що щедро роздавалися імператорами. З часу Діоклетіана сенат втратив будь-яке політичне значення¹.

Сенатори ділилися на дві категорії: до першої належали ті з них, які жили в столиці і брали участь в роботі сенату; друга, більш численна частина представників цього стану вважала за краще жити в провінціях і ніякої участі в засіданнях сенату не брала.

Таким чином, члени сенаторського стану, втративши в значній мірі колишній політичний вплив, у соціальному відношенні мали велике значення і користувалися рядом важливих привілеїв. Так, сенатори пізньої Римської імперії не підлягали провінціальним судам, їх міг судити тільки префект столиці. Вони були цілком звільнені від муніципальних повинностей навіть у тих випадках, коли їх земельні володіння знаходилися на території тієї або іншої курії. Сенатори і їх володіння не були звільнені від податків, але і в цьому відношенні вони користувалися привілеями. В останній третині IV ст. (383 р.) вони добилися права автопрагії, тобто можливості збирати податки без представників курій. Звільнений від обов'язкової участі в роботі сенату і усунений імператорами від командування в армії, сенаторський стан залишався все ж джерелом тих кадрів, які призначались на найвідповідальніші посади імператорської адміністрації.

Звичайно сенатори досліджуваної епохи мали великі земельні володіння в різних провінціях, на яких працювали тисячі рабів, колонів і селян, і цією економічною могутністю земельних магнатів пояснюється перш за все їх вплив у державному управлінні.

Крупний власник майже завжди носив титул сенатора. Це найменування до такої міри злилося з становищем великого землевласника, що письменники того часу вживали термін «сенатор» і навіть в тих випадках, коли вони й не думали про звання люди-

¹ Слід погодитись з М. В. Левченком про те, що функції сенату східної половини імперії «важко визначити», що він «виражав інтереси багатших і найбільш впливових елементів населення», але з тим, що сенат, який в рішенні будь-якого питання плазував перед імператором, «грав крупну роль як політичний фактор у питанні обрання імператора, при вирішенні важливіших справ міжнародної політики, а також особливо важливих судових справ» (М. В. Левченко, *История Византии*, М. — Л., 1940, стор. 20), погодитись не можна.

Ряд російських дореволюційних і радянських істориків цілком правильно вказує, що з установленням домінації сенату як політичного органу загубив своє значення.

(К. Н. Успенский, *Очерки по истории Византии*, ч. I, стор. 26;

Ю. Кулаковский, *История Византии*, т. I, К. 1913, стор. 37;

А. И. Тюменев, *История античных рабовладельческих обществ*, М. — Л. 1935, стор. 278;

Н. А. Машкин, *Основные проблемы истории древнего Рима*, М. 1947, стор. 29;

В. Ф. Семенов, *История средних веков*, 1951, стор. 12).

ни, а хотіли просто відзначити його лише як великого земельного власника.

Крупне землеволодіння стало швидко зростати в III ст., коли в зв'язку з занепадом торгівлі, скороченням грошового обігу і натуралізацією господарства головним джерелом прибутків стала земля. Швидкий розвиток колонатних відносин і масове розорення дрібних і середніх землевласників пізніше приводили до дальшого розвитку крупної земельної власності. Джерела цього часу говорять про концентрацію в руках сенаторської олігархії великих земельних володінь¹.

На відміну від крупних землевласників I—III ст., які жили переважно в містах, земельні магнати IV — V ст. були більш схильні жити в розкішних віллах, побудованих у їх володіннях, і звідти керувати маєтками, частина з яких не поступалася по території середньовічним князівствам. Це пояснюється головним чином тим, що в зв'язку з дальшим піднесенням революційного руху крупні землевласники Пізньої імперії почували себе в своїх укріплених віллах в більшій безпеці від гніву експлуатованих мас, ніж у містах.

У зв'язку з дальшим розкладом рабовласницьких відносин і посиленням натуралізації економіки центральному уряду все важче ставало керувати величезною імперією. Ось чому він був примушений наділяти крупних землевласників деякими адміністративними повноваженнями по відношенню до населення, яке проживало в їх володіннях. Завдяки цьому магнати ставали все більш незалежними від центральної влади. Крупні землевласники стали організовувати в своїх володіннях збройні загони (*bucelarii*)², будувати тюрми, привласнювати собі судові функції по відношенню до населення, яке жило на їх землях. Справа доходила до того, що вони стали перешкоджати куріалам, а потім і чиновникам намісників провінцій збирати податки в імператорську казну.

В своїй промові «Про патронати» Лібаній, поряд з розповіддю про патроцінії, малює досить яскраву картину свавілля і зростаючої незалежності від уряду крупних землевласників Пізньої імперії. «Є великі села, і кожне з них, — пише він, — має над собою багато панів. Вони вдаються до допомоги воїнів, які зна-

¹ Ось що, наприклад, розповідає Амміан Марцеллін в XXVII книзі своєї праці, яка торкається подій 367—368 рр., про володіння одного з земельних магнатів. «В той час. — пише він, — помер префект преторія Руфін. Для виконання обов'язків префекта був викликаний з Рима Проб. Знатність роду, авторитет і величезне майно робили його широко відомим у римському світі. Маєтки він мав у всіх провінціях».

(*Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt, rec. Gardthausen, Lipsiae 1874—1875, XXVII, 11, 1*).

² Див. Th. Mommsen, *Das römische Militärwesen seit Diocletian, Gesammelte Schriften, Bd. VI, Berlin, 1910, S. 241.*

ходяться у них на постої не для того, щоб себе захищати, а щоб іншим шкодити. Платою воїнам служать продукти землі... або ж просто золото... Виставивши собі їх на захист, вони купують собі свободу повного свавілля дій. І ось одні завдають сусідам лиха і турботи: віднімають ділянки землі, вирубують дерева, хватають і ріжуть худобу. Тут інші хазяїни і сльози ллють, а ті угощаються і насміхаються»¹.

Безмежне вимагательство чиновників фіску і великий тягар податків прискорювали розвиток патронатних відносин, які завдавали імператорському урядові великих збитків. Вище вже відзначалось, що збирання податків у володіннях могутніх земельних власників було для куріалів важкою справою. Земельні магнати не були зацікавлені в тому, щоб селяни, яких вони приймали під своє покровительство і які ставали об'єктом їх експлуатації, розорювались представниками казни. Це сприяло тому, що під покровительство цих могутніх людей стікались всі, хто не хотів терпіти гніт фіскальних органів, що посилювався. Такими були головним чином селяни менш сильних землевласників і дрібні вільні власники².

Частими були випадки, коли цілі села переходили під владу земельних магнатів. «З інших сіл, яким немає можливості так зухвало порушувати право, немало було тих, хто відправлявся до цих сильних людей, щоб використати їх беззаконну могутність». Так пояснює причини швидкого розвитку патронатних відносин у східній половині імперії в кінці IV ст. Лібаній³. Тим же пояснює розвиток патронату в західній половині імперії Сальвіан. Якщо «бідні і нещасні піддані» не можуть врятуватись від гніту втечею, пише він, то «вони звертаються до останнього засобу. Вони віддають себе під покровительство і захист багатіїв, робляться їх кріпаками і, так би мовити, продають себе їх владі»⁴.

Даючи ґрунтовний аналіз аграрних відносин Пізньої імперії, Ф. Енгельс звертає увагу не тільки на причини патронату, але й на масовий характер розвитку патронатних відносин, на те, що їх розвиток не полегшував становища селян. «Щоб забезпечити себе від насильств чиновників, суддів та лихварів, вони часто ставали під захист, патронат якої-небудь могутньої особи; так робили не тільки окремі селяни, а й цілі общини, через що імпе-

¹ Либаній, Речи, перевод С. Шестакова, I—II, Казань, 1914 — 1916. XLVII, 4, 6.

² Правильно підкреслює А. Ранович, що поряд з втечею з землі «масовим видом опору гніту імператорського режиму пізніше став патронат: селяни віддавали себе під покровительство могутніх земельних власників, проти яких урядові чиновники були безсилими». (А. Ранович. Восточные провинции Римской империи в I—III вв., 1949, стр. 26).

³ Liban., Orat., XLVII, 17.

⁴ S. Salviani Massiliensis presbyteri De gubernatione Dei, Patrol., ser. lat., LIII, V, 8.

ратори в IV ст. не раз видавали укази про заборону цього. Але що це давало тим, хто шукав захисту? Патрон ставив їм умову, щоб вони передавали йому право власності на їх ділянки, а він замість цього забезпечував їм довічне користування останніми. Цю хитрість засвоїла свята церква і старанно користувалася нею в IX і X ст., щоб розширити царство боже і свої власні земельні володіння»¹.

Перехід дрібного землевласника під покровительство земельних магнатів зразу ж приводив до втрати першим своєї земельної ділянки на користь крупного власника землі. В результаті цього володіння крупних землевласників зростали, посилювались децентралістські тенденції місцевої знаті, держава втрачала платників податків. Ось чому уряд імперії намагався припинити розвиток патронату.

Щоб приховати факт переходу під патронат, між обома сторонами заключалась фактично фіктивна угода про продаж дрібним земельним власникам своєї землі крупному землевласнику. При такому «продажу» земельний магнат, звичайно, ніяких грошей не платив, а щойно придбану ділянку віддавав у користування за частину врожаю і деякі інші господарські послуги її колишньому власнику на правах прекарія.

Завдяки цьому крупний землевласник міг у будь-який момент відібрати у прекаріста його земельний наділ. Результати подібних угод зводились тому ось до чого: багатство і вплив магнатів збільшувались, а селяни, колишні власники дрібних земельних наділів, з переходом під покровительство магнатів передавали їм у руки фактично не тільки свою землю, але і самих себе, тобто попадали в залежність від крупних землевласників.

Джерела, які дійшли до нас, не тільки добре знайомлять з причинами, які примушували дрібних земельних власників шукати такого дорогого покровительства сильних людей, але і розкривають експлуаторську суть патронатних відносин. Лібаній, наприклад, говорить, що при укладанні патронатних угод земельні магнати зобов'язувались допомагати слабим проти насильства, але патрони, підкреслює він, робили якраз навпаки². В яскравих фарбах малює Сальвіан становище селян, які, шукаючи визволення від утисків фіску, звертались за покровительством до могутніх земельних магнатів. «Усякий для придбання захисту, — пише він, — повинен спочатку віддати своєму захиснику майже все добро, так що батьки одержують захист ціною спадщини дітей... Ось яка допомога і покровительство багатіїв. Одержуючи, вони нічого не дають і все беруть собі... Але ці бідні і нещасні, залишившись без свого

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1948, стор. 117.

² Liban., Orat., XLVII, 6—7.

господарства, загубивши майно, не позбуваються обов'язку платити за нього податки... Майна вже немає, а податки гнітять. Таким чином, подібно тим, які при вторгненні ворога шукають притулку у фортеці, або тим, які, втративши захист закону, з відчаєм тікають у місце притулку, держателі землі на правах прекарія не шукають рідного вогнища, не добиваються гідності предків, а накладають на себе ярмо і доходять до такої крайності, що втрачають права і майно; виганяються не тільки з маєтка, але, так би мовити, з самих себе. Загубивши все, вони втрачають власність і право свободи... Люди вільні, — робить висновок Сальвіан, характеризуючи результати розвитку патронату, — перетворюються в рабів»¹.

Про яке ж «покращення свого становища», про який «союз між земельною знаттю і селянством» можна після цього говорити, характеризуючи становище селян, які перейшли під патронат земельних магнатів?

Стародавні автори зберегли реалістичні й образні описи того, як працювала «гігантська складна машина виключно для висмокування соків з підданих»². Становище бідніших верств імперії, які були обкладені величезними податками, було настільки злиденним, що Амміан Марцеллін називає їх найбільш нещасними (*misertimi*)³. Однак, рятуючись від державних чиновників, селяни потрапляли в не менш жорстокі руки крупних землевласників. Очевидно, говорячи про якийсь «союз» між земельними ма-

¹ Salvian., V, 8—9. Трохи нижче Сальвіан ще раз переконливо підкреслює рабське становище людей, які перейшли під патронат крупних землевласників (V, 45).

² Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1948, стор. 115.

³ Am. Marcellini, XXVII, 8, 7

Думку Амміана Марцелліна підтверджують і інші авторитетні історики й письменники Пізньої імперії.

Ось, наприклад, картина опису майна при складанні нового кадастру, змальована Лактанцієм: «Податкі такі великі, що землероби примушені були тікати, а поля перетворювались в ліси... Ценз, який вимагали від міст і провінцій, приводив до загального розорення. Цензори були розсіяні, вони обшукували всюди: це було подібно до війни і рабства. Вимірювали землю, підраховували виноградники і дерева, вносили в список всякого роду худобу... Ніде нічого не було чути, крім ударів... Примушували насильно дітей доносити на батьків, рабів на панів, дружин на чоловіків. На випадок недостатку інших доказів катували чоловіків, батьків, панів, щоб примусити їх доносити один на одного... Ні вік, ні хвороби не служили поблажкою: хворих і слабих приносили на носилках, вік визначали довільно, тобто дітям роки прибавляли, а у стариків їх зменшували. Все наповнювалось зітханням і сльозами. Але не задовольнялись лише цими збирачами. Посилали інших для нових розшуків. І хоч останні нічого нового не знаходили, податки подвоювали, щоб показати, що вони були послані не даремно. А в той же час худоба гине, люди виміряли, але стягнення податків від цього не зменшувалось».

(Lactantius, *Dem orbitibus persecutorum*, VII, *Patrol.*, series lat., т. VII).

гнатами і селянами, слід додавати, що він нагадував собою угоду між вершником і конем. Адже якщо погодитись із думкою Є. М. Штаерман, А. П. Каждана і Г. Г. Ділігенського, то як же можна пояснити, чому масові виступи селян Пізньої імперії були спрямовані проти земельних магнатів з неменшою силою, ніж проти чиновників фіксу і інших представників рабовласницької держави.

Передова стаття ВДІ, яка підводить підсумки дискусії по проблемі кризи рабовласницького ладу і генезису феодальної соціально-економічної формації¹, хоч і не погоджується з висновками А. П. Каждана і Є. М. Штаерман, однак фактично і не критикує їх невірні погляди в даному питанні. «Недостатньо переконливо, — читаємо ми в цій статті, — виглядає висновок Є. М. Штаерман про союз — нехай навіть і «до відомих меж — між земельною знаттю, яка феодалізувалась, і селянством»². Хіба справа в ступені переконливості, або якості викладу доказів. Слід сказати прямо, а справа не в ступені переконливості цього висновку, а в тому, що він невірний, що він перекручує дійсні аграрні відносини, які склались в результаті розвитку патроцініїв.

Законодавчі пам'ятки Пізньої Римської імперії показують, що уряд, який втрачав платників податків, намагався припинити дальший розвиток патронату, ослабити сенаторів-магнатів, які становили в період кризи імперії наймогутнішу децентралізуючу силу. Головне завдання урядових заходів у цьому напрямку полягало в зміцненні централізації, в ослабленні децентралістських тенденцій місцевої знаті; не слід також забувати і того, що уряд намагався захистити свої фінансові інтереси. Так, наприклад, в 360 р. від імені Констанція і Юліана був виданий грізний указ, який вимагав від крупних землевласників Єгипту, де розвиток патронату набрав у цей час загрозливих для держави розмірів, відмовлення від покровительства над селянами. Указ вимагав повернути останнім їх колишні земельні наділи³.

Цьому ж присвячена вся глава 24 глава XI книги кодексу Феодосія. Немає потреби перераховувати всі едикти імператорів з цього приводу. Слід тільки відмітити, що їх стурбований тон і все зростаючі погрози⁴ свідчать про значні збитки, які завдавав державним інтересам розвиток патроцініїв, і одночасно про їхню безсилля боротися з цим явищем.

Всі ці погрози, які часто переходили в прохання «служити інтересам держави», не могли дати істотних результатів. Спроби імператорів зупинити закономірний рух колеса історії кінчались плачевно. Загальна криза рабовласницької системи, яка розпоча-

¹ ВДІ, 1956. № 1, стор. 3—13.

² Там же, стор. 11.

³ Cod. Theodosiani., XI, 24, 1.

⁴ Cod. Theodosiani., XI, 24, 2, 4, 5.

лась у другій половині II ст., ще більше посилилась в III, IV і V ст.ст., що знаходило своє відображення в дальшій натуралізації господарства, посиленні влади земельних магнатаів, розвитку колонатних відносин, патроцініїв і інших елементів феодалізації суспільства. Результатом усього цього було дальше погіршення становища трудящих мас, які все активніше боролись проти зростаючої експлуатації.

Вслід за Ф. Енгельсом, який бачить в колонах попередників середньовічних кріпаків, земельних магнатів Пізньої Римської імперії можна назвати попередниками середньовічних феодалів. Правда, в цей час не тільки в східній половині імперії, але і в західній не було, звичайно, «ленів» і «бенефіціїв» «сюзеренів» і «васалів», але процес зародження елементів феодалізму досяг уже значної стадії розвитку.

П. Т. РУЩЕНКО.

доцент, кандидат історичних наук

ДЕЯКІ ПИТАННЯ БАЗИСУ І НАДБУДОВИ БУРЖУАЗНОГО СУСПІЛЬСТВА НА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТТЯХ З ІСТОРІЇ НОВОГО ЧАСУ

Навчальні програми з усіх курсів історичних дисциплін, що викладаються на історико-філологічних факультетах педагогічних інститутів широкого профілю, не передбачають спеціальних тем, присвячених вивченню базису і надбудови різних соціально-економічних формацій. Двохгодинна лекція з курсу історичного матеріалізму про базис і надбудову суспільства, природно, не може цілком заповнити цю прогалину. А тому, враховуючи важливість питань, зв'язаних з матеріалістичним розумінням історичного процесу, доцільно на практичних заняттях з історії розглядати теми, які дали б можливість прослідкувати закономірності розвитку суспільства, зокрема розкрити об'єктивну необхідність переходу людства від однієї соціально-економічної формації до іншої.

Такими темами з історії нового часу можуть бути, наприклад, англійська буржуазна революція середини XVII ст., французька буржуазно-демократична революція кінця XVIII ст. (перехід від феодалізму до капіталізму), Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії, соціалістичні революції в країнах Центральної і Південно-Східної Європи, а також в ряді держав Азії після другої світової війни (перехід від капіталізму до соціалізму) і т. д.

Дана стаття має на меті звернути увагу студентів на вивчення деяких найважливіших питань марксистської теорії базису і надбудови капіталістичного суспільства під час підготовки їх до практичних занять з історії нового часу.

* * *

На противагу суб'єктивному ідеалізму, який зводить історичний процес до дій видатних осіб — королів, полководців, правителів і т. п. — марксизм-ленінізм розглядає розвиток суспільства як строго закономірний, природно-історичний процес, що не залежить ні від волі, ні від побажань тієї чи іншої історичної особи і підпорядковується об'єктивним економічним законам.

К. Маркс у передмові до своєї праці «До критики політичної економії» показав, що характер суспільного ладу визначається матеріальними умовами життя суспільства, серед яких вирішальна роль належить способу виробництва матеріальних благ¹. Людське суспільство, змінюючи спосіб виробництва, проходить в процесі свого розвитку ряд послідовних суспільно-економічних формацій. Причому, кожна наступна формація є прогресивною епохою, тобто вищим ступенем розвитку продуктивних сил і суспільно-політичної організації в порівнянні з попередньою. Необхідність заміни одного суспільного ладу іншим, ліквідації старого базису і заміни його новим обумовлюється дією закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил.

Суспільно-економічна формація є історично певний спосіб виробництва, який втілює в собі єдність продуктивних сил і виробничих відносин разом з відповідною цим відносинам надбудовою, тобто політичними, правовими, релігійними, художніми, філософськими поглядами і установами суспільства. Спосіб виробництва матеріальних благ визначає економічне, політичне і духовне життя людей. Який спосіб виробництва, таке в основному і саме суспільство, такі його ідеї, теорії, політичні погляди і установи. К. Маркс писав: «В общественном производстве своей жизни люди вступают в определенные, необходимые, от их воли не зависящие отношения, — производственные отношения, которые соответствуют определенной ступени развития их материальных производительных сил. Совокупность этих производственных отношений составляет экономическую структуру общества, реальный базис, на котором возвышается юридическая и политическая надстройка и которому соответствуют определенные формы общественного сознания. Способ производства материальной жизни обуславливает социальный, политический и духовный процессы жизни вообще»².

Спосіб виробництва має дві нерозривні сторони: продуктивні сили і виробничі відносини. Якщо стан продуктивних сил відповідає на питання про те, якими знаряддями виробництва виробляють люди необхідні їм матеріальні блага, то стан виробничих відносин відповідає на інше питання: в чийому володінні, в чій власності перебувають засоби виробництва, в розпорядженні всього суспільства чи в розпорядженні окремих осіб, груп, класів, які використовують їх для експлуатації інших осіб, груп, класів.

До продуктивних сил суспільства належать знаряддя виробництва і люди, що приводять їх в рух і здійснюють виробництво матеріальних благ завдяки певному виробничому досвіду і навичкам до праці. Виробничі відносини людей — це економічні відносини людей, основу яких становлять певні форми власності на засоби

¹ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XII, ч. I, стор. 6—7.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XII, ч. I, стор. 6.

виробництва. Сукупність даних виробничих відносин, що відповідають певному рівню розвитку продуктивних сил, створює, як указує К. Маркс, економічну структуру суспільства, тобто базис суспільства.

Що ж розуміє марксизм під «сукупністю виробничих відносин»? Марксизм розуміє під «сукупністю виробничих відносин» три групи явищ, які залежать одна від одної: а) форми власності на засоби виробництва; б) впливаючі з цього становище різних соціальних груп у виробництві і їх взаємовідносини; в) цілком залежні від них форми розподілу продуктів. У єдності цих трьох основних частин, що становлять в сукупності виробничі відносини, провідною частиною виступають форми власності на засоби виробництва.

Виробничі відносини (базиси) рабовласницького, феодального і капіталістичного суспільства за своєю природою є антагоністичні, бо вони побудовані на приватній власності на засоби виробництва, на відносинах панування і підлеглості, на відносинах експлуатації однієї частини суспільства другою його частиною. Економічний базис капіталізму, наприклад, характеризується тим, що в основі виробничих відносин цього суспільства лежить власність капіталістів на засоби виробництва при відсутності у них власності на працівників виробництва — найманих робітників, які позбавлені засобів виробництва і змушені тому продавати свою робочу силу капіталістам.

Форма власності визначає становище різних соціальних груп, що беруть участь у виробництві, а також їх взаємовідносини. Залежно від того, в чийому розпорядженні перебувають засоби виробництва — в розпорядженні всього суспільства чи в розпорядженні окремих осіб, груп, класів — між людьми, зайнятими в процесі виробництва, встановлюються відносини співробітництва і взаємної допомоги або відносини панування і підлеглості.

В експлуаторському суспільстві, заснованому на приватній власності на засоби виробництва, виникають і розвиваються антагоністичні класи, непримиренна боротьба між якими охоплює всі сторони суспільного життя. І навпаки: суспільно-економічна формація, заснована на суспільній власності на засоби виробництва, не знає соціальних антагонізмів. Виробничі відносини цієї формації характеризуються співробітництвом і взаємною допомогою вільних від експлуатації людей.

Від форми власності і впливаючих з неї взаємовідносин різних соціальних груп у процесі виробництва цілком і повністю залежать форми розподілу вироблених продуктів. Всім антагоністичним формаціям властива експлуатація людини людиною, що знаходить відображення у привласненні панівними верствами суспільства певної частини праці трудящих. З відкриттям додаткової вартості, вказує Енгельс, було доведено, що привласнення неопла-

ченої праці є основною формою капіталістичного способу виробництва і здійснюваної ним експлуатації робітників¹.

Рушійним мотивом капіталістичного виробництва є не задоволення потреб суспільства, а прибуток, виробництво додаткової вартості; в умовах же імперіалізму — забезпечення максимального капіталістичного прибутку; розподіл народного доходу відбувається тут в інтересах монополістів.

На відміну від капіталістичного виробництва, метою і рушійним мотивом розвитку соціалістичного виробництва є не прибуток, не нажива, а забезпечення максимального задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб усього суспільства. Розподіл народного доходу в соціалістичному суспільстві відбувається в інтересах безперервного підвищення матеріального становища трудящих і розширення виробництва.

Отже, форми власності на засоби виробництва визначають становище різних соціальних груп у виробництві та їх взаємовідносини, від них цілком залежать форми розподілу продуктів.

Надаючи вирішального значення економічному ладу суспільства, тобто базису суспільства, марксизм-ленінізм не заперечує серйозної ролі надбудови, її зворотного впливу на базис, взаємодії базису і надбудови в розвитку історичного процесу.

Багатий матеріал для з'ясування закономірностей історичного процесу дає вивчення буржуазних революцій як домонополістичного, так і монополістичного періоду розвитку капіталізму. Під час вивчення буржуазних революцій важливо звернути увагу на те, що основною соціально-економічною передумовою революції є невідповідність виробничих відносин характерові продуктивних сил. Ця невідповідність виражається в тому, що продуктивні сили, як найбільш рухливий і революційний елемент виробництва, завжди йдуть попереду виробничих відносин і кінець-кінцем переростають їх. Виробничі відносини всіх суспільно-економічних формацій мають ту особливість, що вони відстають від продуктивних сил. В результаті цього між розвинутими продуктивними силами і старими виробничими відносинами виникають суперечності, що переростають в антагоністичному суспільстві в конфлікт. Конфлікт між новими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами, які перетворились на гальмо історичного розвитку, може бути розв'язаний лише шляхом соціальної революції, покликаної привести виробничі відносини у відповідність з характером продуктивних сил.

У період буржуазних революцій — наприклад, у Франції 1789 — 1794 рр., в Англії 1640 — 1660 рр. — буржуазія використала проти феодалізму закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил, повалила феодальні вироб-

¹ Див. Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, 1948, стор. 27.

кнічі відносини, створила нові, буржуазні виробничі відносини і привела ці виробничі відносини у відповідність з характером продуктивних сил, що виростили в надрах феодального ладу.

Тимчасом у нашій історичній і філософській літературі окремі автори схильні зводити причини буржуазної революції до суперечностей між політичною надбудовою у вигляді феодальної монархії і капіталістичним укладом, який визріває в надрах феодалізму. Так, К. О. Джеджула, аналізуючи причини французької революції 1789—1794 рр., відмічає, що напередодні революції феодальна система у Франції була вже підірвана і на зміну феодальному базису прийшов капіталістичний базис¹. «Якщо базис на початок останньої чверті XVIII століття у Франції був уже в основному капіталістичним, — пише К. О. Джеджула, — то політична надбудова, покликана обслуговувати цей базис, залишалася старою, феодальною»², і приходять до висновку, що основною перешкодою для розвитку капіталізму була феодально-абсолютистська монархія, а не феодальний спосіб виробництва в цілому³.

Звичайно, напередодні буржуазної революції мають місце певні суперечності між феодальною надбудовою і капіталістичними виробничими відносинами, що зароджуються і розвиваються в надрах феодалізму, але вони не є визначальними. Основними суперечностями є суперечності між новими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами.

Не можна погодитися і з твердженням М. Каммарі, який заявляє, що капіталістичний базис створюється ще до відкритої революції, до повалення старих феодально-абсолютистських порядків⁴. Загальновідомо, що ще задовго до революції в Англії і Франції зародилися і розвивалися капіталістичні виробничі відносини. Однак ми не маємо підстав розглядати їх, як новий базис суспільства. Марксизм-ленінізм вчить, що економічний лад суспільства (базис) характеризується передусім панівним у даному суспільстві типом виробничих відносин. Незважаючи на значний розвиток капіталізму, і в Англії, і в Франції напередодні революції панівними виробничими відносинами були не капіталістичні, а феодальні виробничі відносини⁵.

Остаточно перемагають і перетворюються нові, капіталістичні виробничі відносини в базис суспільства лише, як правило, в ре-

¹ К. О. Д ж е д ж у л а, Історія Франції, Київ, 1954, стор. 143, 164.

² Т а м ж е, стор. 164.

³ Т а м ж е.

⁴ Див. М. Каммарі, Некоторые вопросы теории базиса и надстройки, «Коммунист», 1956, № 10, стор. 52—53.

⁵ Див. Французская буржуазная революция 1789—1794, Под редакцией акад. В. П. Волгина и акад. Е. В. Тарле, 1941, стор. 381—392; Английская буржуазная революция XVII века, т. I, Под редакцией акад. Е. А. Косминского и доктора исторических наук Я. А. Левицкого, М. 1954, стор. 23 — 68.

зультаті успішного завершення буржуазної революції. Про це, зокрема, свідчить досвід якобінської диктатури, яка, спираючись на селянство і міський плебс, безпощадно розправила з феодалізмом і розчистила шлях для розвитку капіталізму у Франції.

К. Маркс називав революції «локомотивами історії»¹, бо саме в період революційних потрясінь яскраво виступає роль народних мас як творця історії, самовідданого борця за новий, більш прогресивний суспільний лад. Досвід історії показує, що саме народним масам належить вирішальна роль у знищенні старого базису і повалення класів, що виступали носіями старих виробничих відносин, в закономірному переході суспільства від однієї соціально-економічної формації до іншої. А тому твердження про створення економічного базису капіталізму в надрах феодалізму до повалення старих феодальних порядків не відповідає дійсності і, між іншим, принижує роль народних мас в переломні періоди історії.

На практичних заняттях з історії нового часу є можливість прослідкувати зміни, які відбуваються в базисі всередині капіталістичної суспільно-економічної формації при переході від однієї фази її розвитку до іншої фази. Відомо, що капіталізм вільної конкуренції ХІХ ст. переріс наприкінці ХІХ і на початку ХХ ст. в монополістичний капіталізм. Більше того, капіталізм на імперіалістичній стадії, як відмічав В. І. Ленін, поступово перетворює всі трести в державно-капіталістичні монополії. Перетворення монополістичного капіталізму в державно-монополістичний капіталізм і ріст останнього, особливо після другої світової війни, — результат дії внутрішніх закономірностей капіталізму.

Перехід від домонополістичного капіталізму до імперіалізму викликає зміни в надбудові капіталістичного суспільства. Характеризуючи ці зміни, В. І. Ленін писав: «Політичною надбудовою над новою економікою, над монополістичним капіталізмом (імперіалізм є монополістичний капіталізм) є поворот від демократії до політичної реакції. Вільній конкуренції відповідає демократія. Монополії відповідає політична реакція»². І далі: «І в зовнішній політиці і у внутрішній однаково, імперіалізм прагне до порушення демократії, до реакції»³.

Історія США і інших капіталістичних країн свідчить про те, що посилення політичної реакції, що характерно для імперіалізму, особливо рельєфно виступає в епоху загальної кризи капіталізму. Остаточо перетворившись у контрреволюційну силу, імперіалістична буржуазія відмовляється навіть від обмеженої, брехливої демократії і переходить до відкритих терористичних, фашистських

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Избр. произв., т. I, 1952, стор. 185.

² В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 30.

³ Там же.

методів управління; в галузі зовнішньої політики вона прагне до поневолення інших народів, до розв'язання контрреволюційної війни проти Радянського Союзу і країн народної демократії. Для надбудови сучасного капіталістичного суспільства характерно також зрощування державного апарату з фінансовою олігархією, посилення влади кабінету міністрів за рахунок ролі парламенту, мілітаризація державного апарату, зростання впливу військово-бюрократичних і поліцейських установ і т. п.

Імперіалізм — це паразитичний, загниваючий і вмираючий капіталізм. Однак загнивання капіталістичної системи в епоху імперіалізму не означає абсолютного припинення будь-якого росту виробництва і технічного прогресу в капіталістичних країнах. Необхідно пам'ятати вказівку В. І. Леніна про те, що для імперіалізму характерна боротьба двох тенденцій — тенденції до загнивання, до технічного застою з протилежною тенденцією — до росту техніки, в результаті конкуренції і гонитви монополій за найвищими прибутками. В. І. Ленін підкреслював, що загальна тенденція загнивання капіталізму не виключає технічного прогресу і швидкого росту капіталістичного виробництва в той або інший період. «Було б помилково думати, — писав Ленін, — що ця тенденція до загнивання виключає швидкий ріст капіталізму; ні, окремі галузі промисловості, окремі верстви буржуазії, окремі країни проявляють в епоху імперіалізму з більшою або меншою силою то одну, то другу з цих тенденцій»¹.

Величезною заслугою К. Маркса і Ф. Енгельса є те, що вони довели історично минучий характер капіталістичної суспільної формації. К. Маркс і Ф. Енгельс показали, що необхідність знищення капіталізму і встановлення соціалізму обумовлюється тим, що капіталістичні виробничі відносини, які базуються на приватній власності на засоби виробництва, вступають у конфлікт з суспільним характером продуктивних сил, що виростили в надрах капіталізму. Цей конфлікт розв'язується шляхом соціалістичної революції, яка знищує капіталістичні і запроваджує соціалістичні виробничі відносини. В результаті спосіб виробництва, привласнення і обміну приводиться у відповідність із суспільним характером виробництва.

В зв'язку з цим потрібно звернути увагу на особливості виникнення соціалістичного базису. Під час розгляду докорінних відмінностей соціалістичної революції від буржуазної на практичних заняттях часто-густо постає питання: чому соціалістичний економічний уклад не утворюється в надрах капіталістичного суспільства?

Однією з характерних рис буржуазної революції є те, що вона починається тоді, коли в надрах феодального ладу вже виростили більш-менш готові форми капіталістичного укладу. Пролетарська

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 278.

ж революція починається при відсутності, або майже при відсутності, в надрах старого суспільства готових форм соціалістичного укладу. Розвиток капіталізму створює матеріальні передумови соціалізму: дальший розвиток техніки, величезна концентрація виробництва, гігантські розміри усуспільнення праці і т. д. Все це робить неминучим запровадження соціалістичних виробничих відносин, але вони виникають лише після повалення політичної влади буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату.

Така своєрідність виникнення соціалістичного базису пояснюється, по-перше, тим, що соціалістичне суспільство докорінно відрізняється від усіх попередніх суспільств. Якщо всім досоціалістичним антагоністичним формаціям, в тому числі і капіталістичній, була властива експлуатація людини людиною, то соціалістичний спосіб виробництва знищує будь-яку експлуатацію. Але знищити експлуатацію в умовах капіталізму неможливо (бо для цього треба знищити приватну власність і позбавити буржуазію політичної влади), а тому соціалістичний економічний уклад не може зародитися в надрах капіталізму. По-друге, на відміну від буржуазії, яка як експлуататорський клас ще в надрах феодалізму, до захоплення політичної влади, мала можливість нагромадити матеріальні засоби і розвивати капіталістичне господарство, пролетаріат, будучи в умовах капіталізму експлуатованим і позбавленим засобів виробництва класом, не має можливості, до встановлення своєї диктатури, організувати соціалістичне виробництво. По-третє, — і це основне, — соціалістичні виробничі відносини не можуть зародитися в надрах старого капіталістичного суспільства тому, що вони базуються на суспільній власності на засоби виробництва. Запровадження соціалістичних виробничих відносин означає передачу засобів виробництва в розпорядження усього суспільства. А це може бути здійснено лише в ході переможної пролетарської революції, яка експропріює буржуазію і встановлює політичне панування пролетаріату.

Ось коротко ті моменти, на які ми хотіли звернути увагу студентів при вивченні ними питань, зв'язаних з базисом і надбудовою капіталістичного суспільства.

З М І С Т

	Стор.
<i>Шевченко І. Г.</i> —До питання про розвиток народної освіти на Україні в роки четвертої п'ятирічки (1946—1950)	3
<i>Васюта І. К.</i> —Боротьба трудящих Станіслава проти капіталістичної експлуатації і політичної безправності (1921—1939 рр.)	21
<i>Червінкін-Корольов І. І.</i> —До питання про антирадянські підступи англо-американської дипломатії в Фінляндії літом 1919 року . . .	53
<i>Ордовська Г. М., Яцків П. М.</i> —Революційний виступ безробітних міста Стрия весною 1926 року	73
<i>Ткачук А. Г.</i> —Революційний рух в арміях Південно-Західного фронту напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції . .	85
<i>Січкач Г. В.</i> —Про деякі особливості формування пролетаріату в кам'яновугільній промисловості Донбасу в другій половині ХІХ століття	107
<i>Патлажам Ю. І.</i> —До питання про розвиток патронатних відносин в Пізній Римській імперії	135
<i>Рущенко П. Т.</i> —Деякі питання базису і надбудови буржуазного суспільства на практичних заняттях з історії нового часу	145

